

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀՈՎՅԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

Գիրքը հրատարակվում է
«Մերոնք» հիմնադրամի
հովանավորությամբ

თანამშრომლობის პარტნიორობის

(ქართული ინტელექტუალური
ოფისის თუშანიანის შესახებ)

მასალების კრებული

შეადგინა, ქართულიდან თარგმნა
და შენიშვნები დაურთო
პრაიმა ბაირამიანმა

ერევანი 1999

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ԱՍՏՂԸ

(Վրաց մտավորականները
Հովհաննես Թումանյանի մասին)

Ելուքների ժողովածու

Կազմեց, վրացերենից թարգմանեց
և ծանոթագրեց
Հրաչյա Բայրամյանը

Երևան 1999

ՂՏԴ 891.981.0
ԳՍԴ 83.371
ՈՒ 439

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ԱՍՏՂԸ
(Վրաց մտավորականները
Հովհաննես Թումանյանի մասին)

Կազմեց, վրացերենից թարգմանեց եւ ծանոթագրեց
Հրաչյա Բայրամյանը

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ԱՍՏՂԸ (Վրաց մտավորականները Հովհաննես
ՈՒ 439 Թումանյանի մասին), ժողովածու, Երևան, 1999, 208 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է վրաց բանաստեղծների, արձակագիրների, դրամատուրգների, արվեստի, գիտության, հասարակական ու ազգային գործիչների հուշերը, հողավածները, գրախոսությունները, ակնարկները, բանաստեղծությունները, նամակները, հեռագրերը, երկտողերը: Ծանաչողական արժեք ունեցող եւ թումանյանագիտության հարստացմանը նպաստող այս նյութերն օգնում են ավելի խոր ու հստակ պատկերացնելու վրաց մտավորականների ու ժողովրդի հետ հայ մեծ բանաստեղծի հարաբերությունները, առավել լիարժեք նրա մարդկային ու քաղաքացիական նկարագիրը: Նյութերի գերակշիռ մասը, որ հայթայթել ենք արխիվներից, ժամանակի մամուլի էջերից, տուն-թանգարաններից, տարբեր հրատարակություններից ու անհատներից, հայոց լեզվով լույս է տեսնում առաջին անգամ: Որպեսզի ժողովածուն ավելի լիարժեք լինի, ներառել ենք նաեւ Հովհ. Թումանյանի՝ վրաց ժողովրդի, վրաց գրականության եւ հայ-վրաց պատմա-մշակութային կապերի մասին գրած հոդվածներն ու բանաստեղծությունները:

ԳՍԴ 83.371

ՈՒ 4603010000 99
0003 (01)–99

© Բայրամյան Հ., 1999 թ.
© «Ձանգակ–97» հրատ., 1999 թ.

ISBN 99930–2–033–8

ՀՐԱՉՅԱ ԲԱՅՐԱՍՅԱԼ

ԳՆԱՀԱՏԱՆՔ՝ ԼՈՒՍԵՂԵՆ ՀԱՆՃԱՐԻՆ

Հովհաննես Թումանյանի՝ վրաց իրականության հետ ունեցած առնչությունների մասին գրել են թե՛ հայ, թե՛ վրացի գրականագետները, եստկապես վրացերեն սպագրվել են մի շարք մեծագրություններ, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, եղել են բազմաթիվ հրատարակումներ, բայց եւ այնպես այս թեման սպառված չէ, եւ չափազանց շատ են մասսայականացման կարճու հետաքրքիր եւ օգտակար նյութերը:

Մեր ազգային հանճարը վաղ պատանեկան հասակից մինչեւ իր կյանքի վերջին օրերը ապրել ու ստեղծագործել է Վրաստանի մայրաքաղաքում: Լռովա բնաշխարհից Թիֆլիս եկած եւ այդ քաղաքի խառնիճաղանջ միջավայրի եռուզեռում աշխարհի նկատմամբ աչք բացած պատանին չի բավարարվել լույս հայ իրականության խորքերը քափանցելով, այլ հանգամանորեն ուսումնասիրել է նաեւ վրաց ժողովրդի նիստ ու կացը, խորամուխ է եղել նրա հագեւոր կյանքի հորձանքի մեջ, ծավալել գրական-հասարակական բեղմնավոր գործունեություն: Նա վրաց ազգի, վրաց գրականության, արվեստի եւ, առեասարակ, վրաց մշակույթի «արի եւ բարի» ներկայացուցիչների հետ առնչվել է յուրավի, նրանց հետ կապված է եղել սմենաջերմ զգացմունքներով, խորհել է հարեւան ժողովուրդների ներկայի եւ ապագայի մասին: Թումանյանն ստանձնակի սիրով է սիրել Վրաստանը, վրաց ժողովրդին, նրա արվեստն ու գրականությունը, նրա պատմությունն ու ավանդույթները: «Հովհաննեսը խորապես զգում է Վրաստանը, - գրում է Գրիգոր Ռաբաքիձեն: Թումանյանի լավագույն բարեկամներից մեկը: - Ես չեմ ճանաչում մի երկրորդ այլազգու, որ նրա պես սիրելի Վրաստանը... Ես Վրաստանի ծնունդ վրացու հազվադեպ եմ համոզվել, որ նրա չափ ճանաչելու ու ընկալելու վրայումը»:

Թումանյանն իր բազմաբեղուն գործունեությանն սկսել է ժողովուրդների բարեկամության սրբազան գաղափարներին ծառայելու վճռակամությամբ: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, որ առատ էր քաղաքական ողբերգություններով եւ բախտորոշ՝ փոքր ժողովուրդների համար: Բնական է՝ այդ պայմաններում ազգի ցավե-

րով տառապող բանաստեղծը չէր կարող անտարբեր նայել կյանքի կատաղի անցուդարձերին եւ չհոգալ հարազատ ժողովրդի մասին. լուսավոր ուղիներ չփնտրել նրա համար: Այդ ուղիները նա տեսել է նաեւ ժողովուրդների. մախ եւ առաջ հայ եւ ռուս. ապա հայ եւ վրաց ժողովուրդների բարեկամությունն ու համագործակցությունն ամրապնդելու մեջ, համոզված, որ «մոտիկ հարեւանը լավ է, քան հեռու բարեկամը»: Տեսել է ու իր ողջ էությանը նվիրվել այդ նպատակի իրականացմանը: Նրա կենսագրությանը շատ թեքիչ ծանոթ ընթերցողին հայտնի են այն գերմարդկային ճիգերը, որ նա գործադրել է այս հարյուրամյակի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում բռնկված հայկական կոտորածները, հայ-վրացական զինված ընդհարումները, անդրկովկասյան նորաստեղծ պետությունների միջեւ ծագած հակամարտությունները վերացնելու համար:

Վտանգելով իր կյանքը, կռվող կողմերի գնդակների տարափի տակ՝ նա շրջում էր գավառից գավառ, շենից շեն, դիրքից դիրք եւ կոչ անում՝ սրերը դնել պատյան, վերջ տալ ազգամիջյան պատերազմներին, հաշտվել ու ապրել քաղաքակիրթ ժողովուրդներին վայել կյանքով:

Հայ-վրացական հարաբերությունները կարգավորելու եւ խորացնելու նպատակով, չնայած իր անհանգիստ ու լարված կյանքին (մտերիմներից մեկի հետ գրույցի ժամանակ Թումանյանը ասել է, որ ինքը մի ժամանակ ինը հասարակական կազմակերպության նախագահ է եղել), նա կազմակերպել է բազմաթիվ միջոցառումներ՝ գրական-գեղարվեստական երեկույթներ, հայ եւ վրացի գրողների հանդիպումներ, համատեղ ուղեւորություններ, ասուլիսներ, դասախոսություններ, գեղարվեստական լավագույն երկերի թարգմանություններ եւ այլն:

Եվ հասկանալի է, թե ինչու նրա գրական-հասարակական գործունեությունն այնքան բարձր են գնահատել երախտագետ վրացի գործիչները: Այդ է վկայում այն փաստը, որ բանաստեղծին նվիրված գրավոր հիացական խոսք է ասել շուրջ ութ տասնյակ վրացի մտավորական:

Թումանյանը հավասարապես բարի աչքով է նայել վրաց գրական անդաստանի բոլոր մեծ ու փոքր ներկայացուցիչներին, անշահախնդիր հոգածություն է ցուցաբերել վրաց ժողովրդի եւ իրեն դիմած յուրաքանչյուր վրացու նկատմամբ, թեկուզ եւ տվյալ անձը բացարձակապես առնչություն չի ունեցել գրականության, արվեստի ու գիտության հետ: Վկայենք մի փաստ միայն:

Գեորգի Ծիկլաուրի անուն-ազգանունով մի պատանի Թու-

մանյանին հղել է հետեւյալ բովանդակությամբ նամակ, որ ներկայացնում ենք նույնությամբ.

«Ներեցե՛ք, որ համարձակվում եմ ձանձրացնել Ձեզ: Իհարկե, ոչինչ Ձեզ չի պարտավորեցնում՝ օգնություն ցույց տալ Ձեզ անծանոթ մեկին: Բայց եթե անկեղծորեն ցանկանաք, ինչին բողոքվին չեմ կասկածում, ապա բույլ տվեք բացատրվել... Տե հիվանդ եմ: Դուք կունենաք մի հին վարտիք եւ, գուցե, հնամաշ բաճկոն: Կխնդրեի՝ ինձ տալ, որ ես քամուց ու ցրտից չվախենամ, հասնեմ Բաթում, այնտեղից շոգենավով գնամ Օդեսա, հանդիպեմ իմ նախկին վարպետին, որի մոտ են մնացել իմ ծննդյան եւ դպրոցական վկայականները: Ահա եւ բոլորը, ինչի համար համարձակվում եմ անհանգստացնել Ձեզ՝ խնդրելով օգնություն: Աստված սիրեք... Դա Ձեզ համար գրեթե արժեք չունի, մինչդեռ ինձ կազատի ծանր վիճակից»:

Վրաստանին ու վրաց ժողովրդին Թումանյանի նվիրվածությունը, վրաց գրականության ու մշակույթի հանդեպ նրա հետաքրքրությունը ակնբախ են մեծաթիվ հողվածներում, հրապարակային ելույթներում, գրույցներում ու գրառված խորհրդածություններում:

«Ես միշտ, հատկապես շատ եմ սիրում մեր եղբայրական վրաց ժողովրդին, որի հետ անցկացրել եմ իմ կյանքի մեծ մասը եւ որի հետ կապված եմ խոր եւ ամուր կապերով»,- մի առիթով գրել է նա:

Վրացի գրողները, գրականագետները, արվեստի ու գիտության գործիչները եւ հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչները ըստ արժանվույն գնահատել են մեր ազգային հանճարին, անկեղծորեն սիրել ու հարգել, նրա մասին թողել են բազմաբնույթ նյութեր, որոնց մեջ կարելուք տեղեկություններ են հաղորդում Թումանյանի եւ իրենց հանդիպումների, նրա գեղագիտական, բարոյական ըմբռումների, հասարակական-քաղաքական երեւույթների հետ ունեցած հարաբերությունների, նույնիսկ նրա հոգեւոր կերտվածքի, խառնվածքի ու բնավորության մասին:

Երբեմն էլ իմաստավորում են առանձին իրողություններ ու փաստեր, փորձում են գնահատել նրա զբաղեցրած տեղը թե՛ հայ գրականության մեջ, թե՛ երկու ժողովուրդների կյանքում՝ իբրեւ նրանց բարեկամության ու եղբայրության ուղեցույց աստղի: Այս առումով շատ կարելուք են ներկա ժողովածուում մեկտեղված հուշերը՝ գրված ամենաթարմ տալավորության տակ, հողվածները, գրախոսությունները, գրական ուրվագծերը, բանաստեղծությունները, նոթերը, նամակները: Հատկանշական է նաեւ, որ հեղինակները, որոնք գեղարվեստական խոսքի ակնառու վարպետներ են, Թումանյանին բնորոշում են քաղցր ու ասպետական, լուսե, պայծառ, սուրբ, լուսեղեն հանճար, բարեկամության անշեշ հուր, բա-

րեկանության ասպետ, ճակատագրի ընտրյալ բառերով ու արտահայտություններով:

Թումանյանի գրական ժառանգության ընտիր էջերը թարգմանել են վրացի շատ բանաստեղծներ ու արձակագիրներ, բայց բնագրին համարժեք են հատկապես Վրաստանի ժողովրդական բանաստեղծ Իոսեթ Գրիշաշվիլու թարգմանությունները: Այս վաստակաշատ երախտավորը, ավագ ընկերոջ վաղաժամ մահվան առթիվ արտահայտելով ամենալայն հասարակության, գրչակիցների, մտերիմների և հատկապես իր անձնական անամոք վիշտը, գրում է.

Արցունքն աչքերիս չի էլ ցամաքում,

Ի՞նչ խոսք ասեմ ես, սփռփեմ որի՞ն.

Արդյոք, խորտակված սիրո աշխարհում,

Կա՞ մարդ, որ զգա իմ ցավը խորին:

Իհարկե, Գրիշաշվիլին միակը չէ: Հայ մեծ բանաստեղծի մահվան կապակցությամբ ոգեշունչ, անկեղծ և հուզիչ բանաստեղծություններ են տպագրել նաև Ալեքսանդր (Մաշա) Աբաշելին, Գրիգուր Ռոբաքիձեն, Տիցիան Տաթևիզեն, Պաուլ Իաշվիլին, Սիկո Փաշալիշվիլին և ուրիշներ:

Թումանյանի մահից շատ չանցած՝ վրաց մամուլում նրա մասին եղած նյութերն ի մի բերելու և առանձին գրքով լույս ընծայելու գործին ձեռնամուխ է եղել մեծ լոռեցու երեսելի բարեկամներից մեկը՝ Տաթևիզեն*:

Թումանյանը պետք է լիներ Տաթևիզենի անդրադասակի Նիտայի կնքահայրը: Հիվանդության պատճառով, սակայն, կնքահոր դերում է եղել դուստրը՝ Նվարդը: «Ես երջանիկ եմ, որ այդպես հարազատացանք», - այդ արարողության և երկու ընտանիքների ջերմ ու բարեկամական հարաբերությունների մասին սրբազան երկյուղածությամբ գրում է Տիցիանի այրին՝ Նինո Տաթևիզեն:

Նախաձեռնելով Թումանյանի մասին վրացի բանաստեղծ-

* Բանաստեղծ, թարգմանիչ, գրականագետ, հասարակական գործիչ Տաթևիզեն վրաց գրողների պատվիրակության կազմում 1929 թ. հունիսի սկզբին եղել է Հայաստանում, շրջագայել հայոց աշխարհում, ծանոթացել ժողովրդի հոգեւոր նվաճումներին, հանդես եկել զգացմունքառատ ելույթներով, իսկ վերադառնալուց հետո տպագրել է բանաստեղծությունների շարք՝ նվիրված Հայաստանին: Նա վրացերեն է թարգմանել Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը (լույս է տեսել 1931 թ., երկրորդ անգամ՝ 1936-ին): Մայաք-Նովայի վրացերեն խաղերի մասին գրել է արժեքավոր հոդված: Եղել է Չարենցի լավագույն և անկաշատ բարեկամներից մեկը:

ների նյութերը հավաքելու աշխատանքը՝ Տաթևիզեն կազմել է հեղինակների և նրանց հողվածների, հուշերի (ինքը դրանք համարում է նամակ - Հ. Բ.), բանաստեղծությունների ուրվագիրը՝ ձեռք ու բովանդակության հետեւյալ տեսքով.

Ներկայացված նյութեր

1. Վասիլ Բաբունով - նամակ
2. Գրիգուր Ռոբաքիձե - նամակ
3. Գրիշաշվիլի - նամակ
4. Տիցիան Տաթևիզե - նամակ
5. Սանդրո Ղանչելի - նամակ
6. Գրիգուր Ռոբաքիձե - բանաստեղծություն
7. Պաուլ Իաշվիլի - բանաստեղծություն
8. Գրիշաշվիլի - բանաստեղծություն
9. Տիցիան Տաթևիզե - Բաց նամակ Հովհաննես Թումանյանին
10. Թումանյանի բանաստեղծությունը - Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին
11. Տիցիան Տաթևիզեի նամակը - Վրացի գրողների պատվիրակությունը Երեւանում
12. Վրացի գրողները Հովհաննեսի գերեզմանի մոտ:

Պակասում են՝

1. Հովհաննեսի պատասխանը Տիցիան Տաթևիզեին
2. Հովհաննեսի նամակը Կովկասի մասին՝
3. Հովհաննեսի նամակը պեղծիայի օրվա առթիվ

Ցանկը պարունակող թերթիկի ձախ անկյունում համապատասխան պաշտոնյայի ստորագրությամբ (24/2/1927) կա մակագրություն, որով պետհրատին կարգադրվում է՝ հրատարակել: Կարգադրության համաձայն ժողովածուն պետք է լույս տեսներ 1927 թվականին, բայց ինչ-ինչ պատճառներով չի իրականացվել:

Ահա և Տաթևիզեի փայփայած իղձը յոթ տասնամյակ անց դառնում է իրականություն: Այն մարմին է առնում ոչ թե նախնական վիճակով և վրաց լեզվով, այլ նաև 1927 թ. հետո վրացի մտավորականների գրած բազմաբնույթ նյութերի ընդգրկումով և հայերեն: Որպեսզի ժողովածուն ավելի լիարժեք լինի, զետեղել ենք նաև վրաց ժողովրդի և վրաց գրականության մասին Թումանյանի հատկապես այն հողվածներն ու բանաստեղծությունները, որոնք հաճախ հիշատակվում են հուշերի ու հողվածների հեղինակների կողմից:

Հարկ է նշել, որ ժողովածուի մեջ զետեղված գրեթե բոլոր նյութերը հայերեն ամբողջությամբ ներկայացվում են առաջին անգամ, նոր

թարգմանությամբ՝ միայն վրացերեն բնագրերից: Բացառություն են «Նամակներ, հեռագրեր, երկտողեր» բաժնից մի քանի նյութեր, որոնց բնագրերը ռուսերեն են (դրանք առանձնացրել ենք աստղանիշերով):

Որպեսզի ընթերցողն ստիպված չլինի հաճախակի դիմելու ծանոթագրություններին ու տողատակի հղումներին, որոշ ակնհայտ անճշտությունների (հատկապես տարեթվերի), տպագրական վրիպակների եւ հեղինակային վրիպումների ուղղումները կատարել ենք բնագրերում, իսկ, առհասարակ, նպատակահարմար ենք գտել չմանրամասնել, մեկնաբանություններով չծանրաբեռնել ժողովածուն, մանավանդ, որ գիրքը հասցեագրվում է ոչ միայն քուժմանյանագետներին, այլ նաեւ, եւ հատկապես, մասսայական ընթերցողին:

Կրկնություններից խուսափելու նպատակով եւ նկատի ունենալով տպագրության հետ կապված դժվարությունները՝ ձեռք բերված ավելի քան հարյուր հիսուն բազմաբնույթ նյութերից ընտրել ենք ընդամենը երկու տասնյակի չափ, իսկ բազմաքանակ բանաստեղծություններից միայն տասնմեկը, թեեւ ժողովածուից դուրս մնացած նյութերի զգալի մասը նույնպես ունի ճանաչողական արժեք եւ կարող է նպաստել քուժմանյանագիտության հարստացմանը:

Բոլոր նյութերը, բացառությամբ մեկ-երկուսի, գետեղել ենք ժամանակագրական կարգով: Ցավոք, մեզ չհաջողվեց որոշ հեղինակների ծննդյան կամ մահվան տարեթվերը իմանալ, որի համար հայցում ենք ընթերցողի ներողամտությունը:

Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Էդվարդ Ջրբաշյանին՝ ժողովածուին սիրահոծար ծանոթանալու եւ խորհուրդներ տալու համար:

Ուզում ենք երախտագիտությամբ հիշատակել բանաստեղծ, թարգմանիչ Մարտին Քարամյանին (1912-1993), որը մեզ հանձնեց Տիցիան Տաբիձեի՝ վերջ հիշատակված պլան-ուրվագրի ձեռագիր պատառիկը* և օգնեց նոր նյութեր հավաքելու ոչ դյուրին աշխատանքին եւ հայերեն թարգմանեց Հովհաննես Թումանյանին ձեռնված բանաստեղծությունների զգալի մասը:

21. 12. 1997թ

* Պլան-ուրվագրի հիշյալ պատառիկը եւ համավրացական նոր գրականության շարաքաթերթի՝ «Ռոսփիկոնի» 1923 թ. ապրիլի 8-ի համարի՝ Հովհաննես Թումանյանի հիշատակին նվիրված նյութերը, իր հերթին, 1960-ական թվականների սկզբին Քարամյանին է հանձնել Տաբիձեի այրին՝ Նինո Տաբիձեն:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կովկասի ամպած երկինքը պարպվեց
Հեռու հարավում, շողակի աման,
Հսկա Մասիսի զագաթը փայլեց
Վիթխարի Կապրեկ սարի հանդիման.

«Ողջո՞յն բարեկամ», - Մասիսն որոտայ
Թունդ կայծակների ձայնով ահաբեր.
Եվ մեծ Կովկասի լեռները հանկարծ
Խոպ որդրային. «Ողջո՞յն քեզ, ընկեր:

Մենք հին փառքերով ու նոր ցավերով
Ազգականներ ենք՝ իրար խորթացած,
Մտաբերո՞ւմ ես՝ որքան ենք սիրով
Միասին կանգնել փոթորկի դիմաց...

Բայց ի՞նչ փոխվել ես մի քանի դարում,
Էլ չես շողշողում ամպերից վերև:
Ինչո՞ւ ես այդպես թխալուր վերետում,
Դու էլ իմ ցավիցն ունես ակներես»:

Կովկասի երկինքն ամպեց վերափին,
Ճայթեցին անթիվ կայծակներ ահեղ,
Այն սեզ լեռները համբուրվում էին,
Եվ ուրախության արցունքն էր հեղեղ:

Ն. ԲԱՐԱԹԱՇՎԻԼՈՒ ԳԱՄԲԱՆԻ ՎԵՐԱ

Մխիթարություն, սգավոր Վրաստան,
Ինչո՞ւ է Կիւրեւ դեմքդ այրական.
Շարժված անյունը հանգած պոետի
Շարժե՞ց վերաբին ցավը քո սրբի,
Թե՞ նորա մըթին գերեզմանը խոր
Որք հոգուդ համար շար է ահավոր...

Կըթաղես, այո՛, դարձյալ քո երգչին,
Բայց նորա վառած զգայմունքներին
Չըկա գերեզման եւ ոչ էլ վախճան.
Նրանք կենդանի կրմնան հավիտյան,
Եվ դու նրանցով պիտի մի այլ օր
Թաղես քեզ մաշող ցավերը բոլոր:

Եվ քե՛զ, անցավոր շիրիմից շիրիմ,
Հեզ ժողովրդի երգիչ մտերիմ,
Քե՛զ, որ փանջվել ես անհանգիստ սրբով,
Հավիտենական հանգիստ անվրդով:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

(հողվածի փոխարեն)

Երբ խոսում են Վրաստանի
Թըշնամանքից արյունուր,
Ջարմանք է ինձ պատում հայրենի,
Ե՛վ խորին ցավ, ե՛ն ամոթ:

Ո՞չ ապաքեն զիպեն նըրա
Ոստիները մինչ անգամ,
Ադ ու հայն է սիրել միշտ նա,
Միշտ աշխարհքին բարեկամ:

Թեեւ պատած հայար վերքով
Շար ցավեր է նա ցարել,
Բայց իսաչակիր իրեն ձեռքով
Դեռ ոճիր չի կատարել:

Եվ իր ձեռքը եթե համառ
Տարածում է հին վրկան,
Ոչ թե դաժան գործի համար,
Այլ դեպ պայծառ ապագան:

Եվ ինչպե՛ս չեն փեսնում ոմանք
Նըրա ընթացքն աննրկուն,
Ո՞նց են ասում. - իր բախրի փակ
Նա ընկել է անկանգուն:

Ո՞չ ապաքեն Կովկասն անասար
Պար է կանգնած մինչ երկին,
Որ չըհաղթի բուքը նըրան
Ինչքան սուրա մոլեգին:

Ո՛չ ապաքեն Պոնափոսը հար
Շունչ է հոսում հով ու փով,
Որ նա հավեր մընա դապար,
Խորշակներից ապահով:

Եվ չեն լսե՛լ դեռ վճրապու
Երգը զբվարթ ու անհոգ,
Ոնչ է ծաղրում նա մահապու
Ամեն հարված անողոթ:

Երբ խոսում են իր անկումից,
Թըշամանփից արյունուր,
Ջարմանք է ինձ պարում անվերջ,
Եվ խորին ցավ, ե՛ր ամոթ:

Ս. ՆՈՒՆԵՒ ՊՍԿԵՐԻ ԱՌԱՋ

Խունկի բուրյան մըշուշներում,
Մըմունջներով պարած երգի՝
Կանգնած է նա կապույտ հեղիում
Վարդը կյանքի, հարսն երկրնքի,
Եվ չըգիտեմ աղո՞թք անեմ,
Թե՞ ըզմայեմ իր գեղի դեմ:

Համսվ շընորիք ու սըրբություն,
Նայում է լուռ՝ լուռ սըրբիս մեջ,
Լոսս հայաքթի խորքում անհուն
Վառված սիրո կրքակն անշեջ...
Եվ ո՞վ կասի՝ կրքա՞կն է շար,
Թե՞ սըրբությունն իր անարար:

Խաչ է բըռնած իր կոյս ձեռին
Որ նըման չի ոչ մի խաչի,
Ու որթն, սսես, սարվածային,
Պիպի շընչի ու կանաչի.

Մի նըշանում կապված հանդարտ՝
Տանջանը վեհ, կյանքը զբվարթ.

Մութի թեթև քող է իջել
Պայծառությանն իր երկնային,
Վշպի ամպից լոյս ճաճանչել,
Լոյսն ըսքողվել վշպովն իր հին.
Ու չարիքն էլ, սսես, անկար,
Ջարդ է դարձել իրեն համար:

Ա՛խ, առևեի եղբոր ձեռով
Բախպի ճրգած քողը փրչպում,
Որ նա հատներ իր ողջ գեղով,
Մպրեր անվայթ էն ճոխ հովպում,
Վերին Պոեյն ուր ուր նըրան
Կերպեց, դարձավ սալշեց վըրան:

ՆՎԵՐ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԻՆ

Չէ՛, չի լռեղ մեծ Եոթայի
Երգի ձենը կաթոզին
Ու դարավոր ցավն ամենի
Չի խորսակել էն հոգին:

Թընորում է դեռ նոր ձեռքերում
Էն քընարը գովանի,
Խընորում է դեռ նոր երգերում
Վըրսարանը գեղանի:

- Ողջո՛յն, ողջո՛յն ձեզ հին ու նոր
Արի, բարի ընկերներ,
Արարարի կողմից էսօր-
Եղբայրական երգ ու սեր:

Հին օրերի վերջապայսին,
Արշայուսին նոր կյանքի
Երգենք սրբորանց ու միասին
Երգը հանտը բերկրանքի:

Բարձրը հրնչի մեր երգը թող,
Չարի ձենը խղայակի,
Հընչյուններովն իր կախարդող
Երկրն երկիր թող անակի:

Սմեն կողմից թող ամենին
Հըրսպորի ու բերի
Բազմապեսու խրախճանքին
Մեր Կովկասի ապգերի:

Ելնե՛նք՝ րեսով ու ճանանչով,
Ընկեր, ախպեր, մեր ու քուր՝

Մեր քրամանչով, ուրախ կանչով
Գրևակը դեպ կյանքն ընդամուր:

Ես՛նր, շար արցունք թափվեց մեկնում
Մեն մի կաթիլն - մի խրար,
Մկրտ, անորդ էն է ասում-
Ճամկա չունի գործը վար:

Թող՝ ով կուլի՝ երկար-բարակ
Ջոռ րա խեղճին մինչև մահ,
Մենք իմաստուն - սիրենք, խնայենք,
Կյանքը էս է, ինչ որ կա:

Ջարկե՛ք ուժգին մեծ Եոթայի
Էն քընարը ոսկեպար,-
Մարդը ինչ րա - էն կըջահի,
Թող իմանա ողջ աշխարհ:-

Տեսի՛ք քանի նոր ձենով է
Խոսում մուսան էս երկրում,
Պարգամներով պայծառ ու վեհ,
Հապար ու մի երգերում:

Ողջո՛յն, ողջո՛յն ձեզ հին ու նոր
Արի, բարի ընկերներ,
Արարարի կողմից էսօր-
Եղբայրական երգ ու սեր:

ԻՆՉ ԳԱՆՈՒԿ ԵՍ...

<Պրիզու> Ռոբաքիձեին

*Ինչ դպրակ ես քու երկրի պես ու սրբավոր դու էսօր
Բայց ողջ ու վեհ քան երբեմէ, թովիչ ու խոր դու էսօր.
Եղբորդ մոր եկած վրջարդը փանջում ես նայ դու էսօր,
Տանջանք անվերջ իմ սրբի մեջ ու սեր հրդու, դու էսօր:*

ԱՆՊԻՏԱԿԻՑ ԹՇՆԱՄԻՆԵՐ

Վրացական «Закавк<азская> речъ» թերթը նկատելի է, թե ինչու Հայ գրողների ընկերությունը դիմել է ուր հարկն է, որ Թիֆլիսի մեծ կրթչի արձանի բացման առիթով Արի կամ Թուրքի մեղան կոչված հրապարակը, որի կողքին թաղված է Սայաթ-Նովան, կոչվի Սայաթ-Նովայի հրապարակ: Սրա մեջ նկատում է հայերի կողմից Թիֆլիսը գավթելու դիտավորություն եւ վատ կրքեր է հուզում:

Նույն տեսակ աղմուկ է բարձրացրել ռուսական «Голос Кавказа» թերթը Խ. Արովյանի արձանի համար, որ կանգնելու է Երևանում, եւ հորդորում է իշխանությանը՝ ետ առնել իր տված իրավունքը:

Արանով, իհարկե, իբրեւ թե ամեն մեկն իր հայրենիքի ու ազգի շահն է պաշտպանում հայերի դեմ: Մի կողմ թողնելով ավելի լայն հայացքը, եւ ուզում եմ նկատել, թե էս մարդիկ լավ էլ չեն հասկանում. թե ինչի դեմ են խոսում, եւ հենց թեկուզ իրենց ներ տեսակետից էլ եթե առնենք խնդիրը, դեմ չպետք է լինեին ոչ մեկը եւ ոչ մյուսը:

Ահա թե ինչու:

Խ. Արովյանը մի մոլեռանդ ռուսասեր էր, նրա «Վերք Հայաստանին» հայ ժողովրդի տանջանքի ու տենչանքի արտահայտությունը լինելով հանդերձ, միաժամանակ մի ոգեւորված ջատագովություն է ռուս ազգին ու նրա պետական ուժին, եւ առաջ քաշել Խ. Արովյանին, կնշանակի հայերի մեջ արժարձել նաեւ սեր ու համակրանք դեպի ռուս ազգն ու ռուս պետությունը:

Եվ հանկարծ... էս մարդու հիշատակին դեմ է մի ռուս թերթ:

Ի՞նչ խոսք, որ սա չի հասկանում, թե ո՞րտեղ եւ ո՞ւմ դեմ է խոսում, եւ եթե չար է, ներսիրտ ու փոքրոգի, ապա նաեւ անգիտակից է, եւ անգիտակից թշնամի ամենից առաջ իր ազգին ու հայրենիքին, որովհետեւ ուզում է ետ մղել իր ազգի ու հայրենիքի մեծ բարեկամներին եւ նրանց տեղը ստեղծել թշնամիներ:

Նույնը պետք է ասեմ եւ վրացական «Закавк<азская> речъ-ին»:

Ո՞վ է Սայաթ-Նովան: Մի երգիչ, որ համագոր ուժով ու սիրով երգել է թե՛ հայերեն, թե՛ վրացերեն եւ թե՛ թուրքերեն: Մի համակով-

կասյան երգիչ, որ ամենից քիչ երգել է հայերեն: Մի երգիչ, որին վրաց գրականության պատմությունը անվանում է Վրաստանի երգիչ: Բաց արևք վրացի պրոֆ. Ա. Խախանովի վրաց գրականության պատմության երրորդ գիրքը, էջ 218, կոտանք Մայա-Նովա վերնագրով մի առանձին գլուխ, որ սկսում է հետևյալ տողերով.

«Աղա-Մահմեդ խանի Թիֆլիսն առնելու ժամանակ սպանվեց Վրաստանի նշանավոր երգիչ Մայա-Նովան: Նա Հերակլ Ոթագավորի պալատական աշուղն էր (трубадур): Հարյուր տարի սրանից առաջ Մայա-Նովայի անունը հին Թիֆլիսում հռչակված էր ամենուրեք. քաղաքավորական պալատից սկսած մինչև արհեստավորի խրճիթը»:

Եվ վերջանում է հետևյալ խոսքերով.

«Մայա-Նովան միայն վրացերեն չի գրել, այլ նաև հայերեն ու թուրքերեն, որ դեռ մնում են անտիպ»:

Մրա մեջ ասված է միայն, որ նա ծնունդով հայ էր, եւ գրել է նաև հայերեն:

Եվ էս տեսակ մի երգիչ, որին հենց իրենց՝ վրացիների ասելով ամենից շատ իրենք են երախտապարտ, մի երգիչ, որ հավասար թանկ է կովկասյան բոլոր ազգությունների համար, մի երգիչ, որ միայն սեր է արծարծել դեպի վրացին, վրացական լեզուն ու Վրաստանը, մի երգիչ, որ Թիֆլիս քաղաքի ամենամեծ պարծանքներից մինն է, հանկարծ իր հիշատակով, իր անվանը տված հարգանքով շարժում է վրացիներից ոմանց մաղձն ու գայրույթը:

Եվ էդ ոմանք, թեկուզ եւ ազգով վրացի, հայերին նեղսիրտ, չարական լինելուց առաջ Վրաստանի թշնամիներն են, որովհետև վեր են կենում ու խոսում նրա հոյակապ ու սիրելի երգիչներից մեկի՝ Մայա-Նովայի անվան ու հիշատակի դեմ:

Այո՛, սրանք անգիտակից թշնամիներ են ամենից առաջ հենց իրենց հայրենիքին ու ազգին, ռուս թերթը՝ ռուսին ու Բուսաստանին, վրացական թերթը՝ վրացուն ու Վրաստանին:

Եվ սրանց համար է ասված, թե՛ պետք է ներել, որովհետև չեն հասկանում թե ինչ են անում:

«ԽՈՍՔ Ի. Պ. ՆԱԿԱՇԻՉԵՐՆ»

Թանկագին Իլյա Պետրովիչ.

Թույլ տվեք ողջունել Ձեզ Հայ գրողների ընկերության անունից եւ ի դեմս Ձեր՝ ողջունել վրաց գրականության եղբայրական գերդաստանը եւ ընկերության կողմից նվիրաբերել այս գիրքը

«Поэзия Армении», իսկ այս գրքի մեջ ամփոփված են մեր ժողովրդի հոգին եւ մեր ամենաթանկ գագաթունքները:

Թող փարթամորեն բարգավաճի մեր եղբայր վրացի ժողովրդի գեղեցիկ գրականությունը, թող միշտ ապրեն մեր բնկեր վրացի գրողները:

ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

Վրացի եղբայրներ, մեր վաղեմի եղբայրներ, տանջված եղբայրներ, բայց միշտ ազատ եւ բարձր հոգու տեր եղբայրներ:

Նթև ժողովրդի գրականությունը նրա ոգու իսկական արտացոլումն է, եւ այդ ոգու կրողը բանաստեղծն է, ապա եւ հայության ոգին եւ բերում Ձեզ, ամենավեհը, որ կարող է ունենալ ժողովուրդն ու մարդը:

Հայության ոգին ցնծում է իմ մեջ՝ ողջունելով ազատ Վրաստանի գավակների առաջին ազգային համագումարը:

Հիացմունքով վկայում եմ, որ վրացին երբեք չի ընկճվել եւ կովկասյան ժողովուրդների մեջ միշտ առաջինն է եղել իբրև քաղաքացի՝ իր քաղաքական պահանջներով եւ հասարակական պայքարով:

Նթև մի հայացք ձգենք հարեւանների փոխհարաբերությունների վրա ամբողջ աշխարհում, չենք կարող չխոստովանել, որ վրացին, իբրև հարեւան, ամենալավներից մեկն է եղել:

Այն բախումները, որ մերթ ընդ մերթ առաջ էին գալիս հայ եւ վրացի առանձին շրջանների միջև, ազատ կյանքի պայմաններում պիտի անհետանան՝ հատկապես այն օրվանից, երբ իր հին հայրենիքից հալածված հայությունը հնարավորություն կստանա նոր, ազատ կյանքի համար վերադառնալ օջախ եւ կթողնի Վրաստանի հողը, որտեղ հայերը փրկություն են գտել պատմության ծանր հարվածներից: Եվ մեր մեջ կստեղծվի ավելի սերտ, մեծ հոգևկան ու կուլտուրական կապ, մենք՝ կովկասյան ժողովուրդներս, դեռ շատ գործեր ունենք միասին կատարելու եւ մենք՝ կովկասյան ժողովուրդներս, եղբայրներ կլինենք հավերժ կողք կողքի, ինչպես մեր հայրենի լեռները, ամեն մեկս մեր տեղում մեր շողջողուն գագաթներով միշտ կանգնած միմյանց թիկունքին եւ մեր հիմքերով միացած:

Կեցցե՛ կովկասյան ժողովուրդների եղբայրությունը:

Կեցցեն՝ ազատ Վրաստանը՝ ազատ Ռուսաստանի ազատ ժողովուրդների միության մեջ:

ԻՆՉ ԿԱՐՈՂ Է ԱՆԵԼ ՎՐԱՍՏԱՆԸ

Որպեսզի կարողանանք պատասխանել այն հարցին, թե մեր երկրի այսօրվա տագնապալից դրության պայմաններում ինչ կարող է անել Վրաստանը, հարկավոր է առհասարակ մի հայացք գցել այն բանի վրա, թե ինչ վիճակում էին Անդրկովկասի երեք գլխավոր ժողովուրդները՝ վրացիները, հայերը եւ մուսուլմանները ռուսական հեղափոխության ժամանակ:

Ասում են՝ վրացիները, հայերը եւ մուսուլմանները, քանի որ այս հերթականությամբ են տեղ գտել նրանք ռուսական հեղափոխական շարժման մեջ:

Վրացին, ապրելով իր հարազատ հողում եւ վաղուց դավանելով սոցիալիստական գաղափարներ, կարողացել է ստեղծել իր սոցիալ-դեմոկրատական գորաբանակը, տվել է նշանավոր սոցիալիստ գործիչներ եւ ակտիվ դեր է խաղացել ռուսական հեղափոխության մեջ:

Թուրքերը՝ թաթարական տարրերը, միջնադարյան ժողովուրդ էին, որոնք դեռեւս գտնվում էին կրոնի ազդեցության տակ եւ իրենց բոլոր ցեղերին տալիս էին մեկ անուն՝ մուսուլմաններ: Ճիշտ այնպես, ինչպես մի ժամանակ մեր պատմաբանները «քրիստոնյա ժողովուրդ» ասորիներին եւ ուրիշներին:

Այսպիսով՝ վրացիներն ու մուսուլմաններն Անդրկովկասում կազմում էին երկու թեւերը, իսկ հայերը գտնվում էին նրանց միջև:

Մի կողմից հայը սոցիալ-հեղափոխական կապեր է հաստատել վրացու հետ, մյուս կողմից ունեցել է ազգային-ցեղական բախումներ մուսուլմանական տարրերի հետ:

Այսպիսով՝ հայը եղել է մի տեսակ «գաղափարական միջանցուկ հոսանքի» մեջ: Գաղափարապես թույլ հայերից շատերը այդ միջանցուկ հոսանքից հարբոլս են ստացել, շփոթվել են, իրար են խառնվել եւ կազմել մի անորոշ, խառնիճաղանջ ամբոլս, որը փռշտում է մերթ և մերթ ազգային, մերթ սոցիալիստական ձեռով: Այդ փռշտոցը միշտ էլ պատճառ է դառնում թյուրիմացությունների եւ վեճերի այն մասին, թե ո՞վ է նա՝ այդ փռշտացողը. սոցիալիստ է, թե՞ ազգայնական, իսկ առողջ տարրը՝ սոցիալիստական, թե ազգային, ծանր դրամա է ապրում:

Եվ այն ժամանակ, երբ վրացիների մեջ շարժմանը տոն տվողը սոցիալիզմն է, թաթարների մեջ՝ մուսուլմանականությունը, հայերի մեջ հայկական արյունոտ հարցն է՝ Հայաստանի մասին, որը խառնվելով սոցիալիզմի հետ, արդեն դարձել է ազգային-ոգրեբական դրամա:

Այսպիսով՝ այս պատմական ծանր պահին կովկասյան երեք ժողովուրդներից գլխավորը վրաց ժողովուրդն է, որն իր վրա առավել մեծ ուշադրություն է բեւեռում, եւ նրան ու նրա երեւելի գործիչներին վիճակվել է խաղալ կովկասյան Համլետի դերախաղը, դերը մի ուժի, որ կոչված է կովկասյան կյանքը գցել իր շավղի մեջ:

Վրաստանը, թեւեւ շարդված ու քայքայված, բայց իր ինքնատիպ ազգային ոգով, XIX դարի սկզբին մտավ ռուսական պետության կազմի մեջ: Նա անմիջապես սկսեց ամրանալ, զարգանալ, թեւեւ ոչ ազգային հողի վրա, եւ ապրել, եթե ոչ ազատ քաղաքական կյանքով, ապա գոնե իր քաղաքացիական պայքարով եւ հիշողությամբ իր քաղաքական պայմանագրի, որով միացվել էր Ռուսաստանին:

Ազգային-կուլտուրական ասպարեզում եղած հալածանքները նույնպես ծառայեցին նրա պայքարի ոգու հզորացմանը: Այդ պայքարը, որի շուրջ համախմբվեցին վրաց բոլոր շրջանները, զարգանալով եւ խորանալով, աստիճանաբար հասավ ռուսական հեղափոխությանը:

Այսպիսով՝ քաղաքական կյանքի հոսանքը, որքան էլ աշխատեցին այն ծանծաղեցնել, Վրաստանում չէր կարող բոլորովին ցամաքել, ընդհակառակը, ռուսական տիրակալության առաջին իսկ օրերից, Վրաստանում քաղաքական կյանքն աստիճանաբար զարգացավ եւ ժամանակ առ ժամանակ ունեցավ այնպիսի ուժեղ պահեր, որ շշմեցրեց հին կառավարությանը:

Վերցրեք 1802 եւ 1804 թթ. շարժումը, երբ Վրաստանը դեռ նոր էր դուրս եկել Աղա-Մահմեդ խանի լծի տակից եւ չեզոքների ավագակային բանդաները դեռեւս ավերում էին նրա մարզերը:

Վերցրեք եւ 1813 թվականի ավելի ուժեղ շարժումները եւ կտեսնեք, որ Վրաստանը միշտ էլ եղել կենդանի քաղաքացի՝ բողոքող եւ պահանջող եւ համարձակ իր պահանջների մեջ:

Իսկ 1857-58 թթ. շարժումների մեջ ուշադրության արժանի, զնահատելի շատ բան կարելի է գտնել ուզածո, եւ հատկապես կովկասյան սոցիալիստների համար:

Այդ շարժումներն իսկական ժողովրդական բնույթ ունեին: Ուրքի էր ելել պյուղացիությունը, իսկ շարժման ղեկավարը՝ դարբինը, հռչա-

կեց նշանաբաններ, թե իշխանական եւ ազնվական դասերը չպետք է գոյություն ունենան, քանի որ բոլոր մարդիկ եղբայրներ են:

Թե պերճությունը հանցանք է եւ այդ պատճառով պետք է արգելի գործարանային մահողից կամ տրեզներով զարդարված չոխ հագնելը, թե առհասարակ սակագին պիտի սահմանվի բոլոր ապրանքների համար: Եվ երդվեցին իրենց հայտարարած պայքարում «միմյանց հավատարիմ լինել եւ բոլոր հանգամանքներում մեկ նպատակի համար»:

Նման երեսույթ դիտվեց նաև 1905-06 թթ. հեղափոխական շարժումների ժամանակ: Եվ այն ժամանակ դարձյալ Վրաստանն էր կովկասյան հեղափոխական շարժումներին տոն տվողը՝ իր սոցիալ-դեմոկրատիայով: Նա էր, որ այնպիսի ուժով հայտնվեց Առաջին Պետական դումայում՝ իր սոցիալ-դեմոկրատական ներկայացուցիչներով: Նա էր, որ իր զավառներում ապստամբեց ու պայքարի մեջ մտավ, նույնիսկ գործի դեմ: Եվ ցարական կառավարության գայրույթը ճայթեց ու ամենամեծ ուժով փլվեց Վրաստանի վրա էկզեկուցիաներով եւ արտորներով:

Ռուսական մեծ հեղափոխության սկզբից 12 տարի անց, Վրաստանն այդ հեղափոխության մեջ այնպիսի կենդանի մասնակցություն ունեցավ, որ նրա ձայնը, գրեթե Ռուսաստանի ձայնին հավասար, համաժողովրդական հնչելություն ունեցավ, եւ տվեց այնպիսի հեղափոխական գործիչներ, ինչպիսիք են Չխեիձեն, Գեզեճկորին, Ծերեթելին, Չխենկելին, Ժորդանիան եւ ուրիշներ, որոնց փառքն ու ազդեցությունը տարածվեցին շատ հեռու՝ հայրենիքի սահմաններից դուրս: Նրանք առաջնակարգ հեղափոխական-պետական գործիչներ հանդիսացան:

Վրաստանը, որն իր ազնվականներով եւ իշխաններով երկրի կառավարիչների աչքում մի ժամանակ առաջին տեղն էր բռնում կովկասյան ժողովուրդների մեջ, այժմ՝ հեղափոխության օրերին, նոր կյանքի շեմին, երբ ազնվականությունն ու իշխանները այլևս հարգի չեն, դարձյալ հայտնվել է առաջավոր դիրքերում՝ իր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությամբ եւ նոր ժամանակների իշխաններով՝ հեղափոխական մտքի ու գործի իշխաններով...

Այս բոլորը պարզ ցույց են տալիս, թե ինչ լուսավոր դեր է վիճակված կովկասյան Ֆրանսիային՝ Վրաստանին, ինչ պայծառ հույսեր պիտի կապել նրա հետ եւ ինչ մեծ պարտականություններ են դրված նրա գործիչների վրա:

Եվ նրանք ինքնազոհաբար լծվել են իրագործելու այդ ծանր

պարտականությունները եւ հերոսական ջանքեր են գործադրում մեր բարդ հարցերը լուծելու, մեր երկիրը ընդհանուր քառսից փրկելու համար: Եվ մեր բոլոր ժողովուրդների կենսական շահերը պահանջում են՝ բոլոր կողմերից ի սրտե մերժենալ եւ անկեղծ կերպով օժանդակել նրան՝ այս ընդհանուր վիճակից երկիրը փրկելու եւ խաղաղություն հաստատելու գործում:

Այո՛, այժմ խաղաղություն, միայն խաղաղություն է հարկավոր բոլոր ժողովուրդներին, եւ մեր երկրում խաղաղության հաստատման գործում դեմոկրատական Վրաստանը կատարում է մեծ եւ լուսավոր դեր: Վրաստանը, որ ընդհանուր գործի շուրջ միավորում է կովկասյան ժողովուրդներին, ազատ է նեղ-ազգայնական միտումներից, գործին մոտենալով լայն պետական մասշտաբով, նա ժողովուրդների, նրանց ազգային ինքնորոշման ջերմ պաշտպանն է, որ ձգտում է խաղաղության, քանի որ ամեն ինչ ունի, բացի խաղաղությունից, կամ ավելի ճիշտ, նա ամեն ինչ կունենա, եթե ունենա խաղաղություն:

ՎԵՐՋԻՆ ՏԵՂՍՎՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ազգերի հարեւանությունների մեջ դժար կարելի է գտնել ավելի լավ հարեւաններ, քան եղել են հայն ու վրացին:

Վերցրեք՝ որ հարեւան ազգերը կուզեք. Անգլիան ու Ֆրանսիան, Ֆրանսիան ու Գերմանիան, Իտալիան ու Ավստրիան, ռուսն ու լեհը, սերբն ու բուլղարը, թուրքն ու պարսիկը, եւ այլն, եւ այլն: Ամենքն էլ իրար դեմ պատերազմ են մղել եւ հաճախ անհաշտ ու երկար ժամանակ: Բայց պատմության մեջ հայտնի չի հայ-վրացական պատերազմ:

Էս երկու ժողովրդի իրար դեմ հանած անախորժություններն էլ, որ առաջներում կղերականների կողմից է եղած դավանաբանական վեճերի պատճառով, վերջերս էլ ինտելիգենցիայի պոլիտիկոսության - էս անախորժություններն էլ, ասում եմ, միմիժումն են, ինչ որ երբեք հանդես է բերել հարեւանը հարեւանի դեմ, եղբայրը՝ եղբոր դեմ:

Եվ հանկարծ այժմ, երբ երկար դարերի միասին քաշած լծից ու տառապանքից հետո, սրանց առջեւ լայն բացվում են վաղուց ըղձացած ազատության դռները, երբ աշխարհքի բոլոր լեզուներով պատերազմ են դատապարտում ու մշտական խաղաղության եւ Ազգերի լիգայի մասին է խոսում լավագույն մարդկությունը

Վիլսոնի բերանով, էս սրբազան վայրկյանին էս երկու ժողովուրդների դեմոկրատիկ սոցիալիստական կառավարությունները ժամանակ ու հարմարություն են գտել իրենց փոքրիկ սրերը իրար դեմ ճոճելու և երկու բազմատանջ եղբայրակից ժողովուրդների մեջ շփոթ հարուցանելու:

- Ինչո՞ւ:

- Իրենց դեռ չկազմակերպված ու չհաստատված պետությունների սահմանների և հայ գաղթականության խնդիրների պատճառով:

Նայենք: Տեսնենք ինչ շրջաններ են դրանք և ինչպես են դարձել վիճելի կամ ինչ գաղթականություն է դա (հինը թե նորը), և ինչպես են լուծվելու էս խնդիրները:

Սրա համար պետք է ետ նայել և մի շատ կարճ պատմական տեսություն անել:

Դա անհրաժեշտ է գործը պարզ հասկանալու և վճիռը գտնելու համար:

Նայեցեք առաջավոր Ասիայի և Կովկասի ազգագրական գուճավոր բարտեզին:

Հարավն ու արևելքը մահմեդական միապաղաղ ծով է:

Նրանից վերև էստեղ-էնտեղ կղզիացած է հայ ժողովուրդը:

Սրանից էլ վերև մի մեծ կղզի, որ Վրաստանն է:

Հիմի տեսնենք՝ ինչպես է առաջ եկել էս պատկերը:

VII դարից սկսած արաբական, ապա թե սելջուկ, մոնղոլ, տաճիկ, թուրք-թաթար մահմեդական բանակները անդադար իրար ետևից արշավել են դեպի հյուսիս-արեւմուտք գտնվող քաղաքակիրթ ու ծաղկած քրիստոնյա երկիրներն ավարելու, տիրելու և իսլամը տարածելու:

Առաջին քրիստոնյա երկիրը, որին նրանք հանդիպել են իրենց ճանապարհին, Հայաստանն է եղել: Եվ հենց Հայաստանն էլ միշտ ենթարկվել է նրանց առաջին թափի սաստկությանը, դարերի ընթացքում խորտակվել ու թաղվել էլ հեղեղի տակ: Միայն բարձրեւում, դժարամատչելի լեռնաստաններում է մնացել հայությունը, էստեղ-էնտեղ, իբրև կղզիներ, դուրս ցցված մահմեդական ծովի մեջ:

Վրաստանը համեմատաբար ավելի պակաս է ենթարկվել էլ հեղեղին և Հայաստանից էլ ավելի պակաս է տուժել:

Էս հսկայական ճնշումի տակ, որ գալիս էր հարավից ու արևելքից, հայությունը միշտ տեղահան է եղել ու հորձանք է տվել դեպի թշնամուց ազատ ու ապահով կողմը՝ դեպի հյուսիս և իր հեր-

թին հեղեղել է իր հյուսիսային հարևան երկիրը՝ Վրաստանը:

Վրաստանն էլ, թե եկող թշնամու ճնշումի տակ և թե եկվոր գաղթական բազմության, սեղմվել է դեպի վեր, դեպի Կովկասի լեռները, իր հարավային ու հարավ-արևելյան սահմանային մասերը թողնելով մահմեդական ցեղերին կամ փախստական հայ ժողովրդին:

Հենց որ դադարել է թշնամու ճնշումը՝ դադարել է և էս շարժումը, ու ժողովուրդը, գեթ մասամբ, ետ է դարձել իր նախկին տեղը, մինչև որ վրա է հասել նոր ալիքը, նոր հարձակումը և առաջ է բերել նոր տեղահանություն ու փախուստ:

Էսպետով կանոնավոր կերպով ստեղծվել է հայ ժողովրդի պարբերական մակընթացությունը և տեղատվությունը դեպի Վրաստան և Վրաստանից ետ:

Եվ էս երևույթը շարունակվում է մինչև էսօր, մինչև Բակու-րիանիի լեռների ու Ալազանիի հովիտի գաղթականությունը:

Երկու քրիստոնյա կուլտուրական ժողովուրդների համար էլ, հայի համար էլ, վրացու համար էլ, սա եղել է մի ընդհանուր աղետ:

Եվ երկու ժողովուրդն էլ եղբայրորեն կարեկցել են իրար, իրար օգնել ու միասին կանգնել դիմագրավել են ընդհանուր թշնամուն, լավ հասկանալով, թե իրենց ճակատագրերը ինչպես սերտ կապված են իրար հետ:

Երկու ժողովրդի պատմությունն էլ անվերջ վկայություններ ունեն էս մասին:

XI դարում, մահմեդական հեղեղի էն ամենաթունը ժամանակը, էնպես պատահեց, որ մի ուրիշ մեծ հեղեղ վեր կացավ դրա դեմ արեւմուտքից, որ պատմության մեջ հայտնի է Խաչակրաց արշավանք անունով: Ու բռնկեց էսօրվա համաշխարհային պատերազմի նման մի մեծ պատերազմ, նա էլ մահմեդական վտանգի դեմ, ս. Երկիրն ու Փրկչի գերեզմանն ազատելու համար: Էն ժամանակ էլ, ճիշտ էսօրվա նման, երբ եվրոպական խաչակիր բանակները հայտնվեցին Պաղեստինում, մահմեդական հեղեղը, որ արդեն խեղդում էր Հայաստանն ու Վրաստանը, ետ դարձավ դեպի խաչակիր բանակը, և Հայաստանն ու Վրաստանը ազատ շունչ քաշեցին:

Հայաստանում՝ էստեղ-էնտեղ, ամուր վայրերն ապավինած իշխանական տների մնացորդները գլուխ բարձրացրին և զանազան տեղեր ստեղծեցին տասնից ավելի թագավորություններ: Էդ թագավորություններից մեկն էր և Լոռու Կյուրիկյան թագավորությունը, որի պատմությունը, դժբախտաբար, մինչև էսօր մութն է մնում:

Էդ միևնույն ժամանակ Վրաստանը, որ ավելի ամբողջ էր մնում, ավելի էլ գորանալով, Դավիթ վերաշինողի և նրա նշանավոր թոռան Թամար բազում ուրով մի շարք հաջող կռիվներ մղելով մահմեդական մնացած իշխանների դեմ՝ իր սահմաններն ընդարձակեց:

Ահա էլ շրջանումն է, որ Վրաստանի ազդեցությունը տարածվում է և Լոռու վրա: Ասում են՝ ազդեցությունը, որովհետև Լոռին էլ ժամանակ ուներ իր թագավորներն ու իշխանները և իր հայկական գործը, որ արձանագրված են և վրաց պատմության մեջ:

Եվ էլ շրջանում Լոռին հանդիսանում էր շրջակա և հեռավոր հայ գավառների համար մի տեսակ լուսավորության կենտրոն իր Հաղպատ ու Սամահին վանքերով, ուր հավաքված էին ժամանակի նշանավոր գիտնականները, կային հարուստ գրադարաններ, որոնցից և դուրս են եկել շատ նշանավոր գիտնականներ, պատմիչներ ու հռետորներ:

Բայց էս ժամանակից, XIII դարում, Խաչակրաց արշավանքները վերջացան, եվրոպական զորքերը ետ դարձան դեպի իրենց երկիրները ու նորից մահմեդական հեղեղն սկսվեց դեպի Հայաստան ու Վրաստան:

Իրար ետևից ջարդվեցին ու չքացան մանր-մունր հայ թագավորություններն ու իշխանությունները, ժողովուրդը մեծ քանակությամբ փախավ գանձազան կողմեր և ամենից առաջ դեպի Վրաստան: Բայց հզոր թշնամին Հայաստանը վերջացնելուց հետո ընկավ Վրաստանի վրա ու Վրաստանը, շարունակ ավերվելով մերթ իր թագավորների հավատարացության գնով, մերթ ամեն տեսակ անպատմելի հարկեր վճարելով, մերթ ըմբոստանալով և նորից ու նորից ջարդվելով, մի կերպ բարձր տվեց իր իշխանությունը, մինչև որ, վերջապես, ճարահատված միացավ Ռուսաստանին:

Ռուսաստանը, մի դարից ավելի տիրելուց և մահմեդական պետությունների դեմ կռվելուց հետո, հանկարծ բուշելիզմի հոսանքով ետ հոսեց դեպի իր ներսերը և մի կարծ ժամանակ կրկնվեց հին պատմությունը՝ Հայաստանն ու Վրաստանը բաց մնացին մահմեդական զորքերի առաջին:

Դարձյալ սկսվեցին կոտորածներն ու հին ծանոթ բարբարոսությունները, դարձյալ հայ ժողովուրդը բռնեց հին պատմական փախուստի ճանապարհը - և ամենից առաջ դեպի Վրաստան:

Եվ ահա, ինչպես մոտ տասը դար առաջ, հենց էլ ամենատագնապալի ժամանակ եվրոպական խաչակիր զորքը նույն Պաղեստին

նում մի հսկայական զարկով միանգամից էնպես է զարկում տակալական վիշապի քիկունքին, որ նա ստիպված է լինում իր արյունոտ ճանկերը ետ քաշել Բաբվից ու Անդրկովկասի հայկական շրջաններից ու Վրաստանի սահմաններից և կծկվել դեպի իր հին որջը: Եվ միանգամից թեթևանում է հայի ու վրացու ծանր վիճակը, ազատ շունչ են քաշում, դեմոկրատական սոցիալիստական հանրապետություններ են կազմում և... սահմանային շրջանների կռիվ են վերկենում և գաղթականների շուրջ են աղմկում:

Վրաստանի սոցիալիստական հանրապետությունը, իր սահմաններն ապահովելու համար, իրենն է հայտարարում Ախալքալաքի, Բորչալուի, Ղազախի, Լոռու և Փամբակի շրջանները:

Հայաստանի Հանրապետությունը իր զինվորներն է դրկում բռնելու նույն շրջանները:

Վրաստանի պահանջը, անշուշտ, պատմական-քաղաքական պահանջ է, ոչ թե պատմական-կուլտուրական կամ ազգագրական, որովհետև էլ շրջանները կամ ամբողջովին, կամ մեծ մասամբ բռնված են հայերով կամ թուրքերով, և անկասկած, խախտու պահանջ է, հատկապես սոցիալիստ մարդկանց համար: Բայց ես կարծում եմ, էս խնդիրը լուրջ պետք է նայվի վրացի ժողովուրդի իրական կարիքի տեսակետից, հողի ու տեղի պակասության տեսակետից:

Եթե էսօր պատմության բերմունքով դրությունը փոխվել է և հայն ու թուրքը շատ հող ունեն՝ վրացին քիչ, թող վերադարձնեն վրացուն նույն հողերը, ինչ որ նա երեկ, նույն պատմության բերմունքով ստիպված է եղել թողնելու իրենց:

Պատմական-քաղաքական տեսակետը ինչքան էլ խախտու լինի, այսուամենայնիվ, նա մի բան է ազգերի հոգեբանության մեջ, իսկ եթե դրան միանում է և իրական կարիքը՝ խնդիրը դառնում է լուրջ:

Այլապես, էսօրվա հողապակաս ժողովուրդը, վաղը, ավելի ես նեղվելով ուզի-չուզի, ստիպված կլինի զենքի դիմելու:

Բայց, իհարկե, պետք է էն տեսակ շրջանների խոսք չանել, ինչպես օրինակ Լոռին ու Փամբակն են, որոնք ոչ վրացական են եղած, ոչ էլ կարող են լինել և միայն խնդիրը խճճում են և առանց էն էլ խախտու պատը փչացնում:

Ինչ վերաբերում է գաղթականությանը, տաճկական զորքերի, հեռանալուց հետո նա արդեն վերադառնում է իր տեղը:

Բայց էլ հերիք չի:

Ավելի մեծը կա:

Երկար դարերի դժոխային բռնակալությունից հետո Տաճկաստանն ինքն է հեռանում Հայաստանից, և կատարվելու է հայության վերջին մեծ տեղատվությունը ամեն տեղից, նույնպես և Վրաստանից, հայության Մեծ Վերադարձը դեպի Հայաստան:

Վերադառնալու են ոչ միայն երեկվան գաղթականները, այլև նրանք, որ դարեր առաջ եկել հաստատվել են Վրաստան:

Եվ ամենից առաջ Հայաստանի ու իրեն հայ ժողովրդի շահն է էսպես պահանջում:

Այո՛, և տեղ շատ կլինի ամենքի համար, և ազատ ու երջանիկ ապրելու և ամեն կերպ զարգանալու հնարավորություն:

Մի՞թե չեք լսում Վիլսոնի հոյակապ հայտարարությունները, որի ձայնի մեջ միացած են աշխարհի բոլոր մեծ ազգերի ձայները:

Տգեղ ու ապարդյուն աղմուկներով դիտնանս մի՛ մտցնեք համարդկային կյանքի էս վեհ ու նվիրական վայրկյանին:

ԵՎԳԵՆԻ ԳԵԳԵՃԿՈՐՈՒՆ

Մեծարգո Եվգենի Պետրովիչ:

Այսօր իմացա, որ դաշնակիցների ներկայացուցիչները վրաց կառավարության համար հաշտության անընդունելի առաջարկ են արել: Արդյոք նպատակահարմար չէ՞ք գտնում հայ-վրացական ին տելիգենցիայի ներկայացուցիչներից հրավիրել արտակարգ խորհրդակցություն՝ կազմելու հաշտության նոր նախագիծ՝ այն պայմանների հիման վրա, որ դուք առաջարկեցիք, երբ ևս Ձեզ մոտ էի:

Միասին կազմված այդ նախագիծը հաղորդել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով գործադրել այն:

Այսպես, խիստ անհրաժեշտ է երկու կողմի համար էլ կործանաբար այդ արյունահեղությունը դադարեցնել, որը մենք պետք է գլուխ բերենք բոլոր ուժերով՝ ինչ էլ լինի:

Սպասում են Ձեր պատասխանին:

ՏԻՑԻԱՆ ՏԱՐԻՉԵԻՆ

Իմ ազնիվ բարեկամ, կարդացի հայ-վրացական կոնֆլիկտի առիթով Ձեր հրապարակական նամակը, որ ուղղել էիք ինձ: Ձեր նամակից անմիջապես հետո սկսվեցին հաշտության բանակցությունները: Էդ պատճառով ես հետաձգեցի իմ պատասխանը, որով-

հետև բանակցությունների էս կամ էն ելքը մեծապես ազդելու էին իմ պատասխանի բնավորության վրա: Այժմ, բարեբախտաբար, հաշտությունն արդեն կայացած է և էլ չի ուշանալ Ձեր պատասխանը:

ՊԱՏԱՄԻԱՆ ՏԻՑԻԱՆ ՏԱՐԻՉԵԻՆ

Իմ ազնիվ բարեկամ և ընկեր, ներողություն եմ խնդրում, որ ուշացրի Ձեր հրապարակական նամակի պատասխանը:

Ուշացնելու պատճառը, ինչպես հայտնել էի «Ժողովրդի ձայն»-ի N 18-ում, էն եղավ, որ հենց էդ ժամանակ մեր երկու կառավարությունները սկսեցին հաշտության բանակցություն, և ես սպասեցի դրա ելքին, իսկ դրա էս կամ էն ելքը մեծապես ազդելու էր իմ պատասխանի վրա: Բարեբախտաբար գործը հաշտությամբ վերջացավ, և երկու կողմից էլ պատրաստակամություն հայտնեցին հրապարակավ պարզելու, թե ո՞վ է մեղավոր պատերազմի համար: Ուրեմն մենք մի որևէ առողջ խոսք ասելու համար պիտի սպասենք նրանց խոստացած բացատրություններին:

Իհարկե, առանց դրան սպասելու և առանց պատերազմի մասին ըստ էության խոսելու, ես արդեն պետք է էդ ժամանակ պատասխան գրեի Ձեզ, բայց էդ ժամանակ էլ հիվանդացա և միայն այժմ եմ կարողանում գալ Ձեզ հետ եղբայրական գրույցի:

Դուք Ձեր նամակում ազնիվ ու բարի ցանկություններ եք հայտնում մեր ժողովուրդների ու մեր հայրենիքների վերաբերությամբ և, ասում եք, Ձեզ նման են մտածում և Ձեր մյուս ընկերները, որոնց ճանաչելու և սիրելու հաճույքն ունեմ:

Ուրիշ կերպ լինել չէր էլ կարող: Ձե՞ որ Դուք ձեր ժողովրդի ներկայացուցիչներն եք, ո՛չ թե էն ներկայացուցիչները, որոնք ընտրական քվեատուփերից են ծնվել, այլ էն ներկայացուցիչները, որոնք ծնվել են իրենց ժողովրդի ազգային ոգուց ու հանճարից:

Իսկ էս երկու տեսակի ներկայացուցիչների մեջը հսկայական տարբերություն կա: Էն տեսակ տարբերություն, ինչ տարբերություն որ կա Կախեթի այգու խաղողի ողկույզի մաքուր հյութի մեջ և խանութում ի ցույց դրված շի միջի հեղուկի մեջ, որի վրա գրված է «Качетское вино»: Խանութում վաճառվող շի գինիներից հազարից մեկն է իսկականը լինում և սովորաբար կեղծ է լինում, իսկ այգու ողկույզի հյութը ո՛չ կեղծ կարող է լինել և ո՛չ էլ հնար կա կեղծելու: Դրանցից մեկը գինեվաճառն է լցնում, մյուսը՝ բնությունն ինքը:

Անբնական էլ կլինեն, որ Դուք լավ զգացմունքներ ու բարի ցանկություններ չունենայիք եւ նույնիսկ Ձեր հոգու պայծառությունը չտարածեիք իրականության կոշտության վրա եւ չկանչեիք ժողովուրդներին դեպի խաղաղ կյանքը, արդար աշխատանքն ու ընդհանուր եղբայրությունը:

Լսպես բարի եւ ազնիվ է մտածում եւ ինքը՝ հասարակ աշխատավոր ժողովուրդը, նրա ամեն մի մարդը՝ մուրճը ձեռքին, արհեստանոցում աշխատելիս, թե արորի մահը բռնած՝ դաշտում վար անելիս, մի խոսքով, արդար աշխատանքի ամեն մի ճանապարհին եւ կամ երբ իրիկունը հանգստանում է իր խաղաղ հարկի տակ՝ նստած իր օջախի առջեւ, իր ընտանիքի ու իր ազատ խղճմանքի հետ:

Բայց աշխարհքում կառավարություններ կան, իշխողներ կան, որոնք Լսպես չեն մտածում:

Մինչդեռ բանաստեղծն ասում է. «Мир - это Бог. Мир - кормилица народов» (В. Гюго), իշխողը ընդհակառակն է ասում. «Мир есть мечта и мечта некрасивая» (Гр. Молтке):

Եվ, գրեթե, բոլոր իշխողներն էլ Լսպես են մտածում, հարկավ մեկը շատ, մյուսը քիչ: Սրանց իշխողի, տիրոջ հաստատուն դիրք է հարկավոր, էդ դիրքի համար փառք ու հաղթանակ է հարկավոր, փառքի ու հաղթանակի համար կոտորած ու պատերազմ է հարկավոր, իսկ կոտորածի ու պատերազմի համար հարկավոր է ո՛չ թե ազատ խղճմանքով, ինքնուրույն մտածող ու առողջ դատող մարդ ու ժողովուրդ, այլ միապաղաղ մի զանգված՝ անկամք եւ հնազանդ ու հլու ամեն մի հրամանի, նույնիսկ կոտորածի:

Եվ երբ հարկավոր են համարում՝ հարայ են զցում, աղաղակով ու աղմուկով հավաքում են մարդկանց, հարբեցնում մի որեւէ սուտով, մի որեւէ լոզունգով, ժողովրդից ստեղծում են ամբոխ, ստիպում են գոռալ իրենց թելադրությունով ու տանում են Լն տեսակ գործերի, որոնց նա՝ ժողովուրդը, արդար աշխատանքով ապրող մարդը, չէր գնալ երբեք իր ազատ կամքով ու խղճմանքով...

Սրանից հետո՝ իբրեւ արսիոնա ասում են. «Ամեն մի ժողովուրդ արժանի է իր կառավարությանը»: Մինչդեռ, ինչպես տեսնում եք, սա միանգամայն սխալ է, եւ ճշմարիտն էն է, որ ոչ մի կառավարություն արժանի չի իր ժողովրդին, եթե միայն ընդունեք էն տարբերությունները, որ ես եմ ընդունում ժողովրդի եւ ամբոխի մեջ:

Առեք, նույնիսկ, ամենաանխուսափելի պատերազմը: Դարձյալ ժողովուրդն ընդունում է մեծ վշտով, ցավով է լցվում ամեն մի

տուն, գրեթե ոչ մի զինվոր չի ուզում գնա պատերազմի դաշտը, իսկ նրանց ծնողների ու հարազատների աչքերից արտասուք է հոսում:

Էսպես է ընդունում ժողովուրդը, նույնիսկ, անխուսափելի պատերազմը: Իսկ ամբոխը մի հարբած ու սարսափելի բազմություն է, որը ոչ ծնող է ճանաչում, ո՛չ զավակ, եւ պատրաստ է ո՛չ միայն գնալու ամեն մի կոտորածի, այլեւ ստեղծելու եւ կատարելու էն տեսակ ոճիրներ, որ դուրս են բանական մարդու երեւակայությունից:

Խորապես ցավելով պետք է խոստովանել, որ ո՛չ թե միայն ժողովուրդն է ամբոխանում ու գնում վատ գործերի, այլեւ մենք, նույնիսկ գրողներս էլ հաճախ ենթարկվում ենք նույն փորձություններին, տարվում ենք միեւնույն հոսանքներից: Մենք էլ հաճախ էդ տեսակ մոմենտներին բռնվում ենք ազգասիրական կամ ռազմական մոլի տենչով ու տենդով, հարրում ենք ընդհանուրի հարբեցությունը, աստվածային ոգեւորությանը փոխարինում է բարբարոսի կատաղությունը եւ փառաբանում ենք պատերազմն ու կոտորածը եւ թշնամության ու ատելության թույնով թունավորում մեր ընթերցողների հոգիները:

Սակայն ինչքան զարշելի է Լն կրոնավորը, էն ինկվիզիտորը, որ քրիստոնեության խաչը ձեռքին եւ քրիստոնեության անունով աուտողաֆեններ էր սարքում: Ինչքան զարշելի է Լն սոցիալիստը, որ սուրը ձեռքին վեր է կացել եւ սոցիալիզմի անունով, աշխատավոր ժողովրդի անունով կոտորած է անում, իշխանություն ու երկիր է հափշտակում, նույնքան էլ զարշելի է, երբ գեղարվեստի մարդը, աստվածային սիրտ եւ եղբայրական զգացմունքի փոխարեն, ատելության ու շովինիզմի կիրքն է բորբոքում մարդկանց սրտերում:

Ես կարծում եմ հասել է ժամանակը, երբ գեղեցիկ գրականությունը պիտի հրաժարվի էս տգեղ դերից, որ երբեմն առնում է իր վրա, պիտի դադարի սպանիչներին ու սպանությունները փառաբանելուց: Դուք, իմ երիտասարդ բարեկամ, զգացված եք, որ ես թե առաջ, թե վերջերս Վրաստանի մասին բարձր կարծիք եմ հայտնել եւ բարի ցանկություններ:

Այո: Եվ ավելին կասեմ՝ էդ սերն ու բաղձանքը անասան էդպես էլ կմնան, առաջինը՝ որովհետեւ ես միայն սեր ու բարի ցանկություններ ունեմ ամենքի համար, երկրորդն էլ՝ էդ լավ զգացմունքները հիմնված են մեր հին եղբայրակից ու բախտակից վրացի ժողովրդի բարի, պայծառ ու ազատասեր ոգու վրա: Զարտուղի դեպքերն ու անցողակի դժբախտ երեւոյթները եւ կամ էս ու էն պակա-

սությունները անկարող են խախտել էլ խոր հավատն ու սերը:

Եվ ի՞նչ խոսք, որ ազատ է լինելու Վրաստանը, ինչպես, ազատ են լինելու ե՛ր Հայաստանը, ե՛ր Ադրբեջանը, ե՛ր Դաղստանը, ե՛ր մյուս բոլոր ժողովուրդները առհասարակ:

Եվ մեզմից ամեն մեկս պիտի սիրենք մեր հարևանի ազատությունն ու աշխատենք նրա համար, պարզ գիտակցելով և՛ հավիտենական ճշմարտությունը, որ մեկի երջանկությունը պայմանավորվում է մյուսի երջանկությունով: Դժբախտի հարևանի բախտավորությունը հաստատուն լինել չի կարող երբեք:

Եվ չէ՞ որ էս ազատությունը, որի համար Լսբան տառապում ենք ու երագում, մի շատ հասարակ բան է, ինչպես անհատի շնչելու կամ ձեռքն ու ոտքը շարժելու իրավունքը:

Եվ չէ՞ որ էս շատ հասարակ բանը վերջապես խոստացել են բոլոր փոքր ազգերին հաղթող մեծ պետությունները, որոնք երբեք հանգստություն չեն ունենալու մինչև իրենց խոստացածը չտան և չհանգստացնեն իրենցից փոքրերին:

Եվ չէ՞ որ ազգերի համերաշխության ու եղբայրության խնդիրը բանաստեղծությունից անցել է քաղաքականությանը և Ազգերի լիգայի օրվան հերթական հարց է արդեն, և աշխարհքը գնում է դեպի միացյալ շտատները:

Բայց մինչև և՛ լավ կարգերի հաստատվելը ո՞վ գիտի՝ ինչևր ենք քաշելու:

Նայեցեք, տեսեք, թե ինչպես է այնպիսի մեծ աշխարհքը մի ձեռքից մինչև մյուսը: Նայեցեք մեր շուրջը և մեզ՝ ամենքիս, տեսեք, թե ինչպես գազան ենք դարձել մեկս մյուսիս համար:

Դարձյալ մի լայն այնպիսիություն, դարձյալ մի խոշոր ցնցում, և միանգամից գահավեժ կրկնենք մի նոր միջին դարերի բարբարոսության ու խավարի մեջ, իսկ փոքր, ուժասպառ ազգերը կերթան ոտի տակ:

Դաշնակից պետությունները դեռ պատերազմը չեն վերջացրել, դեռ մեծ գործ ունեն կատարելու: Դեռ աշխարհի օվկիանոսը ծփում է և սպառնում է նոր այնպիսիություններով: Դեռ նրանք պիտի խաղաղեցնեն և նախքան անկախությունն ու ազատությունը կյանքի ապահովություն պիտի տան փոքր ազգերին:

Նայեցեք Հայաստանին, որի համար էդպես զեղեցիկ բարեմաղթություն եք անում: Էս համատարած ահռելի թվառության մեջ ո՛չ մեր ապիկարությունը սահման ունի, ո՛չ թշնամիների անգթությունը, և նա գրեթե մահվան դուռն է հասել: Գոնե ինձ այլևս չեն ուրա-

խազնում ո՛չ հանրապետություն և ո՛չ անկախություն խոսքերը: Կորցրել են ուրախանալու ընդունակությունս: Կարծեք թե արտասուքի տակից այլևս չեմ նկատում նրա նոր ծագող արշալույսը: Ընդհակառակը, մոռալ կասկածները սարսափ են ազդում դեռ մոտակա օրերի վերաբերությամբ, և ես այժմ միայն մի բան եմ ցանկանում նրան՝ մի հաստատուն, հզոր ու լուսավոր հովանավորություն, որ նա փրկվեր ևս դրությունից և կազդուրվեր ժամանակի ընթացքում:

Մեծ այնպիսիությունների ու ցնցումների հետ միասին, եթե ինկատի ունենանք մեր ժողովուրդներից ամեն մեկի ներքին քայքայումը, երկպառակություններն ու դրացիական անվերջ վեճերը, պատկեր կատարյալ կլինի: Ահա հենց, օրինակ, սահմանալին վեճը, որ հենց նորերս առաջ բերեց հայ-վրացական ոճրային ընդհարումը, և նրան դժբախտություն պատճառեց երկու կողմի ժողովրդին էլ, էնքան բուռնավորեց ու տակավին չի էլ վճռվել: Մի հարց, որի վճռելն ու որոշելը շատ ու շատ ավելի հեշտ գործ է, քան թե կարծում են սեր սոցիալիստական ու դեմոկրատիկ հանրապետությունները:

Բայց ինչ որ հեշտ է բանաստեղծի համար, դժվար է, հաճախ անկարելի է դիպլոմատի համար, որովհետև սրանք երկու տարրեր արարածներ են, երկու տարրեր աշխարհայացքներ ու հոգեբանություններ:

Բանաստեղծը կամ փիլիսոփան ասում են՝ լեզուն նրա համար է, որ մարդ իր միտքը պարզ հայտնի աշխարհիքի առաջ, իսկ դիպլոմատը կամ իշխողը ասում է՝ լեզուն նրա համար է, որ մարդ իր միտքը թաքցնի: Բանաստեղծը կամ փիլիսոփան իրենց շնորհքն ու ազդեցությունը գործ են դնում ժողովուրդներին տանելու խաղաղ, շինարար աշխատանքի, դեպի սեր ու եղբայրություն: Դիպլոմատը կամ իշխողը իրենց ուժն ու ճարպկությունը գործ են դնում հարևանին խաբելու, խեղդելու և կողոպտելու, այսինքն հաղթություն տանելու:

Մի Լ. Տոլստոյ ասում է. «Պետությունների սահմանները պիտի որոշվեն ո՛չ թե սրով ու արյունով, այլ ազգերի իմաստուն համաձայնություններով»: Կամ մի Կիկերոն ասում է. «Աշխարհի բոլոր վեճերը վճռվում են կամ բանականությունով կամ ուժով: Առաջին միջոցը հատուկ է մարդուն, երկրորդը՝ անասունին, կենդանուն»:

Իսկ մի Բիսմարկ հայտարարում է, թե «Մեծ խնդիրները կարող են վճռվել ոչ թե ճառերով ու ձայնատվությամբ, այլ սրով ու արյունով»:

Եվ աշխարհքը կառավարում են դիպլոմատներն ու իշխողները, ոչ թե փիլիսոփաներն ու բանաստեղծները:

Այո, իմ թանկագին բարեկամ, շատ չնչին բացառությամբ աշխարհքների կառավարիչները կյանքի խնդիրները վճռելիս գերադասում են ին միջոցը, որ հատուկ է անասունին, այսինքն ուժը: Կառավարելու ուրիշ եղանակ դեռ չեն գտել ու չեն հասկանում, և դեռ հպարտանում ու պարծենում են դրանով:

Վերջին մեծ հեղափոխությունից հետո, մեզանից շատ միաձիտներ կարծեցին, թե միանգամից արդեն ազատվեցին հին դիպրոմատիայից ու կառավարության հին յեմիմից, բայց անողոր ու իմաստուն ժամանակը, որ ամեն բան դրսևորել գիտի, ձևաց ցույց տվեց երևույթների ներքին բովանդակությունը և միանգամ ընդմիջտ համոզեց ամենքին, որ լեքան էլ հեշտ չի հին մեղքից ազատվել:

Էս բոլոր դեպքերը, որոնց վերահասու և կամ ականատես եղանք մենք, մի ավելորդ անգամ էլ պարզ ցույց տվին, թե ինչքան դժվար են կատարվում մեծ գաղափարների հաղթանակները, և ինչքան շատ են նրանցով դիմակավորվում մարդիկ:

«ՍԱՔԱՐԹՎԵԼՈՅԻ» ԽՄԱՔԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

Սրտագին շնորհակալ եմ «Մարաթվելոյի» շնորհավորությունների և բարեձայությունների համար, որ պրեկ է իմ ընկեր Տիգիան Տարիճեի միջոցով:

Ես հավատում եմ՝ գայտ է օրը, երբ, բոլոր շովինիստների ջանքերին հակառակ, հաղթանակելու է ժողովուրդների միության ու եղբայրության գաղափարը, ազատության մեջ ավելի ու ավելի են ամրանալու մեր դարավոր եղբայրական կապերը և մեր ինքնուրույնությունը շքեղ ու ինքնատիպ ծաղկելու է մեր զեղարվաստի ու գրականության մեջ:

Եվ Վրաստանը, որ չքնաղ է եղել նույնիսկ իր դժբախտության օրերուս՝ ազատ Կովկասի ազատ ժողովուրդների եղբայրության մեջ պետք է ռասեռա ավելի չքնաղ ու ավելի սիրելի:

ԳՐԻԳՈՒ ԴԻԱՍԱՄԻՉԵԻՆ

Իմ թանկագին Գրիգոր Նիկոյանիչ:

Սրտանց շնորհակալ եմ, որ գու հիշում ես մեր գրականությունն ու գրողներին ևն ժամանակ, երբ մենք գրեթե մոռացել ենք մեր ազգային ամբողջությանն ու ամեն մեկիս հասած ծանր հարվածների տակ:

Այո, մեզ հասած դժբախտությունը վեր եղավ մեր ուժից ու կարողությունից: Սակայն ևս էլ կանցնի: Առաջին անգամը չէ, որ հայ ժողովուրդը ևս տեսակ աղետ է տեսնում: Էլ է տեսել և նորից ոտի կանգնել նորից վերաշինելու և ստեղծագործելու համար:

Էս համատարած աղետների ծովի մեջ Վրաստանը միակ անկյունն է, որ ազատ է մնացել սովից, սրածությունից ու համաճարակից և խանդով զբաղվում է յուր ներքին վերաշինության աշխատանքով:

...Ես երբեք չեմ կասկածել, որ հայն ու վրացին, Վրաստանն ու Հայաստանը ամենալավ հարեւանները պիտի լինեն, ավելի լավ, քան երբեիցե, և նրանց գրականություններն էլ իրենց միջի ամենավսեմ կապը:

Հենց էսօր էլ շատ է սերտ ու անկեղծ էղ կապը մեր մեջ:

Եվ դեռ ավելի կամրացնենք: Դրան ապացույց քեզ լավ հայտնի հայ ու վրացի գործիչների ձեռնարկած «Կովկասյան ազգերի կուլտուրական միության» գործը և հայ ու վրացի բանաստեղծների սկսած «Բանաստեղծների եղբայրությունը», որոնցով լեքան ռգելորվում ենք էսօր, իսկ վաղը պիտի ստեղծենք մեր երազած մթնոլորտը:

Հոգով նվիրված քեզ եւ ամբողջ վրացի ժողովրդին
Հովհ. Թումանյան

ԻՄ ՊԵՏԱՍԽԱՆԸ ԼԵՎԱՆ ԴՓՓԵԱՆՈՒՆ

Իմ թանկագին ընկեր, իմ հոգու ընկեր, Լևան Դավիդովիչ: Ձեր հրապարակական նամակներում դուք ինձ առաջարկներ եք անում ու հարցեր տալիս, և ինձ ինչքան հետաքրքրում ու գրադեցնում են ձեր արած առաջարկներն ու հարցերը, ես առավել գմայլեցնում է ևն պարզ, անկեղծ ու բարի սիրտը, որ երևում է ձեր տողերում, ևն ազնիվ, բանաստեղծական հոգին, որով համակված են ձեր հողվածները: Լավ վրացու, իսկական վրացու սիրտն ու հոգին:

Եվ էղ տեսակ մարդը դեռ հարց է տալիս, թե ի՞նչ պետք է անենք, որ մոտենանք իրար:

Ես ձեզ կասեմ, էղ տեսակ սիրտ պետք է ունենանք:

Եվ մեսն՝ մեք, որ ունենք: Եվ դեռ Լոպես շատ սրտերի տեղ գիտեմ ես: Բայց, իհարկե, դուք ձեր սիրտը չեք տեսնում և ոչ էլ հաշվի եք առնում, ինչպես եւ ձեզ նմանները, ճիշտ Լեպես, ինչպես

երելյաները տեղեկություն չունեն իրենց անձնազուգան մասին և առանձին նշանակություն էլ չեն տալիս:

Դուք էլ երկուդով եք նայում էն անդունդին, որ փորել են մեր ժողովուրդների մեջ մեր կառավարող շրջանները: Մակայն չէ՞ որ ժամանակն աշխարհքին նոր լոգունգ է տվել, - էդ տեսակ դեպքերում երևույթը կառավարող շրջաններից և նայել հասարակ ժողովրդին, և մեն մի ազգի ընդհանրությանը, և իսկույն ձեր երկուդը կանցնի:

Դուք հատկապես խոսում եք հայ եւ վրաց ժողովուրդներին սասին: Նայեցեք հասարակ ժողովրդին: Ես ձեզ մի կոնկրետ օրինակ բերեմ նորանցյալ հայ-վրացական դժբախտ ընդհարումից: Այլա նատեսներն են պատմում:

Լոռու ձորում մի կամուրջ կա: Էդ կամուրջի մի ձերին կանգնեցրել են հայ պահակ զինվորին, մյուս ձերին՝ վրացի: Նրանք երկուսն էլ հրացաններն ուսներին բռնած՝ համառ նայում են իրար Բանից դուրս է գալիս, որ ընկերներ են, կոփի դաշտում տարիներ: շարունակ կռվել են միասին, միասին տառապել, միասին ուրվապացել, միասին կերել ու միասին քնել: Այժմ բերել են իրար դեմ ու սեն կանգնեցրել իրրեւ երկու թշնամու, և հրացաններն ուսներին բռնած նրանք համառ նայում են իրար:

Սեկ էլ դիմում են իրենց կողքին գտնվող գյուղացիներին և խնդրում են տեսնել ու իրենց հայտնել, թե արդյոք իրենց մեծավորներից մոտիկ կան, թե չէ, հսկում են իրենց, թե չէ: Երբ խմանում են որ չկան, վագում են, գալիս կամուրջի մեջտեղը, գրկվում, համբուրվում, նորից հետ վագում իրենց տեղերը կանգնում ու դարձյալ հրացաններն ուսներին համառ նայում են իրար:

Էսպես է, իմ անցին Լուան Գավիդովիչ, թշնամությունը, որ ստեղծված է մեր ժողովուրդների մեջ, արհեստական է, իսկ սերն ու եղբայրության զգացմունքը բնական և շատ ավելի ուժեղ է, քան թե կարծում են մեզանում:

Ժողովուրդներին խորթ է կարիներտում նստած պոլիտիկոսի նկարագրությունը և վայրկյաններով ապրող կառավարիչների հիվանդ նյարդայնությունը: Նրանք բնության մեջ ու բնության հետ ձուլված են ապրում, և դարերով ապրած կյանքն ու փորձն է նրանց առաջ ներդրում: Դրա շնորհիվ է, որ նրանք էսքան էլ կարողանում են դիտարկել և բոլոր թույլներին, որ ներարկում են նրանց տան չված ուրանի: մեջ հազար ու մի տեսակ կառավարիչներ ու ղեկավարներ անեն տեսակ բարձր գաղափարի անունով և կամ ուղղակի բարբարոսաբար ևս ձեզ ավելին կասեմ, ոչ միայն մեր երկու ժողովրդի մեջ է

ուժեղ ու կենդանի էդ փրկարար շունչն ու զգացմունքը, այլև առհասարակ ժողովուրդների մեջ: Առեք հենց թուրքերին ու հայերին: Ես ձեզ էն տեսակ սրտառույ դեպքեր կպատմեմ, և շատ ու շատ դեպքեր թուրքերի ու հայերի հարաբերություններից, և տեսակ սրտալի եղբայրական վերաբերմունք թե թուրքի, թե հայի կողմից որ կգարանաք: Եվ էդ էլ էն ժամանակ, երբ վատությունն ու կոտորածը ամեն կողմից քաջալերվում է ու բորբոքվում, իսկ լավություն անկն արգելվում, նույնիսկ ծահվան սպառնալիքով արգելվում:

Այո, ժամանակն է, թանկագին ընկեր, որ հայտնվեն ու ավելի թափով գործի անցնեն և էդ լավ զգացմունքների պաշտպաններն ու արժարժողները:

Դուք ճիշտ եք նկատում, որ էդ ժողովուրդների բանաստեղծները պետք է լինեն: Ես համաձայն եմ: Եվ նրանք արդեն սկսել են նրանք արդեն եկել են կամուրջի մեջտեղը, գրկվում ու համբուրվում են ի տես բոլոր ժողովուրդների, և նրանց գրկախառնությունն ու համբուրյր պիտի ընդհանրանա:

Դուք առանձնապես ինձ վրա մեծ պարտականություն եք դնում: Ես շատ երջանիկ կլինեի և իմ բանաստեղծություններից ավելի բարձր կլինեի, եթե կարողանայի գործ տեսնել էս ասպարեզում: Եվ ինձ թվում է, որ սեզ կուսալովի՝ Կուսալովի, որովհետև մի կողմից կատարյալ է, սեզ բոլոր ժողովուրդների բանաստեղծների ոգևորությունն ու լուսավոր սիարանությունը էս գործի մեջ, մյուս կողմից շատ է մեծ մեր ժողովուրդների մեջ փափագը՝ թողնել ստրկ ու թշնամությունը և իրար մոտենալ, կապվել համերաշխության ու եղբայրության կապերով:

Վերջերս իմ ձեռնդրան հիսնամյակի առիթով եղած շնորհավորանքների ժամանակ, ևս համոզվեցի, որ գործն արդեն շատ է հասունացած:

Տեսա, որ մեր հարևան ժողովուրդների ներկայացուցիչները ինչքան իրենց հարևան ժողովրդի գրականությունը հարգելու համար են գալիս, բայց շատ ավելի նրանց շարժել է էն հանգամանքը, որ ևս կողմնակից են եղած ժողովուրդների համերաշխությանը:

Մեր հայ հասարակությունն էլ կրթեք էնքան բուռն չձափահարեց իմ բանաստեղծությունը, որքան իմ էդ զգացմունքը և ազգերի եղբայրության խոսքը: Մեր նոր երիտասարդությունը ոգևորված ծափերով ընդունեց, երբ իմ իրեն ուղղված խոսքի մեջ իբրև կտակ խնդրում էի թողնել հին ճանապարհը, խրատ առնել հին սերնդի փորձերից և փոխադարձ կրթանկության համար համերաշխության կապեր հաստատել հարևան ժողովուրդների հետ: Եվ պետք է տեսնել,

թև ամեն անգամ ինչ ոգևորություն է տիրում մեր հասարակությանը. երբ իր բանաստեղծների հետ միասին նրա առջև հայտնվում են հարևան ժողովուրդների և առհասարակ օտար ժողովուրդների բանաստեղծները: Սրանով մեր ժողովուրդներն իրենք արդեն ցույց են տալիս ճանապարհը և հրամայում են զնայ էղ Հանապարհով:

Ժամանակն է, որ մեր կառավարող շրջաններն էլ հասկանան ժամանակի ու ժողովուրդների պահանջները, իրենք էլ մի քիչ բանաստեղծ դառնան, իրենք էլ բանաստեղծների ու հասարակ ժողովուրդների հետ միասին գան եղբայրության կամուրջի մեջտեղը՝ եղբայրորեն համբուրվելու: Այլապես նրանց էլ կհասնի ևն վատ կառավարիչների ճակատագիրը, որոնք խորտակվում ու անեծքով են կորչում իրենց վատ ճանապարհին՝ եղբայրության, խաղաղության և արդար աշխատանքի դրոշմ տանող ժողովուրդների ոտների տակ:

Էս համոզմունքով ու էս զգացմունքով մենք իրար եկանք, և մեզ հետ բոլոր նրանք, ովքեր բանաստեղծ են հոգով:

Ավելի թափով ու միաբան կանցնենք գործի, մեր լուսավոր ու փրկարար գործի:

ԳՆԱՆՔ ԿԼԳԻՍՇՎԱԼՈՒՆ

1920 թ. փետրվարի 15. Թիֆլիս

Իմ տաղանդավոր եղբայր Դավիթ.

Ժողովուրդների մեծությունը հայտնվում է իրենց հոգևոր կուլտուրայի մեջ: Եվ ամեն մի ժողովրդի մեծության առաջին նշանը իր գրականությունն է:

Վրաստանը՝ թե հնում, թե նոր ժամանակներում՝ իր գրականությունով միշտ եղել է հառաջադեմ ժողովուրդների շարքում:

Դուք, իմ պսակավոր եղբայր, եղել եք ևն ընտրյալներից մինը, որոնք նույնիսկ մայրենի լեզվի ու գրականության հալածանքի օրերում բարձր են պահել վրաց ժողովրդի հոգևոր կարողության դրոշակը:

Մեծ երջանկություն է Ձեզ համար, երբ էսօր ազատ Վրաստանն է համբուրում Ձեր բարձր, վաստակավոր ճակատն ու օրհնում իր արժանավոր որդու աշխատանքը:

Վրաստանի ամեն մի ուրախ տոնը կենդանի արձագանք է տալիս եղբայրակից հայ ժողովրդի սրտում եւ վրացի գրողի հաղթանակի տոնը ուրախության օր է հայ գրողի համար:

Էս զգացմունքով համակված՝ Լսօր՝ Ձեր գրական գործունեությամբ

լան երևանաձյակի հորելյանին, ևս՝ որպես Հայ գրողների ընկերության նախագահ, թե ընկերության կողմից եւ թե իմ կողմից ցնծագին ողջանում եմ եւ լիախորտ մաղթում եմ, որ ավելի երկար ու ավելի բարձր թնդացներ վրաց ազնիվ ցեղի սրտի խոսքը՝ Ձեր մայրենի ժողովրդի մեծության և բնդհանուր լուսավորության ու եղբայրության համար:

Կեցցե գեղեցիկ Վրաստանի գրականությունը:

Կեցցե մեր եղբայրը՝ Դավիթ Կլղիաշվիլին:

*Ձեզ խորապես հարգույ
Հովն. Թումանյան*

ԳՆԱՆՔ

Վրացի գրողների համագումարը որոշել է մայիսի 7-ը դարձնել վրաց բանաստեղծության և գրականության ազգային տոնի օր:

Մի վսեմ տոն, երբ մի ժողովուրդ տոնում է իր սիրտն ու հոգին իր ցեղի հանճարը:

Եվ վրացի ժողովրդին շատ է սագթեմ էղ տեսակ ազգային տոն ունենայր: Նա մի բանաստեղծական ժողովուրդ է, համակված գեղեցիկ բնածին զգացումներով:

Ինձ ծանոթ ժողովուրդներից եւ ոչ մեկի մեջ ես չեմ նկատել ևն երևույթ, ինչ որ տեսել եմ վրացիների մեջ: Նրանց գործիչներից շատերը հանկարծ կհանեն իրենց որևէ բանաստեղծի ոտսևալոր, որ պահում են իրենց գրպանում եւ կամ կսրտասանեն անգիր: Նրանք մինչև վերջին ժամանակներս իրենց աղջիկների բամբուրում Թուսթավելու պոեմն էին տալիս:

Էսպես է գեղեցկուհիների ու քեֆ անողների ուայրենիքը: Էս բան բանաստեղծական ու կենսուրախ, ինչպես միշտ եստոնի: Էր եւ միաժամանակ Լսրան լուրջ ու խիզախ, ինչպես երեսաց այժմ, երբ հնար ունեցավ:

Ես ամեն անգամ հրճվանքով եմ վերադառնում հայ եւ վրացի ժողովուրդների դարավոր անօրինակ լավ հարևանությանը, եւ խորին վիշտ է պատճառում ինձ մեջտեղի եղած բյուրիմացությունը:

Ար, բյուրիմացություն եմ ասում, որովհետև շատ են խորն ու խորհրդավոր ևս հին եղբայր ժողովուրդների կավերը, որ չկարողացան կտրել նույնիսկ կառավարությունները իրենց արյունոտ սխալով:

Եվ ահա, երբ վրացին մայիսի 7-ին տոնում է իր ոգու տոնը, իր ազգային բանաստեղծության օրը, անկարելի է, որ հայը ևնտեղ չիլինի: Եվ ևնտեղ կլինի հայր, ու կլինի ամենից առաջ:

Արդեն որոշել է հայոց գրական, կրթական ու կուլտուրական հիմնարկությունների ներկայացուցիչների ժողովը:

եմ շատ լավ է արել: Ժողովուրդների որոշումներն ու բայերն ավելի արժեք ունեն, քան նրանց կառավարությունները:

Կառավարությունները ժամանակավոր են ու փոփոխելի: Ժողովուրդները՝ մշտական ու անփոփոխ:

Գիտնք էլ գեղեցիկ օրը մեր եղբայր ժողովրդին այցելելու եւ նրա պայծառ հանճարը հարգելու:

ՎՐԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վրացու անմիջական եւ սրտարաց բնավորությունը, նրա պրոսպեկտությունը, բնական մարբությունն ու անարատությունը, ազատության եւ գեղեցկության սերը, այս բոլորը ամեն կողմից բոստվորված կյանքի սիրով եւ նուրբ վշտով, առհավաստյան են այն բանի, որ վրաց բանաստեղծությանն սպասում է մեծ ապագա:

Այս հատկությունները զարմանալիորեն երևան են եկել Հոբոս Թուսթալիու մեջ, եւ նա իր ամբողջ էության վրացի բանաստեղծ է Հին Թիֆլիսը, Սայաթ Նովայի նման, թեև սինթեզ է արևելյան շատ ժողովուրդների կյանքի եւ հոգևոր հզորության, այնուամենայնիվ, գերազանցորեն կրում է վրացական ոգի:

Այս ոգին ամբողջ էության երևաց վրացի ժողովրդի սրբի ու նուրբի խաչի մեջ, որ շրջապատված է խաղողի որթով եւ աղջկա մազերով: Սրանով նա ներդաշնակորեն միացնում է երկնային վերությունը եւ կյանքի ուրախությունը:

Բանաստեղծական բնավորությունն այնքան է հատկանշական վրացուն, որ ամեն վրացի ինձ թվում է բանաստեղծ: Սա վրացուն դարձնում է գրավիչ նույնիսկ իր թշնամիների համար:

Այս աստվածային շնորհքը, որ ավելի կաճի ազատ եւ անկախ Վրաստանում, աստիճանաբար Վրաստանը կդարձնի բանաստեղծության երկիր:

ՊԱՅԾԱՆ ԷՋԵՐ

1

ՀԱՅԵՐԸ, ՎՐԱՅՆԵՐԸ ԵՎ ԹՈՒՐԿԵՐԸ

1904 թվականին, անհաջող պատերազմի հետևանքով, Ռուսաստանը ծայրից ծայր սկսել էր այնկոծվել:

Հեղափոխության ուրվականից սարսափած ռուսական բյուրոկրատիան ժողովուրդների համար մի չար խաղ հնարեց՝ ցան-

կանալով բաժանել նրանց եւ դրանով զբաղեցնել նրանց ուշադրությունը:

Այդ ուղղությամբ նա սկսեց գործել նաեւ Անդրկովկասում:

Այստեղ գլխավորապես հարկավոր էր գրավել հայերի, վրացիների եւ թուրքերի ուշադրությունը, նրանց հանել իրար դեմ:

Բայց հայերն ու վրացիները, համեմատաբար ավելի կուլտուրական լինելով, բարձր էին կանգնած պրովոկացիայից: Հատկապես դրան չենթարկվեցին վրացիները ինչպես իրենց քաղաքական կյանքի եւ ազգային փոխհարաբերությունների պայմանների շնորհիվ, այնպես իրենց էլ բավականաչափ հզոր սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության շնորհիվ: Պրովոկացիոն բնույթի փորձեր առաջ էլ են արվել, բայց հենց անցյալի փորձը ցույց է տվել, որ անկարելի է իրար դեմ հանել հայերին ու վրացիներին: Հիշտ է՝ տխուր միջադեպեր եղել են, բայց դրանք միայն ժամանակավորապես են պաղեցրել, պղտորել եւ թունավորել այդ ժողովուրդների հարաբերությունները, այն էլ միայն վերին լսավերում, եւ թույնը շատ-շատ հասել է միայն մինչեւ հասարակական գործիչների եւ հրապարակախոսների լեզուն: Բայց այդ թույնը հասցնել մինչեւ երկու ժողովուրդների հոգու խորքը՝ երբեք չի հաջողվել:

Եվ այդ երկու ժողովուրդները, որոնք իրենց պատմությունն սկսում են այն բանից, որ Հայկոսը (Հայկը) եւ Քարթլոսը եղբայրներ են եղել, մնացել ու մնում են անասան՝ կապված իրենց փոթորկալից պատմական ճակատագրով եւ իրենց մեծագույն հիշատակներով:

Նրանք միասին են հնարել իրենց գրերը, միասին են ստեղծել իրենց հոգևոր եւ աշխարհիկ գրականությունն ու գիտությունը: Նրանք միասին են ընդունել քրիստոնեությունը եւ դարերով միասին են տառապել հանուն դրա: Նրանք միասին են հաղորդակից եղել հունահռոմեական կուլտուրային եւ միշտ միասին են պաշտպանել արեւմտյան կուլտուրան: Նրանք միասին տանջվել, միասին պայքարել են իրենց ապագայի համար եւ միասին են ռուսներին կանչել մեր երկիրը: Մինչեւ այսօր նրանք միասին են եղել:

Այն հայ գործիչը, որ պաշտպան չի կանգնել Վրաստանին, չի հասկացել իր ժողովրդին եւ իր պատմությունը, եւ այն վրացին, որ չի պաշտպանել հայերին եւ Հայաստանը, չի հասկացել վրաց ժողովրդին եւ Վրաստանի պատմական ուղիները:

Նույն հայը կամ վրացին, որ լավ է իմացել եւ հասկացել իր ժողովրդի ճակատագիրն ու բնավորությունը եւ նրա գերագույն շահերը, միշտ պաշտպանել է իր հարեւանին՝ ինչպես ինքն իրեն: Հենց

այդ է պատճառը, որ հայոց պատմության մեջ կարելի է կարողա-
օրինակ, մի այսպիսի վկայություն վրաց թագավորի մասին:

*«Եւ էր Դափթ արքայ այր սուրբ եւ առաքինի, վարդաբնակ
ամենայն աստուածապաշտութեամբ եւ բարի արդարութեամբ,
եւ սա երեսնցա ընդունող եւ սիրող ազգին հայոց: Մո սա
ժողովեացն մնայեալ վօրքն հայոց, եւ սա շինեալք քաղաք
հայոց ի յաշխարհն վրայ, եւ հասարակեալ եկեղեցիս եւ
վանորայս բարումս եւ անտանեալ պանուն քաղաքին Գա-
ռայ, եւ ունէր մեծաւ ուրախութեամբ եւ ցեծութեամբ վամենայն
սպգն Հայոց»* («Պարմութիւն Մարթէոսի Ուոհայկցոյ», 1869, Ե-
րուսաղեմ, էջ 447):

Կամ պատմությունն այն մասին, թե վրաց թագավորն ինչպե՛ս
ազատագրեց հայոց մայրաքաղաքը թշնամիների ձեռքից, եւ թե ինչ-
քան նեղություններ քաշեցին հայերը թշնամիներից վրաց թագավո-
րի մահից հետո (նույն տեղում, էջ 451, 459):

Այդպիսի վկայություններ է տալիս նաեւ վրաց պատմությունը
հայերի մասին:

*«Օգտվելով մահից հայոց Աշուր թագավորի, որն այդ ժամանակ
Վրաստանի խաղաղության միակ հերետոյն էր, Դոնատուի Գաբ-
րիէլ քրիստոնեական հաջորդ Պարթև գրավեց Գարդարանիկի
մի մասը, Բարթալիսային պարկանտո շրջանները, իսկ աքիա-
լական թագավոր Բագրատը մտավ բուն Բարթալիսա»:* («Վրաս-
տանի պատմություն», իշխ. Ս. Բարթոլմի, Ս. Պր. 1871, III, էջ 18):

Սրանք, իհարկեւ, եզակի դեպքեր չեն. որ կարելի է բերել հա-
յոց կամ վրաց պատմությունից: Եվ դա ղեռ կառավարողների՝ իշ-
խանների եւ թագավորների կյանքից է: Իսկ ժողովուրդը... Սովորա-
բար ասում են, թե ժողովուրդը քիչ է երեսում անցյալում. պատմու-
թյան մեջ:

Ո՛չ, եւ կարծում եմ, նա երեսում է, նա հայտնվում է հազար
ձևերով ու արտահայտություններով, հարկավոր է միայն կարողա-
նալ գտնել նրան, նկատել ու տեսնել:

Ահա հայ ժողովուրդը, խտացած իր ազգային էպոսի՝ «Սա-
սունցի Դավթի» մեջ:

Այդ էպոսում եւս հատկապես ուժեղ են ընդգծված հայ ժո-
ղովրդական հերոսի՝ հսկա Սասունցի Դավթի, եւ վրաց հսկա Գե-
որգիի (ուրիշ տարբերակում՝ Համդոյ) բարի հարարերություններն
ու բարեկամությունը: Գեորգին է Դավթին գգոշացնում նրան
սպառնացող վտանգի մասին, եւ Դավթը նրան է հավատում ան-
վերապահ: Նրանց սրերը երբեք չեն խաչաձեւվում եւ բացառա-

պես սիրո եւ բարեկամության համար է Դավթը Գեորգիի երկիրը
գալիս:

Ահա ձեզ ողջ ժողովրդի արտահայտած կարծիքը, սերնդես-
րունդ ամրապնդված կապը, հավերժորեն գծված ճանապարհը: Հայ
լինի, թե վրացի, եթե շեղվում է այս ճանապարհից, դավաճանում է
իր ցեղի ոգուն:

Գժբախտաբար այդպես չի եղել բանը հայերի եւ թուրքերի
միջեւ: Նույն հայ ժողովրդական էպոսից երեսում է, որ Հայաստա-
նի վրա վտանգը միշտ եկել է հարավից եւ արեւելքից, եւ միշտ այդ
կողմն է ուղղված եղել Սասունցի Դավթի թուրը՝ ինքնապաշտպա-
նության համար:

Այդ էպոսից երեսում է, որ հայերն ու թուրքերը խորթ եղ-
բայրներ են, հավատով եւ կուլտուրայով տարբեր, ի մշտական
ընդհարումների եւ թշնամության մտայն հիշողություններով: Իրենց
իսկ սեփական ազնիվ ու անսպառ թուրք-բաթրական ցեղերը
միշտ եղել են խոնարհ ծառաներն իրենց առաջնորդների, որոնք
նրանց տարել ու շարունակում են տանել երկրներ նվաճելու ու
թալանելու: Հենց այդպես էլ նրանք եկան հայոց երկիրը, գավթե-
ցին ու նստեցին դրա վրա եւ տիրելով Սասունցի Դավթի հոր
կարողությանը, ծանր լուծ դրին ժողովրդի վրա ու նրան անոթա-
լի վիճակի մեջ գցեցին:

Սակայն հենց նույն էպոսը այստեղ եւս հրաշալի կերպով ցույց
է տալիս փրկության ճանապարհը եւ բացում է կրքանիկ ապագայի
հեռանկարները:

Կռվի անենադաժան պահին, թշնամու գորքերի միջից առաջ է
գալիս մի ձերունի եւ մոտենալով Դավթին՝ ասում է. «Դավթի՛ք, դու
ինչո՞ւ ես մեզ կոտորում: Մենք աղքատ, անօգնական մարդիկ ենք:
Թագավորը գոռով է մեզ հավաքել, բերել կռիվ: Մենք քո ղեմ ոչինչ
չունենք: Բո թշնամին թագավորն է: Կռիվ ունես՝ նրա հետ արա. քո
Թուր կայծակիով ինչո՞ւ ես կոտորում այս բնավեր մարդկանց»:
Եվ հսկայի Թուր կայծակին կախվում է օդում:

- Լավ ես ասում, ձերունի, - պատասխանում է Սասունցի Դա-
վթը ու, թողնելով հասարակ ժողովրդին, շուտ է տալիս ձիու գլուխը
եւ ուղղվում դեպի թագավորի վրանը:

Այսպես:

Այն հեռավոր ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, սկսած հնա-
գույն բռնապետներից մինչեւ մեր դեմոկրատական հանրապետու-

թյունները, ինչ պատերազմներ ու արյունահեղություններ էլ որ տեղի են ունեցել, միշտ եղել են այս կամ այն կառավարող շրջանների ու ղեկավարների ձեռքի գործը: Եվ միշտ էլ դա արվել է հասարակ ժողովրդի, աշխատավոր մարդկության կամքին ու ցանկությանը հակառակ:

Եվ, գուցե, հենց դրա մեջ է այն մեծ ու հաստատ մխիթարանքը, որ ոչ թե ժողովուրդներն են մեղավոր այդ ահավոր աղետների համար, այլ նրանց իշխանավորները, եւ որ ինչքան շատ թուլանան այդ վերջինները, իսկ իրենք ժողովուրդները դառնան ավելի գիտակից ու ավելի մերձեցնան միմյանց, ինչքան ավելի բարձր հնչի նրանց ձայնը, այնքան ավելի կնվազեն այդ աղետները եւ, ի վերջո, կվերանան:

Այս անսասան հավատով եւ նպատակ են դրել մեր կյանքի ամենասեւ ու մռայլ էջերից բերել պայծառ փաստեր, որոնք վկայում են, թե ժողովուրդներն ու ժողովրդից ելած մարդիկ ինչպես են կարողանում միմյանց պաշտպանել հակառակ իրենց ընդհանուր տերերի: Եվ իմ այս հողվածների ընդհանուր վերնագիրը եւ դնում եմ «Պայծառ էջեր», որովհետեւ պայծառ եմ նայում մեր ժողովուրդների ապագային:

ՄԱՏԻԿ ՀԱՐԵՎԱՆԸ ԵՎ ՇԵՌՈՒ ԲԱՐԵԿԱՍԸ

Կարդացի վրաց թերթերի երկյուղը, թե Դրոն, նշանակվելով հայ գործերի հրամանատար, կարող է նորից մի կռիվ առաջ բերել Վրաստանի հետ:

Էս երկյուղը սուկայի ծանր եկավ ինձ:

Խնդիրը Դրոն չի բնավ: Մինչեւ էդ հողվածների տպվելն ու կարդացվելը Դրոն իսկի հրամանատար էլ չլինի թերեւ: Խնդիրը էդ կռիվ կասկածն է, որ կա եւ կռիվ հնարավորությունը:

Եվ էդ հողվածների տպավորության տակ երկար մտածում էի պետությունների և ժողովուրդների հարեւանության մասին: Ասում եմ՝ կառավարությունների և ժողովուրդների, որովհետեւ դրանք ջոկ-ջոկ բաներ են իմ կարծիքով:

Իմ կարծիքով սուտ է, որ ասում են՝ ամեն մի կառավարություն արժանի է իր ժողովրդին: Ընդհակառակը՝ առհասարակ կառավարությունները արժանի չեն իրենց ժողովուրդներին, եւ շատ քիչ կառավարություն կարող է լինել, որ արժանի լինի իր ժողովրդին եւ

լինի իր ժողովրդի հետ: Օրինակ էնպես, ինչպես բանաստեղծը: Բանաստեղծը կարող է էնքան մեծ չլինի, որ կարենա ընդգրկել իր ժողովրդի ամբողջությունը, կամ արժանի լինի իր ժողովրդին, բայց նա միշտ իր ժողովրդի հետ է: (Ես սրանով եմ բացատրում էն մշտական գոտությունը, որ միշտ եղած է իմ եւ առհասարակ կառավարիչների միջեւ):

Ասում եմ՝ ժողովրդի, ո՛չ թե ամբոխի: Որովհետեւ շատերը ժողովուրդն ու ամբոխը շփոթում են իրար հետ: Սրանք իրար հակառակ բաներ են: Ժողովուրդն իմաստուն է, ամբոխը՝ հիմար: Ժողովուրդը ծանր է, ամբոխը՝ թեթեւ: Ժողովուրդը մեծահոգի ու բարի է, ամբոխը՝ դուրագրգիռ, վտանգավոր ու չար: (Ժողովուրդը աշխատանք է սիրում, ամբոխը՝ թալան):

Ժողովուրդը խաղաղասեր է, ամբոխը՝ կռվարար: Եվ ամբոխամիտ ու ամբոխավար մարդիկ երբեմն ամբոխի գլուխն անցնելով, որ մի շատ հեշտ բան է, տիրում են ժողովրդին ու նրան պղծում անազան կրակների ու կռիվների մեջ, որ նա չի էլ երազել:

Եվ, իհարկե, միշտ հարեւանի հետ:

Կռիվ հարեւանի հետ, բարեկամությունը՝ հեռուների:

Մինչդեռ սրան բոլորովին հակառակ ժողովրդական իմաստությունն ասում է.

- Մոտիկ հարեւանը լավ է, քան հեռու բարեկամը:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻՆ

[Իմ եղբայր վրացի գրողները]

Ես, իբրեւ մի բանաստեղծ մարդ, անհունորեն սեր տածելով առհասարակ ղեպի ժողովուրդները - առանձնապես ուժեղ սիրել եմ մեր եղբայրակից վրացի ժողովուրդը, որի մեջ անց եմ կացրել իմ կյանքի մեծագույն մասը եւ որի հետ կապված եմ շատ խոր ու ամուր կապերով: Եվ վերջապես կա նաեւ մի հանգամանք, որ վրացուն պատահեցն ու ծանոթանալն է բանը - իսկ նրան սիրելուց հեշտ բան ես գրեթե չգիտեմ: Եվ հանկարծ եղբան բնական ու հեշտ մի բանի համար իմ եղբայր վրացի գրողները ինձ անվանելով «ընդհանուր» կամ երկու ժողովուրդները միացնող մի կապ, բացառիկ մի պատիվ են արել, չնայելով Հայաստանի կառավարության նշանակած կենսաթոշակին - իրենք էլ առաջարկել են իրենց հետ Վրաստանի կառավարական կենսաթոշակին:

Իմ արածի հանդեպ իմ եղբայր վրացի գրողների արածը ես գտնում եմ էնքան շռայլ մի պատասխան, ինչքան շռայլ մի պատասխանի ըն-

դուռնակ է միայն վրացին:

Խոստովանում եմ, որ ինչքան էլ անսահման սիրել եմ վրացուն ու Վրաստանը, բայց ես էնպես մի ծառայություն չեմ արել, որ արժանացած լինեմ էդքան մեծ մի պատվի: Բայց Վրաստանի գրողների վերաբերմունքը առատածեռն վրացու պայծառ ու ազնիվ շունչն է փչում ինձ վրա եւ ինձ ներշնչում է տրամադրություն գտնել առաջիկայում աշխատել արժանանալու էդ պատվին: Եվ կն սերը, որ միշտ տածել եմ դեպի Վրաստանը - որ եւ եղել է ինձ համար երջանիկ մի առատ աղբյուր - նա թերեւս ինձ ուժ տա պատասխանելու էդ մեծ պատվին:

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱԿԱՆՔՆԵԼՈՒ ՀՄԱՐ

Իմ ընկեր Գ. Ռոբաքիձեն Հայ գրչի մշակների միության վարչության խնդիրքով Հայարտանը մի դասախոսություն կարդաց վրաց գրականության մասին: Էդ դասախոսությունը թյուրիմացությունների տեղիք է տվել վրաց մամուլի եւ հասարակության մեջ: Հողված է լույս տեսել «Սոց. ֆեդ.» մեջ, որտեղ դուրս է բերած, իբրև Ռոբաքիձեն ասած լինի, թե «только в настоящее время появилась настоящая грузинская поэзия в лице группы "Голубые роги"». Эта группа уже победила Руставели»:

Եվ կամ թե մի ուրիշ տեղ. «Восточная Грузия выродилась, лучшей иллюстрацией чего является Тифлис своим "мокалаке", этим этническим сумбуром, где есть все, кроме грузин. Тифлис, не есть грузинский город. После монголов Восточная Грузия умирает и умерла уже»:

Եվ ահա ես էս հողվածը բերում եմ ճշմարտությունը վերականգնելու էն մարդկանց համար, որոնք ներկա չեն եղել ընկ. Ռոբաքիձենի դասախոսությանը եւ կամ որոնք թյուրիմացության մեջ են ընկած:

Ես հիմնվում եմ ոչ միայն իմ, այլև շատ գրական մարդկանց թարմ հիշողության վրա, որոնք լսել են Ռոբաքիձենին: Եվ բարեբախտաբար ձեռքիս տակ ունեմ հիշողություններից ավելի կարելուր մի փաստաթուղթ: Դա մեր ընկ. բանաստեղծ Դեմիրճյանի հիշատակարանն է, որի մեջ նա արձանագրել է դասախոսության որոշ տեղերը:

Ռոբաքիձեն վրաց գրականության սկզբից սկսած շրջան-շրջան խոսելով եւ միջնադարում առանձնապես վեր հանելով Ռուս-

թավելու հանձարը՝ հասավ նոր գրականությանը:

Նոր գրականության մի քանի խոշոր դեմքերի վրա կանգ առնելուց եւ նոր գրականության զարգացումը շեշտելուց հետո ասաց. «Ռուսթավելուց հետո վրաց գրական խոսքը արվեստի վարպետության եւ ձեռի կատարելության կողմից երբեք չէ հասած էն բարձրությանը, ինչ բարձրության հասավ նոր գրականության մեջ: Էդ կողմից Ռուսթավելին մինչեւ անգամ մրցորդներ ունի»:

Ոմանք պնդում են, թե ասավ՝ մինչեւ անգամ գերազանցողներ ունի: «Голубые роги» խմբակի մասին նա խոսեց անկախ ու առանձին, եւ Ռուսթավելու անունը չի տվել էս խմբակի մասին խոսելիս: Բայց որովհետեւ էս նոր ուղղության մասին կամ նոր խմբակի մասին խոսում էր առանձին ոգևորությամբ, ոմանց վրա էն տպավորությունն է արել, թե հենց սրանց ի նկատի ունի՝ Ռուսթավելու մրցորդներ ասելով, խոսքի վարպետության եւ ձեռի կատարելության տեսակետից:

Էսպետով՝ Ռուսթավելուն հաղթելու մասին խոսք չի եղել:

Ձուր եւ կարծում մեր վրացի ընկերները, թե եթե էդ տեսակ խոսք լիներ, հայ գրական մարդկանց կողմից կմնար առանց նկատողության:

Ճշմարիտ է՝ մենք էնքան լավ չենք ճանաչում վրաց գրականությունը, ինչքան վայել էր, որ ճանաչեինք, բայց էնքան էլ անտեղյակ չենք, ինչքան կարծել են մեր վրացի ընկերները, թե արդեն Ռուսթավելուն գերազանցողներ լինեին մեր կողքին, ու մենք գտնելով իմացած չլինեինք...

Ինչ վերաբերում է ասածին, թե արվեստի վարպետության ու ձեռի կատարելության կողմից Ռուսթավելին արդեն մրցորդներ ունի, գոնե ես լսեցի, շատ հանգիստ, գրեթե էնքան հանգիստ, ինչքան հանգիստ կլսեի, եթե ասեր էսօրվան բանաստեղծների զգեստները մինչեւ անգամ ավելի լավ են, քան Ռուսթավելու զգեստն է եղած:

Արվեստի վարպետությունը կամ ձեռի կատարելությունը՝ դա փեշակ է, տեխնիկան է, արտաքինն է, հին լեզվով ասենք՝ մարդկայինն է: Էականը ստեղծագործական ներքին կարողությունն է, կենդանի ու հզոր շունչն է, դարձյալ հին լեզվով ասենք՝ աստվածայինն է:

Էս աստվածային կոչված բովանդակությունը եթե կա, անպատճառ կա եւ նրա ձեռը: Նա կգտնի իր ձեռը եւ գտնում է իր ձեռը: Բայց եթե միայն ձեռը կա, էդ չի նշանակիլ, թե նա անպատճառ բովանդակություն էլ կունենա: Ձեռը կարող է եւ դատարկ ձեռ մնալ:

Ճիշտ ենպես, ինչպես երբ ձեզ ասեն՝ Լստեղ մի հոգի կա, դուք անպատճառ մարմինն էլ անբաժան հետն եք հասկանում: Բայց երբ ասում են՝ մի մարմին կա, էդ չի նշանակիլ, թե անպատճառ հոգի էլ ունի: Կարող է եւ անհոգի, մեռած մարմին լինել, այսինքն՝ լոկ ձև:

Կամ ավելի հասարակ մի օրինակ: Երբ ասում են Էստեղ գինի կա, դուք ամանն էլ հետն եք հասկանում: Բայց եթե ասեն՝ Լստեղ աման կա, էդ հո չի նշանակիլ, թե անպատճառ մեջն էլ գինի կա:

Էսպեսով՝ Ռուսթավելուն հաղթելու մասին խոսք անգամ չի եղել Ինչ վերաբերում է երկրորդ խնդրին՝ Արեւելյան Վրաստանին ու Թիֆլիսին, դարձյալ թյուրիմացություն է:

Նա ասավ. «Պատմական աղետներից Արեւելյան Վրաստանն ավելի է տուժել, քան Արեւմտյան Վրաստանը: Էդ պատճառով էլ Արեւմտյան Վրաստանում ցեղային տիպն ու լեզուն ավելի անաղարտ են մնացել, քան Արեւելյան Վրաստանում: Եվ Արեւելյան Վրաստանը գրկվել է գուտ վրացական՝ այսինքն Մեխակական կամ Ռուսթավյան ոճի մաքրությունից»:

Մի երեսույթ, որ եթե ճշմարիտ է Վրաստանի միայն մի մասի վերաբերությամբ, ճշմարիտ է գրեթե ամբողջ Հայաստանի վերաբերությամբ: Եվ ես հենց նորերս խոսել եմ էս մասին:

Թիֆլիսին գալով՝ ասավ. «Պատմության պարագոքսներով Թիֆլիսում ստեղծվել է մորթալաքի տիպը, որի մեջ կա եւ վրացականը, եւ հայկականը, եւ պարսկականը, եւ ադրբեջանականը: Մի կթնիկական սուճբուր: Եվ էս տիպը, առաջ բերելով իր գրականությունն ու արվեստը, ազդել է Արեւելյան Վրաստանի գրականության վրա»:

Եվ խոսք չի եղել Արեւելյան Վրաստանի մեռնելու կամ Թիֆլիսի ոչ վրացական բաղաք լինելու մասին: Էս ամենին վկա է մի ամբողջ ինտելիգենտ աուդիտորիա, որոնց մեջ եղել են եւ մի քանի վրացի ու ռուս գրական գործիչներ:

Եվ իմ առաջարկությամբ ու խնդրանքով էդ գիշեր գրույցին նախագահել է թե վրացի, թե հայ հասարակությանը քաջ հայտնի ընկ Ն. Գ. Սոկոլովը:

Խոսքիս վերջում պետք է վկայեմ, որ ունկնդիր հայ հասարակությունը էդ գիշեր հեռացավ դասախոսության խոր տպավորության տակ: Եվ Ռուսթիձեն իր հոետորական տաղանդով ու գրական հմտությամբ առատ նյութ տվեց եւ մեծ հետաքրքրություն ու պատկառանք առաջ բերավ դեպի վրաց գրականությունը:

Եվ հայ գրական շրջանները անհամբեր սպասում են հաջորդ դասախոսություններին:

Ռուսթիձեի դասախոսությունների մեջ թե վրացիների համար վիճելի խնդիրներ կարող են լինել, ես գտնում եմ շատ հասկանալի: Մանավանդ նոր գրականության մեջ: Օրինակ՝ Ռուսթիձեի լուսաբանությամբ Վաժա Փշավեան շատ ավելի խոշոր ու ինքնատիպ է երևում. քան Ակակի Ծերեթելին: Մի բան, որի հետ, ինչքան գիտեմ, համաձայն չեմ շատ վրացիներ:

Ինչպես «Голубые роги» խմբակի եւ ուրիշ կետերի վերաբերությամբ շատերը տարակարծիք են:

Եվ արդեն դասախոսության ներկա եղողներից ընկ Վ. Կոտե տիշվիլին, որին խնդրել ենք կարդալու հետեւյալ դասախոսությունը վրաց գրականության մասին, հենց էնտեղ հայտնեց, թե Ռուսթիձեի դասախոսության մեջ կետեր կան, որոնց վերաբերությամբ ինքր միանգամայն հակառակ կարծիք ունի եւ կհայտնի իր դասախոսության մեջ:

Հայարտան եւ հայ գրչի մշակների միության նախագահ՝
Հովհ. Թումանյան:

ՄԻԿՈ ՓՍԵԱԼԻԿՎԻՈՒՆ

Թանկագին ընկեր

Ս. Փաշալիշվիլի,

Շատ ցավում եմ, որ ինձնից անկախ պատճառներով էսօր չեմ կարող ներկա լինել Ձեր երեկույթին:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը եւ հավաստիացնում, որ որքան ինձ համար թանկ են Վրաստանն ու վրացական սքանչելի հոգին, նույնքան էլ թանկ են այն մարդիկ, որոնք հանդիսանում են կրողներն ու մեկնաբանները էդ հոգու:

Ինքը՝ վրացին, պոետ է, վրացական պոետը՝ էդ կրկնակի պոետ է:

Ամբողջ հոգով ցանկանում եմ, որ ողջ լինեք միշտ՝ երգելու համար Վրաստանի երջանկությունն ու նրա լուսապայծառ օրերը:
Ձեր Հովհաննես Թումանյան:

ԻՍԿՈՐ ՆԻԿՈՒԱՉԵՆ

Սիրելի Իսկոր,

Քեզ, արժանավոր զավակիդ Վրաստանի, հոգով քնքույշ ու վեհ Վրաստանի, որ իր համար ընտրել է «չքնաղ» մակդիրը եւ այդ չքնաղության մեջ դրել ողջ համամարդկայինը եւ աստվածա-

յինը, Քեզ, որ լցված մոր ոգով, ընտրելով գեղեցկին ծառայելը՝
զարմանալիորեն կենդանի ձեներ տվիր անձեին եւ անկյանք քա-
րերի մեջ անմահություն դրիր, Վրաստանի համար այս հանդի-
սավոր օրը հղում եմ իմ սրտագին ողջույնը եւ եղբայրական համ-
բույրը:

Արդեն մի տարուց ավելի զամված լինելով անկողնին եւ հնա-
րավորությունից զրկված լինելով ուրախությունն ու բարեկամու-
թյունը Ձեզ հետ կիսելու՝ խնդրում եմ այսօրվա հանդիսավոր բացա-
կանչությունների մեջ լսել նաեւ ձայնը

Քեզ ընդմիջտ նվիրված

Հովհաննես Թումանյանի:

ՎՐԱՅԻ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԻՑԻԱՆ ՏԱԲԻՉԵ

ՇՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

«Սաքարթվելո» թերթի խմբագրությունը ողջունում է Չեզ՝ Չեր 50-ամյա հորեյանի առթիվ: Չեր տոնը կովկասյան արվեստի տոնն է եւ ժողովուրդների համերաշխության գաղափարների ամրակայունը:

Թող Չեր ստեղծագործական ոգին առավել երկար լուսավորի Չեր հայրենիքը՝ հուրախություն հայ ժողովրդի: Վրացիները սովոր են տեսնել Չեր վեհանձնությունը եւ դեռ երկար կհիշեն Չեզ:

20 փետրվար 1919 թ.

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՇՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Քաղաքականությունն արյունոտ սրին հանձնեց Վրաստանի եւ Հայաստանի բախտի վճիռը. մինչ այդ դեմոկրատիան սպառեց հաշտության բոլոր միջոցները, սակայն դեմոկրատական սրից այն կողմ էլ պոեզիան է խոսում:

Վրաց հասարակությունը Չեզ ճանաչում է իբրեւ բանաստեղծի եւ հայրենասերի: Ոչ ոք ավելի իրավունք չունի Հայաստանի ժողովրդի անունից խոսելու, ինչպես Դուք, եւ ոչ ոքի ծայնը չի լինի այնպես ճշմարիտ ու հասկանալի, ինչպես լուսավորյալ բանաստեղծինն ու հայրենասերինը: Դուք, իբրեւ պոետ, այս իրավունքն ստացել եք Չեր ոգեշունչ բանաստեղծություններով, իսկ իբրեւ հայրենասեր, երբ թուրքական ճակատ մեկնեցին Չեր յոթ գավակները, որոնցից մեկի դին երկու շաբաթ առաջ բերեցին Թիֆլիս: Դուք դեռ այն ժամանակ հավատում էիք պատերազմի մտքին ու գիտեիք, որ յուրաքանչյուր պատերազմից հաղ-

բանակով պետք է դուրս գան արդարությունն ու մշակույթը, բայց չի հանդարտվել պատերազմը թուրքիայի հետ, դեռ չեք ողբացել հանգուցյալ որդուն, սկսվեց նոր պատերազմ, հիմա էլ վրացիների հետ:

Մենք հավատում ենք, որ չի գտնվի մեկ ուրիշ հայ, որին այնպես վշտացներ այս պատերազմը, ինչպես Չեզ:

Բացի նրանից, որ Չեր մեջ խոսում է պոետի բարեծնությունը, Դուք առաջինը վճիռ կայացրիք Կովկասի ապագայի համար: Սա հեղափոխության Չեր գնահատականն է. դրանով Դուք հաստատում էիք, որ Վրաստանը Կովկասի Ֆրանսիան է՝ ի դեմս Ֆրանսիայի նկատի ունենալով հեղափոխության պաթոսն ու բարեծնության պոեզիան:

Մի քանի օր առաջ, մինչ պատերազմը կսկսվեր, Դուք ինքներդ առաջինը հաշտվողական խոսք գրեցիք Վրաստանի սահմանների մասին:

Ե՛վ Վրաստանի մասին:

Ազգային արժեքների զգացում բանաստեղծն ավելի ունի, ահա թե ինչու միայն Դուք պետք է ասեք այս խոսքը:

Հիմա, երբ ընթանում են մարտերը, եւ Սակեդոնիայի ուրվականը վախ է ներշնչում ապագային, անհնար է անաչառ խոսելը: Գոնե Դուք ի հայտ կբերեք համարձակություն եւ կասեք սովորական ճշմարտությունը:

Դարերի ընթացքում Վրաստանն ապացուցել է իր բարեծնությունը: Եթե նույնիսկ ինքը եղել է ստրկության մեջ, մշտատեւ ավանդապահությամբ հարգանքով է վերաբերվել այն ժողովրդին, որը ճնշվել է ու հալածվել:

Վրաստանի դեմոկրատիայի պարագլուխներն էլ ծերացան ինտերնացիոնալի մաքրության մեջ, եւ այսօր էլ դեմոկրատիան արդարանում է սոսկ ինքնապաշտպանական պատերազմով:

Բայց սա էլ որ փոխվի, եւ եկեղեցիներում էլ նզովք լսվի, վրացական պոեզիան, ինքն իրեն պաշտպանելով, բարձր կլինի եւ, ազգային արժեքների գիտակցությամբ, մեղապարտների գործը չի խառնի ժողովրդի հավերժական սրբությանը:

Վկայելու համար այն, որ բարեծնությունն հանապազ պետք է գնահատվի, Չեզ հետ գրույցները եւ Չեր գրածները մտաբերելն է:

Ես եւ վրացի այն բանաստեղծները, որոնց Դուք ճանաչում եք, միաբանված Չեզ պատվելու մեջ, մտածում ենք, որ կհատվի պատերազմն սկսող ձեռքը, հայ ժողովուրդն էլ կփրկվի

Աղասֆերի ճանապարհից, եւ Չեր ու Չեզ նման պատվելի հայրենասերներով լուսավորված ճանապարհը կճնա իր խաղաղ սահմաններում:

ՀՈՎԿԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Հովհաննես Թումանյանը մերօրյա իրականության մեջ փայլուն անձնավորություն էր: Ով Հովհաննեսին անձամբ չի ճանաչել, նրան կարող է չափազանցություն թվալ այն ամենը, ինչ ասվում է նրա մասին: Այդ անձնավորության մեջ մարդկային մեծ հմայք կար, որով հրապուրվում եւ հավերժ նրա բարեկամն էր դառնում յուրաքանչյուր ոք. ում հետ նա գրուցում էր:

1917 թվականի ամռանն էր: Մոսկվայից նոր էի վերադարձել Թիֆլիս: Ինձ հետ ժամանել էր նաեւ Կոնստանդին Բալմոնտը: Հույսերի ու հեղաբեկումների ժամանակն էր...

Հովհաննես Թումանյանին առաջին անգամ ես տեսա վրացական ակումբի այգում, ընթրիքի ժամանակ, որ Բալմոնտի պատվին կազմակերպել էր Սանդրո Դանչելին:

Նա միանգամայն անկախ էր պահում իրեն, այնպես, որ նույնիսկ ռուսերեն էքսպրոմտներ էր ասում Բալմոնտի հետ: Էքսպրոմտների առարկան Փացիա Ամիրեջիբին էր՝ «Երկնագույն հովազը»:

Մեկ ամիս անց «Казаское слово» (բնագրում՝ «Ռուսսկոյե սլովո» - Հ.Բ.) թերթում տպագրվեց Բալմոնտի բանաստեղծությունը «Ованесу Туманяну» (բնագրում՝ «Тебе, Ованес Туманян!» - Հ.Բ.):

Առաջին մարդը, որին ավելի շատ էր մտատանջում Հայաստանի եւ Վրաստանի եղբայրության հարցը, Հովհաննես Թումանյանն էր: Վրաստանում բոլորը հավատում էին նրա անկեղծությանը: Դա հավաստեց Թիֆլիսը նրա հիսնամյա (բնագրում՝ քսանհինգամյա - Հ.Բ.) հորեյանի ժամանակ:

Մեծ հայրենասիրությունը չէր խանգարում Հովհաննես Թումանյանին, որ վրացիների հանդեպ էլ սիրո զգացում ունենար:

Բոլորին հայտնի է, որ Թուրքիայի դեմ պատերազմի ժամանակ, որտեղ զոհվեց նրա ավագ որդին, Հովհաննես Թումանյանը յոթ աղջիկ ուղարկեց ռազմաճակատ՝ իբրեւ գթության քույրեր. իսկ երբ հայ-վրացական պատերազմն սկսվեց, եւ նրա զավակներից ոմանք հայտնվեցին Երեւանում, մի նամակով (այդ նամակը նրանց են հանձնել կառավարության անդամները) կարգադրել է՝ չմասնակցել պատերազմին, այլպես ինքը կանիծի նրանց: Սա մեծ սիրո ակտ էր:

Երբ հայ-վրացական կոիվների թեժ պահին «Սաքարթվելո» թերթում եւ Յովհաննեսին ուղղված բաց նամակ տպագրեցի. հետեւեց նրա ընդարձակ եւ անկեղծ պատասխանը... Այդ նամակները այն ժամանակ շրջեցին Կովկասի ամբողջ մամուլով մեկ բոլոր լեզուներով...

Հարկ է նշել, որ Յովհաննես Թումանյանն իսկական հին պատրիարքի ազդեցություն ուներ հայ ժողովրդի վրա: Նրան լսում էր ոչ միայն ժողովուրդը, նրան լսում էին նաեւ ժողովրդի առաջնորդները, որոնք համարյա միշտ համոզված էին իրենց սիրո մեջ:

Հայ ժողովրդի վրա Յովհաննես Թումանյանի ունեցած ազդեցությունն ինձ հիշեցնում էր Իլյա ճավճավաձեի հեղինակությունը, որին մեր սերունդը գրույցներից գիտի միայն:

Հազվագյուտ էր նաեւ Յովհաննեսի հարաբերությունը մեր բանաստեղծների հետ. չի եղել մեր կողմից կազմակերպված որեւէ միջոցառում, որին չմասնակցեր նա եւ համոզեւ չգար իր խոսքով:

Հիշում եմ՝ իմ երեկոյին՝ 1919 թ. ապրիլի 2-ին. նա մի պոեմ կարդաց, որն ամբողջությամբ նվիրված էր Վրաստանին եւ վրացի բանաստեղծներին: Եթե վրացի որեւէ գրողի հոբելյան էր նշվում, ոչ ոք չէր կարողանում գերազանցել Յովհաննեսին. նա գալիս էր բոլորից շուտ եւ անպայման բերում էր իր՝ արդեն իսկ գրած ուղերձը:

1920 թ. Վրաստանի գրողների միությունը որոշեց մայիսի 7-ին անցկացնել «Պոեզիայի օր»:

Նախատեսված էր այդ օրվան մեծ տոնահանդեսի բնույթ տալ: Հիշում եմ այն ժամանակ Յովհաննեսն ամեն օր գալիս էր մեզ մոտ, հարցնում նույնիսկ ամենամանշան մանրուքների մասին, եւ, ի վերջո, պարզվեց, որ այդ գործի հաջողության համար նա ավելի շատ բան է արել, քան վրացի բոլոր գրողները միասին վերցրած:

Այդ օրը համքարները դրոշներով եկան: Հայկական բոլոր գիմնազիաների աշակերտները հավաքվել էին նախկին Ալեքսանդրյան զբոսայգում: Պետք է գային նաեւ բոլոր գրողներն ու դերասանները, միայն թե անձրեւը խանգարեց մեզ, եւ հանդիսությունը տեղի չունեցավ:

Այն ժամանակվա «Պոեզիա դոն» թերթում տպագրվեց Վրաստանի մասին Յովհաննեսի հոդվածը, որ դարձյալ սիրո եւ հարգանքի վավերաթուղթ է: Ավելի վաղ Յովհաննեսը Կովկասի մասին «Սլովո» թերթում հրապարակել էր մի հոդված, որտեղ Վրաստանը կոչել էր «Կովկասի Ֆրանսիա»¹, վրաց ժողովրդին՝ երախտավոր հեղափոխականներ եւ բանաստեղծներ ծնող: Բո-

լոր տեսակետներով այդ հոդվածը պատմական է:

Այսպիսին էր Յովհաննեսը պաշտոնական ելույթներում, իսկ ընտանեկան հարկի տակ նրա սիրալիրությունն առավել էւս սահման չուներ: Նրա ընդարձակ բնակարանը, մեծ բուխարին եւ նրանցում իշխող արեւելյան բուրմունքն ստեղծում էին մտերմական մթնոլորտ եւ մղում բանաստեղծական անվերջանալի իմպրովիզացիայի:

Գրիգոր Ռոբաքիձեն «Բարիկաղիի» առաջին համարներում տպագրելու նպատակով հոդված էր նախապատրաստում Թումանյանի եւ Ահարոնյանի մասին: Հոդվածում Յովհաննեսը ներկայացված էր իբրեւ ժողովրդի պաշտպան հանճար, սիրո եւ վեհազնվության մարմնացում, իսկ Ահարոնյանը՝ հայկական պատվիրակության այն ժամանակվա եւ ներկայիս նախագահը Փարիզում իբրեւ ուղղափառ դաշնակցական, ուխտադրուժ եւ վրացատյաց: Բայց հետագայում Ռոբաքիձեն նպատակահարմար չգտավ հրապարակել այդ հոդվածը:

Ամեն անգամ Յովհաննեսին այցի գնացած ժամանակ նրա մոտ տեսնում էինք հայ գրեթե բոլոր գրողներին: Ի դեպ եւ միշտ զարմանում էի, թե ինչու այնտեղ չէի հանդիպում երիտասարդությանը, քանզի ամեն ինչից երեւում էր, որ Յովհաննեսը հատկապես պետք է սիրեր նոր պոեզիան, առավել էւս, որ նա մտավախություն երբեք չի ունեցել: Միայն հետագայում եւ իմացա, որ Թիֆլիսում առհասարակ քիչ կային երիտասարդ գրողներ:

Հատկապես հիշում եմ Յովհաննես Թումանյանի հոբելյանական հանդեսը, որն անցկացվեց «Տարտո» թատրոնի դահլիճում: Հանդիսասրահը լեփ-լեցուն էր: Խոսք ասաց Պաոլո Իաշվիլին: Նրա խոսքն այնպիսի պաթոսով էր հագեցած, որ վերջացնելուց հետո դահլիճը երկար ժամանակ դղրդում էր ծափահարություններից:

Պաոլո Իաշվիլուց հետո հոբելյարի օրակից խոսք ասաց Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհրդի այն ժամանակվա նախագահը Յովհաննես Քաջազնունին: Վարչապետն արտահայտեց իր ոգեւորությունն ու երախտիքը, որ Յովհաննես Թումանյանի եւ վրացի բանաստեղծների միջեւ գոյություն ուներ այդպիսի մեծ բարեկամություն:

Հոբելյանից հետո կայացավ բանկետ՝ հրավառություն ոգեւորության, սիրո եւ պոեզիայի: Այդ առթիվ Սերգեյ Գորոդեցկին հոդված գրեց «Սլովո» թերթում:

Յովհաննեսը ցանկանում էր, որ հարեւան ազգերի միջեւ հոգեկան անխախտ կապ լինի: Նրա բնակարանում հաճախ կհանդիպեիք նաեւ մուսուլման բանաստեղծների. սրանք առանձնա-

կի սիրով էին սիրում Հովհաննեսին:

Չեռնարկումներ շատ են եղել, որոնք, սակայն, ավարտին չեն հասել: Պատճառն այն է, որ մեր հայրենիքը հաճախ վերածվել է քաղաքական հեղաբեկումների ասպարեզի, իսկ դա հանգեցրել է արվածի տարրալուծմանը եւ նոր կազմափոխությունների ստեղծմանը:

Իսկական «խորհրդավոր ընթրիք»: Երբ Վրաստանի կառավարությունը վրացի գրողների պահանջով Հովհաննես Թումանյանին թոշակ նշանակեց, իսկ Հովհաննեսի համար դա սոսկ բարոյական նշանակություն ուներ, այդ կապակցությամբ բանաստեղծն իր բնակարանում բանկետ կազմակերպեց, որին մասնակցեցին հայ եւ վրացի բոլոր գրողները:

Ես երբեք չեմ մոռանա այդ երեկոն եւ հատկապես այն ելույթները, որ ունեցան Վասիլ Բարնովը, Շիո Արագվիսպիրելին, Գրիգոլ Ռոբաքիժեն, Կոտե Սաղաշվիլին, Վալերիան Գալիբիճյանը, Պաուլո Իաշվիլին եւ Մամիկոն Գեւորգյանը:

Դա իսկապես «խորհրդավոր ընթրիք» էր, եւ Հովհաննեսի վերջին հրապարակային ելույթը, որ ունեցավ այդ գիշեր:

Ես չեմ կարող պատկերացնել Հովհաննեսի կյանքի վերջին թուփերը, միայն համոզված եմ, որ նա՝ բարձրահասակ, ճերմակահեր եւ լուսեղեն դեմքով, որն իր ամբողջ կյանքն անցկացրեց սիրո քարոզով, վերջին պահին էլ, վստահ եմ, արցունքն աչքերին, ինչպես աստվածային պատգամախոս, կյանքն ավարտել է սիրո հավերժ հավատարմության մասին խոսքերով, ինչպես Հովհաննես առաքյալը, որին վերջին անգամ աշակերտները դուրս բերեցին ժողովրդի առաջ, եւ նա, արցունքն աչքերին, ասաց.

- Սիրեցե՛ք զմիմեանս...

Ես ոչինչ չեմ ասում Հովհաննեսի մասին՝ իբրեւ բանաստեղծի, ոչ էլ այն հանդիպումների, որ ես ունեցել եմ նրա հետ: Թող դա լինի նյութը ապագա հուշերի, երբ մահն ավելի ուժգնորեն կզգացնի ինձ, որ Հովհաննեսն այլեւս չկա, եւ երբ ես կհեռանամ նրա դագաղից...

ՊՈՆԵՆԵՐԻ ԵՐԱԶԱՆՔԸ ՄԱՐՄԱՅԱՆ

Հովհ. Թումանյանին

Թեկուզ միտքդ չեն օրերն անցյալի,
Սակայն հառնում են մի վայրկյան հանկարծ,
Եվ ահա դեմդ են ելնում պանծալի
Հզոր ստվերներ սիրելի մարդկանց:

Ահա՛ գլուխդ եմ տեսնում ալեհեր,
Հովհաննես՛ս, օրվա մայրամուտի մեջ,
Սրտիդ խոռվքը, ժպիտների անմեռ
Սեւանի հուզված ալիքներում պերծ:

Անհետ կորել է գոտությունը հին,
Եվ մեր երազն է արդեն իրական...
Ով երեկ հովիվ էր սոսկ լեռնային,
Այսօր աշխարհն է վարում տիրական:

Կովկասյան եղբայր ազգերը այսօր
Ուրիշ մի երգ են համերաշխ երգում,
Աշխատանքն ազատ տերն է գերիզոր,
Եվ քո Անուշը էլ չի հեկեկում:

Եղբայրներիս հետ եկել եմ ես էլ
Այս եղբայրությանն ասելու նոր երգ,
Այն երգը, որ դու էիր սկսել,
Կշարունակենք այսօր ահա մենք:

Քո Լոռվա մեղրի քաղցրությամբ համակ
Ներծծված է քո խոսքն անկրկնելի,
Ով որ չէր տեսնում այդ մի ժամանակ
Թող մի անգամ էլ կուրանա էլի:

Բարեկամության մեծ դըրոշակակիր,
Մեր հայրենիքում ազատ, վեհապանծ
Դու կենդանացար այսօր կրկնակի,
Թեպետեւ երբեք չես եղել մեռած:

Ժամանակի ժանգն էլ չի հատանի
Բարեկամության կապերը ոսկի,
Անտեսանելի տեր Հայաստանի,
Ընդունիր տուրքը մեր սիրո խոսքի:

նյանն ինչպես էր երազում, որպեսզի տոնահանդեսին մասնակից դառնար նաև հայ երիտասարդությունը: Դա նրա անձնական տոնն էր դառնում: Առավոտյան նախ՝ ժողիկներ ու նամակներ ուղարկեց մեզ, հետո ինքը եկավ, որպեսզի մեզ հետ միասին անցկացնի տոնակատարությունը:

Հաճախ առավոտ կանուխ այցելում էր ինձ: Երբեմն Տիցիանը տանը չէր լինում: Աթոռը քաշում էր մահճակալիս մոտ, թուղթ ու գրիչը պարզում ինձ եւ ռուսերեն թելադրում էր բանաստեղծությունները, իսկ ես թարգմանում էի վրացերեն:

Նրա՝ «Վրաստանի ոգին» (բնագրում՝ «Վազի խաչը» - Յ. Բ.) բանաստեղծության տողացի թարգմանությունը մինչեւ հիմա էլ ինձ մոտ է:

Նստում էր ինչպես սիրո պատրիարք եւ հանգիստ զրուցում հետս:

Վերջին անգամ երբ տեսա, արդեն հիվանդ էր: Պատրաստվում էր մեկնել բուժվելու, բայց բուժումներն արդյունք չտվեցին: Պառկեցրին Ռտիշեսկու փողոցում գտնվող Շահպարտյանի հիվանդանոցում: Գնալ-գալով մաշել էինք հիվանդանոցի շենք: Ծաղիկներ, երկտողեր էինք ուղարկում, բայց հիվանդասենյակ չէինք մտնում, զգուշանում էինք, որ չանհանգստացնենք:

Հովհաննես Թումանյանը պետք է կնքեր իմ աղջկան, բայց հիվանդությունը խանգարեց, եւ աղջկաս կնքեց նրա դուստրը Նվարդը: Ես երջանիկ եմ, որ այդպես հարազատացանք:

Հովհաննես Թումանյանի մահից հետո նրա մասին գրած իր հոդվածում Տիցիանը նշում է, որ նա մեր ժամանակների համար բացառիկ երեսույթ էր*:

.....
Չմոռանը գեղարվեստական թատրոնը հյուրախաղերի եկավ Թիֆլիս: Մերոնք շատ մտերմացան Կաչալովի հետ. հաճախ էին հանդիպում Օ. Լ. Կնիպեր-Չեխովային, Գերմանովին եւ ուրիշ դերասանների: Այդ երեկո, երբ թատրոնի դերասանների համար բանկետ էին կազմակերպել նոր ակումբում, շտապ ինձ մոտ եկավ Սերգեյ Գորոդեցկին եւ մանրամասն պատմեց, թե ինչ է կատարվում բանկետում, թե որքա՞ն հրաշալի են երգել մոսկվացիները...

Նրա գնալուց անմիջապես հետո ինձ վատ զգացի, Տիցիանի եղբայրը՝ Սիմոնը, իսկույն վազում է ակումբ եւ Տիցիանին աւտում, որ Նիոնյին հարկավոր է հիվանդանոց տեղափոխել, բայց

* Նիոն Տաբիձեն մեքերում է ամուսնու՝ Տիցիան Տաբիձեի հուշի գերակշիռ մասը:

նա չի հավատում: Երբ երկրորդ անգամ են հայտնում, հուզվում է եւ շատ չանցած՝ սնարիս մոտ կանգնած էր Հովհաննես Թումանյանի, նրա դստեր, Պատլոյի, Կաչալովի հետ միասին: Ինձ տարան հիվանդանոց: Երկար ժամանակ ոչ ոք չէր համարձակվում Տիցիանին հաղորդել, որ աղջիկ է ունեցել: Դարձյալ ես փարատեցի նրանց կասկածները՝ ասելով՝ մի՛ անհանգստացեք, նա հենց երազում էր աղջիկ ունենալ:

Հիվանդասենյակ բերին Հովհաննես Թումանյանի ուղարկած յասամանի մի հսկայական ճյուղ, այնուհետեւ բոլորը միասին հավաքվեցին մահճակալիս շուրջը, ինձ աչքալուսանք արեցին, իսկ Տիցիանին փախցրին, որպեսզի խմեն նորածնի եւ նրա մոր կեանացը: Նիտան ծնվեց մեր հարսանիքի օրը՝ հունվարի 14-ին:

* * *

Հովհաննես Թումանյանը մահից առաջ էլ իր ժողովրդի մասին էր մտածում: Իր ամբողջ կյանքի ընթացքում նա սեր էր քարոզում եւ արցունքն աչքերին խնդրում էր կովկասյան ժողովուրդներին՝ սիրել մեկմեկու:

Մեծ բանաստեղծի հուղարկավորությունը վերածվեց անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրության հսկայական ցույցի: Ես չեմ հիշում, որ այլազգի բանաստեղծները այդպիսի կսկիծով որեւէ մեկին վերջին հանգրվան ուղեկցեին:

Նրա ցանկությունն էր՝ թողվել Թիֆլիսում՝ Վրաստանի մայրաքաղաքում՝ իր այնքա՞ն սիրած քաղաքում, եւ նրա իղձը մեզ ընդմիշտ կապեց բանաստեղծի հետ, բանաստեղծ, որն իր ամբողջ կյանքը նվիրաբերեց ժողովրդին եւ իր այդ մեծագույն սիրով հիմք դրեց ժողովուրդների բարեկամությանն ու եղբայրությանը:

ՄՈՒՆԵՏ

Հովհաննես Թումանյանին

Մենք ապրում ենք ծանր ու ցնժուն տարիներ՝
Գարնան սկիզբն ու ավարտը ցուրտ ձմռան:
Քո հյուրն ենք մենք, օ՛, Հովհաննես Թումանյան,
Միասին ենք նշում կանաչ տոնը մեր:

Չախորդությունն իր մեջ ունի խինդ այնքա՛ն.
Ո՛վ ծախորդ չէ, թող սաղմոսներ նվագի:
Որքա՛ն նուրբ է նախշը ծովի ալիքի, -
Եվ դո՛ւ, պոե՛տ, դու արքան ես բնության:

Եթե նոճին ստվերոտի քո արվիին,
Թիֆլիսն ահա թեաքաց է վերստին.
Աղոթում է սեր ու հոգու օվսաննան:

Ու մենք, մեզ հետ՝ Ապոլոնը լուսարար,
Շարժենք ուրախ մեր անձկալի ամեն լար
Թումանյանի հարկի ներքո սրբազան:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Հովհաննես Թումանյանը մեր ժամանակի նշանավոր բանաստեղծներից է, հայ ժողովրդի երդվյալ հավատարմատարը, նրա հոգեւոր հարստության, նվիրական զգացումների եւ ձգտումների լավագույն արտահայտիչը:

Հայ ժողովուրդն անսահման շատ է սիրում Հովհաննես Թումանյանին, ինչպես ամեն մի ժողովուրդ սիրում է իր ազգային կերպարը, իր անհատականությունը, իր ազնվությունը:

Հովհաննես Թումանյանը հզոր արվեստագետ է, եւ նրա՝ գեղեցիկի այդ հզորությունն առկա է ժողովրդի հանդեպ տածած սիրո, ուրախության եւ վշտի արտահայտության մեջ: Նրա ամեն մի բանաստեղծությունում Հայաստանի բնությունն է, պատմությունը, այսօրվա ողբը եւ ապագայի հույսը:

Հովհաննես Թումանյանի գեղարվեստական ստեղծագործությունը շատ քիչ է ծանոթ մեր հասարակությանը: Մեկ-երկու բանաստեղծությունից բացի, գրեթե չունենք նրա երկերի վրացերեն թարգմանությունները: Լավ կլինի, որ մեր երիտասարդ պոետները գոնե հիմա մեզ հրամցեն հայերի քնարերգության նմուշները եւ չխուսափեն թարգմանություններից, քանզի դրանով նրանք մեծ ծառայություն մատուցած կլինեն վրաց գրականության վերածննդին եւ այն բազմերանգ դարձնելու գործին:

Անհրաժեշտ էր, որ քննադատներից որեւէ մեկը հանդես գար Հովհաննես Թումանյանի գործունեության քառասունամյակի առթիվ: Հուսանք, որ գոնե մոտ ապագայում դա անպայման կիրականացվի:

Իմ այս փոքրիկ հոդվածում ցանկանում եմ անդրադառնալ Հովհաննես Թումանյանի՝ իբրեւ մարդու, իբրեւ քաղաքացու կերպարին:

Հայ-վրաց ժողովուրդների փոխհարաբերությունների հարցը հավասարապես շատ մեծ նշանակություն ունի երկու ժողովուրդների համար: Այս խնդրի լուծումն անհնար է առանց սրտա-

ցավության, առանց խորամուխ լինելու նրա էության մեջ, առանց բազմակողմանիորեն ժանր ու թեթև անելու Հայաստանի ու Վրաստանի քաղաքական, աշխարհագրական կացությունը: Մի-անգամայն կասկածից դուրս է այն, որ մեր եւ հայերի վեճը չի կարգավորվի ատելությամբ, թշնամանքով, մի տեսակ թուլացումով կամ պարտությամբ: Երկու ամիս էլ չկա, ինչ վերջացել է հայերի հետ պատերազմը, եւ հայազգի որոշ խմբեր այսօր չեն ուզում համակերպել այն փաստի հետ, որ մեր երկիրն անկախություն է ձեռք բերել, եւ դիմում են ամեն միջոցի, որպեսզի մեզ զրկեն ազատությունից: Բայց նա, ով այստեղից հետեւեցնում է, որ հայ եւ վրաց ժողովուրդների միջեւ գոյություն ունի հիմնավոր անհաշտություն, եւ լոկ կոիվը կկարգավորի նրանց անկախությունը, նա շատ մեծ վտանգի առաջ է կանգնեցնում նախ եւ առաջ իր ժողովրդին: Նա չի տեսնում վաղվա օրը, նաեւ այն, թե ինչ ուղղությամբ է ընթանում զարգացումը:

Հենց այս առումով էլ չափազանց հետաքրքիր է Հովի. Թումանյան անհատը:

Ես առիթ եմ ունեցել մի քանի անգամ զրուցելու նրա հետ: Եղել եմ նաեւ նրա բնակարանում եւ նույնիսկ փոքր-ինչ հետեւել եմ ընտանեկան շրջանակում նրա անցկացրած կյանքին:

Նա իր ժողովրդի արժանավոր զավակն է, որը երջանկությունը չի պատկերացնում առանց իր ազգի վերածննդի: Նա մտավորական է, որի սիրտը խորապես մղվում է դեպի բնական հետաքրքրությունները, եւ որն ուսումնասիրել է հասարակական կացությունը: Հայ է, բայց շատ լավ գիտե մեր կյանքը: Ես միշտ ստացել եմ այն տպավորությունը, որ այս մարդը՝ իր ժողովրդի վեհանձնագույն զավակը, վրաց ժողովրդի անկեղծ բարեկամն է եւ հոգով ու սրտով նվիրված է երկու եղբայրական ժողովուրդների համերաշխությանն ու համաձայնությանը: Նրանում գոյություն չունի այն կույր ազգամոլությունը, որ այնպես խանգարում է մեր կարեւորագույն խնդրի լուծմանը:

Երբ սրվել են մեր եւ հայերի հարաբերությունները, երբ մատուցուց են արել վրացատյաց հայերին (մի՞թե քիչ են հայատյաց վրացիները) եւ ասել, թե միայն զենքը վերջ կդնի տարածայնություններին, իմ աչքի առաջ հառնել է Հովհաննես Թումանյանի կերպարը. եւ ես կասեմ՝ ինչ էլ լինի, ինչ էլ պատահի, այդուհանդերձ, հնարավոր է մեր հաշտությունը. հայերը սրտանց ցանկանում են դա, նրանք անկեղծ կողմնակիցն են այն բանի, որ հայերի եւ վրացիների միջեւ միակ լեզուն բոլորովին էլ ատելությունը չէ...

Անգնահատելի է Հովհաննես Թումանյանի գործունեությունը:

Նր կոեզիայի անդաստանում, բայց նրա կյանքի կեսդարյա սահմանագծում երախտիքի առանձնահատուկ զգացումով եւ հաճույքով պետք է նշենք քաղաքացիական այս արժանիքը, որ պակաս արժեքավոր չէ եւ հիշատակելի: Թող, ինչպես անցյալում էր, ապագայում էլ Հովհաննես Թումանյանի անձը լինի հայ եւ վրաց ժողովուրդների եղբայրական արդար փոխկապվածության արդար հենքը: Թող այսուհետ էլ հիշենք, որ հայ եւ վրաց ժողովուրդների մերձեցումն ու կապը լավագույն միջոցն է երկու ժողովուրդների վերածննդի՝ ոչ միայն քաղաքական, այլ նաեւ մշակութային: Սա առավել երանելի է այսօր, երբ թե՛ Հայաստանը եւ թե՛ Վրաստանն սկսում են անկախ կյանք, բայց շրջապատված են հազարավոր հակառակորդներով ու թշնամիներով՝ ոմանք բացահայտ, ոմանք պարտակված բարեկամի քողի տակ, իսկ ոմանք էլ ամեն ջանք գործադրում են, որպեսզի մեզ զրկեն ձեռք բերած ազատությունից: Իրար խառնված աշխարհը դեռեւս չի խաղաղվել, ավելի՛ն՝ սպասվում են նորանոր խժոժություններ եւ բարդություններ, ուստի այսպիսի ժամանակ մեկմեկու ձեռք մեկմեկը հույժ կարեւոր է:

ԳՐԻԳՈԼ ՈՌԲԱՔԻՉԵ

Սիրելի՛ Հովհաննես

Քո նամակը Նիկոլածեի հորելյանին բուրդի վրա վիթխարի տպավորություն թողեց: Իսկ ինձ վրա՝ բացառիկ: Քո խոսքերի մեջ ես շոշափելիորեն զգացի սերը Վրաստանի նկատմամբ: Սեր, որ կարող է վերապրել միայն մեծ մարդը: Երեւի երբեք ես այնպես չեմ զգացել քեզ մոտիկ լինելու պահանջ, ինչպես այժմ: Ես ամբողջովին պարփակվեցի ինքս իմ մեջ, բայց միեւնույն ժամանակ ստեղծագործության մեջ բոլորովին հեռացա «անձնականից»՝ չափազանց անձնականից»: Ինձ այժմ զարմացնում է միայն ծայր աստիճանի պարզությունը, որը դրոշմված է բնության բեկորների վրա: Սա հոգևորությունից չէ: Ավելի շուտ՝ իմաստությունից է: Իմ «Սուրբ Նիկոյի խաչը» միստերիայում ես հենց այդ հոսանքն եմ տալիս: Քո մեջ ես զգում եմ այդ ապրումների գծով իմ եղբորը (թեև ավագ եղբորը): Այն, որ դու գամված ես անկողնին, ինձ համար դժբախտություն է: Հաճախ պատահում է, որ իմ աղոթքներում հանկարծ հնչում է քո անունը: Միայն Սեր, մնացյալը հիմարություններ են: Իսկ Սերը Սիրանք է՝ սարսափելի, դժվարին: Ես կարծում եմ, որ եթե սերը հասցվի իր վերջին, վերջնական սահմանին, ապա մահը կչքանա... Ես քեզ սիրում եմ, մարդ, մինչև վերջ, ապա հավերժական հանգստի թագավորության մեջ կտեսնեմ քեզ... Քանի որ դա այդպես է, ուրեմն Մահ չկա: Սիրելի՛ Հովհաննես. մի կարծիր, որ ես մոռացել եմ քեզ, կամ ինչ-որ բան: Հիշիր, որ քեզ հիշում են, - սիրո մեջ, մանկական զգացումներում, որդիական նվիրվածության մեջ:

Թիֆլիս,
22. 12. 1922

Հոգեպես քո՝
ԳՐԻԳՈԼ ՈՌԲԱՔԻՉԵ

ԼՈՒՍԵՂԵՆ ԿՈՎՆԱՆԵԱՆ

Բանաստեղծի մահը բանաստեղծի համար իր մահն է, առավել ես Հովհաննես Թումանյանի մահը: Շատ մեծ է մեր վիշտը, որովհետև Հովհաննեսը բանաստեղծ էր. Հովհաննեսը Մարդ էր, Հովհաննեսը բարեկամ էր: Եվ ամեն ինչում՝ կատարելապես լուսեղեն: Չուր չեն նրան Չորրորդ Ավետարանիչի անունով կնքել:

Նման անհատ հարյուր տարին մեկ է շողարծակում, եւ Հովհաննեսը նախեւառաջ անհատ էր: Դեռ որ արտաքինը՝ բարձրահասակ, փոքրասիական պրոֆիլ՝ ինչպես մեղալիոն վեհապանձ ռասայի՝ միշտ լուսեղեն ժպիտով: Միշտ «ճերմակ», իսկապես կենսաբանական ապացույցը պոետի: Հոգին՝ ամենատես, նուրբ, բարի, ամենաբարձրյալի պես միշտ խանդավառ: Սիրտը՝ պարզ, բաց, կրակված, մանկական, անապական: Վերջապես՝ իսկական զավակ Հայաստանի:

Հովհաննեսն ազատ էր ներքին այն անեծքից, որ բնորոշ էր նրա շատ հայրենակիցների: Այդ անեծքն ուժգնորեն առկա է նաեւ Վրաստանում: Հիմա փակագծերը բացելու ժամանակ չէ, բայց եւ այնպես հատկանշական է, որ նա՛, ով ճգմել-քամելով իրենից հանում է այդ «անեծքը», անպայման մեծ մարդ է: Այդպիսին էր Հովհաննեսը:

Հովհաննեսը սիրո մարմնացում էր: Նրա մոտեմալը որեւէ առարկայի կամ թե երեւոյթի՝ միշտ էլ անց էր կենում սիրո պրիզմայի միջով:

Ավելորդ է խոսել այն մասին, թե նա ինչպես էր սիրում իր Հայաստանը, իր մայր ժողովրդին՝ Հայաստանի ժողովրդին: Հայրենիքը նրա համար նախեւառաջ «մայր հող» էր՝ իր կրծքով ու ստինքներով: Հողի պաշտամունքը նրա համար ամենակարեւորն էր:

Հայրենիքի պատմությունը Հովհաննեսի հոգին չափազանց սրվածությամբ էր ընկալում եւ ընկալում էր իբրեւ կենսաբանական ու հոգեկան հոգս...

Ամբողջ հայ քնարերգության մեջ իմ հոգուն շատ ավելի համահունչ են Վանա լճի ափերին լսած մի երկու երգ:

Դրանցում լսվում էր Հայաստանի թարմ շնչառությունը, որոնցում շնչում է ինքը՝ ինքնատիպ եւ անկրկնելի հողը հայոց: Այդ երգերում ես նախեւառաջ տեսնում եմ Հովհաննեսին, եւ նրա ուրվականն իմ աչքին պատկերանում է Սեւանի փեշերին վեր խոյացած լույսով ու տրտմությամբ:

Հովհաննեսը խորապես զգում էր նաեւ Վրաստանը: Ես չեմ ճանաչում մի երկրորդ այլազգու, որ նրա պես սիրեր Վրաստանը:

Այն, որ վրացիներն ու հայերը եղբայրներ են Փոքր Ասիայում, այս ձեւակերպումը վերածվել է միջազգային արտոլիզմի: Հովհաննեսի համար դա սեր էր ու արյուն: Նա միշտ ապրում էր Հայաստանի նախաստեղծ առասպելներով, բայց չափազանց դժվար կլինի պնդել, թե պակաս չափով էր զգում վրաց խոսքը, նրա կենցաղը, պատկերն ու նկարագիրը:

ես Վրաստանի ժնունդ ու վրացու հազվադեպ են հանդիպել, որ նրա չափ ճանաչեր ու ընկալեր Վրաստանի էությունը:

Բոլորին քաջ հայտնի է, թե նրա համար ինչպիսի ողբերգություն էր վրաց-հայկական գոտությունն ու երկու դրկից ժողովուրդների միջև ծագած նախկին պատերազմը: Դրա լուսեղեն ապացույցն է Տիցիան Տաբիժեի՝ Դովհաննեսին հղած նամակը, եւ նրա պատմական սքանչելի պատասխանը:

Անվերապահորեն կարելի է ասել, որ հայերին ու վրացիներին հաշտեցնողը, բառիս ամենալայն իմաստով, միայն Դովհաննեսն էր՝ քաղցր ու ասպետական:

Մեզ՝ բանաստեղծներին համար նա միս էր եւ արյուն, ոճանց համար հայր էր, ոճանց համար՝ ավագ եղբայր: Հազվադեպ էին կազմակերպվում այնպիսի երեկույթներ, որոնց Դովհաննեսը ներկա չլիներ եւ չլուսավորեր իր անձով: Իսկ երբ հիվանդ էր լինում, սիրով լեցուն եւ լույսով ողողված նամակ էր գրում (հիշենք թեկուզ Իակոբ Նիկոլաժեի հոբեյանը): Նրա տունը նահապետական առատածեռնությամբ միշտ բաց էր մեր առջև:

Նա կրակը սիրում էր ինչպես կրակապաշտ եւ այն միշտ վառ էր պահում բուխարու մեջ:

Նա մեզ օջախի մոտ էր հրավիրում, որի կողքին լիքը սեղանն էր՝ թխածքով, մրգեղենով, նաեւ գինիով, միայն թե՛ կարմիր, որ ինքը շատ էր սիրում: Հետն էլ գրույց՝ պոեզիայի եւ, առհասարակ, արվեստի մասին: Նրա մոտ անցկացրած ժամանակը անմոռաց կմնա մեզ համար:

Ինչպիսի՞ նրբազգացություն եւ ինչպիսի՞ ուշիմություն. հազվադյուտ բնազդի տեր էր:

Ժամանակ առ ժամանակ ճոխ սուփրա էր գցում: Բոլորն են հիշում նրա տված ճաշկերույթը Ստամբուլ մեկնելուց առաջ: Այնտեղ էին գրեթե բոլորը՝ հայ թե՛ վրացի, բանաստեղծ թե՛ արձակագիր, դերասան թե՛ նկարիչ, հրապարակախոս թե՛ լրագրող: Այդ ճաշկերույթը, ինձ հետ միասին, հավանաբար, այսօր շատերն են հիշում:

Սե՛ր, սե՛ր, ահա Դովհաննեսն ամբողջովին: Չարմանալի չէ, որ նա կանխատեսում էր ապագան, կանխատեսում էր ինչպես իսկական պոետ: Դովհաննեսն, անկասկած, նախազգացող էր եւ մարգարե: Շատերն են հիշում նրա կանխագուշակումն համաշխարհային պատերազմի մասին: Վերհիշենք «Սլովո» թերթում տպագրված այն հոդվածը, որտեղ արված գուշակությունը սրանից չորս տարի առաջ իրականություն դարձավ: Ընդ որում՝ նա իսկական երազահան էր նաեւ: Նրա ընտանիքի անդամները շատ լավ հիշում են մի փաստ, երբ նա իր տանն իսկույն զգում է, թե

այդ պահին ինչ է կատարվում տարածությամբ բավականին հեռու իր մի ժանոթի հետ: Հանձինս իր այդ հատկությունների, ես տեսնում եմ վերջին լցվելն ու վերջին պարպվելը, ասել է թե՛ նրա կարողությունների անսահմանափակությունը: Նման պահերին դժվար չէ ժամանակը դնել «մի կողմ» եւ անցնել: Ահա թե՛ ինչու զարմանալի չէ, որ ամեն մի նոր երեւույթ հասկանալու կամ մի նոր բան իմանալու համար սովորաբար նրան էին դիմում:

Սրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ Դովհաննեսին սիրում էին բոլորը: Ավելին՝ նրան այդպես տեսնողն ինքն էր սիրահարվում կյանքին:

Ես լիովին համոզված եմ, որ ինքնասպանության վճիռ կայացրած անձը հանդիպելով Դովհաննեսին՝ անպայման կիրաժարվեր իր սոսկալի մտադրությունից: Իսկ դրանով արդեն արդարանում էր ինքը՝ կյանքը:

Ես հաճախ էի այցելում հիվանդ Դովհաննեսին: Լինում էի նաեւ այն ժամանակ, երբ բժիշկներն արգելում էին որեւէ մեկին ընդունել: Հիվանդությունը Դովհաննեսին բոլորովին չէր փոխել. նա այնպիսին էր, ինչպիսին որ էր առողջ ժամանակ:

Նա հարցուփորձ էր անում իմ ընկերների՝ Տիցիան Տաբիժեի, Պատլո Իաշվիլու, Վալերիան Գափրինդաշվիլու, Նիկո Միժիշվիլու, Լեւի Ջափարիժեի մասին: Հաճախ էր հետաքրքրվում Տիցիանի կնոջով՝ Նինոյով, եւ նրանց երեխայով՝ Տանիտով: Շատ էր հարցնում Կոտե Սաղաշվիլու, Ա. Աբաշելու, Ի. Գրիշաշվիլու, Սանդրո Ղանչելու, Իակոբ Նիկոլաժեի, Գիգո Դիասամիժեի եւ ուրիշների մասին, միշտ՝ բարի սրտով եւ հոգածությամբ: Հավանաբար երբեւէ կտպագրվեն նրա հետ ունեցած իմ գրույցները:

Դովհաննեսը եվրոպականորեն կրթված չէր, բայց նրանում «հողի» իմաստություն կար. նա ամեն ինչ հասկանում էր եւ ամեն ինչ յուրովի մեկնաբանում:

Ինձ համար ահավոր էր նրա հիվանդությունը: Երբ Լոռի վերադառնալու ցանկություն հայտնեց, ես ու իմ ընկերներն իսկույն զգացինք, որ «հողը» կանչում է նրան: Հիվանդին փրկելը դժվարացավ:

Մի անգամ, աշխատանքի պահին, ցերեկվա ժամը երկուսին, նրան որեւէ խոսք ասելու անհաղթահարելի ցանկություն առաջացավ մեզս՝ համարյա հրաժեշտի կամ վերջին խոսքի պես մի բան: Իսկույն՝ նամակ գրեցի ու շտապ ուղարկեցի:

Հաջորդ օրը հանդիպեցի բանաստեղծ Կարա Դարվիշին: Երբ հայտնեցի զգացածս, ասաց՝ Դովհաննեսին երեկ երեկոյան Մոսկվա տարան:

Արդյո՞ք մեկնելու պահին նամակս հանձնել են, իսկ գուցե չի՞ ստացել: Անչափ ցավալի կլինի ինձ համար, եթե ստացած չլինի:

Կյանքը հանդիպում է, մահը՝ բաժանում: Հովհաննեսն ինձ համար «հանդիպում» էր՝ հզորության վերջին բռնկմամբ:

«Լուսեղեն Հովհաննես», նա այս անունով կմնա իմ մեջ՝ հավիտյան հավիտենից:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Քաղցր Հովհաննես,
Անեծք է դարի.

Կյանքից պոկվեցիր որպես ողկույզ լի:
Այսօր կշչա շչակը Վանի,
Ու լուրթ Սեւանը թանձր կարտասվի...

Սրտով այրել ես անհամար ափեր
Ու եղել ճերմակ, սուրբ կարապի պես:
Խաչված երկիրդ կարենաս եթե
Արիմաթեյու ձեռքով ցած բերես...

Գիտեիր՝ աստված չի լինում մենակ.
Ցանկացար բոլոր հոգիներն օրհնել.
Երեւի երկիրդ արել ես կտակ՝
Հավիտյան հիշել վրաց երկիրն էլ...

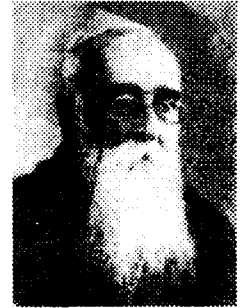
Կզանք հետքերով փոքրիկ Տանիտի*
Խորհրդանիշով քո ծաղկազարդված,
Կբերենք իբրեւ արցունք մեր սրտի
Ոսկեգեղմ խոյեր՝ դանակով մորթված:

Գիտե՞մ կորվես փոսի մոտ շիրմիդ,
Ո՞վ հովանավոր բյուրավոր մարդկանց:
Քաղցր Հովհաննես,
Պինդ սեղմիր կրծքիդ
Իմ լավ Ալկային**,
Կարմելուն*** իմ լավ:

* Տանիտ - ասորա-բաբելական աստվածուհի:

** Ալկա - Ալի՝ վրաց բանաստեղծ Ալեքսանդր Արսենիշվիլին:

*** Կարմելի - վրաց բանաստեղծ Շալվա Գոգիաշվիլին:

ՎԱՍԻԼ ԲԱՐՆՈՎ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Հովհաննես Թումանյանին հեռվից հեռու էի ճանաչում՝ իր ստեղծագործությունից: Անձամբ հետո ծանոթացա: Հանդես էր կազմակերպել: Ներկա էին ընտրյալները: Գրողները գերազանցում էին: Խոսակցության առարկան խիստ մտախոգիչ էր՝ արվեստը:

Լսողություն դարձած՝ հետեւում էի տանտիրոջը: Ուշադիր զննում էի. նրբագզաց, խոհուն մարդ: Նրա թեւավոր խոսքերին անբռնազրոս հետեւում էր զգացմունքների հորձանքը: Ծանրութեթեւ էի անում նրա յուրաքանչյուր խոսքը...

Հենց սկզբից ինձ շատ դուր եկավ ճաշը...
Իսկ հետո՞...

Հիշատակում էին նրա գործունեությունը, գունագեղ զնահատանքով շոյում-փաղաքշում գրչով արտացոլած նրա իղձերը:

Դուռը բացվեց: Ներս մտան նրա դուստրերը: Յոթն էին տան մուսաները:

Ասացի.

- Աշխատանքը պաշտոդ, անդադրում մարդ:

Աղջիկներն իրենց շուրջը համախմբեցին պոեզիայի ասպետներին եւ սկսեցին նորանոր գրույցներ: Անապական վարք ու բարք: Յուրաքանչյուր խոսք թե շարժում՝ կիրթ, անթերի: Եզրակացրի.

- Այս մարդն ընտանիքի փառահեղ կամրջասյուն է:
Ճաշ... Մի՞թե հաճախ է երանելի սեղան բացվում:
Խմիչք...

Նույնիսկ ամենախելացի աստվածները սեղան չէին նստում ամբրոս ըմբռչխնելու, եթե իրենց առաջ նեկտարով լիքը կուլաներ չէին տեսնում:

Վերստին գրույցի բուն թեմա դարձավ պոեզիան, բանաստեղծական արվեստը:

- Արվեստ... Ամենայն ինչ ունայն է եւ անցողիկ: Անփոփոխ է միայն արվեստը, եւ նրա պտուղը: Այն վեհացնում, միշտ քաղցրացնում է մարդու կյանքը: Այն ստեղծում է նորանոր աշխարհներ ու կյանք: Այն ապրում է ստեղծագործողի վեհասքանչ պլանով. աշխարհում դեռեւս ավարտված չէ նրա առաքելությունը:

Ծանր ու մութ է նյութի բուն էությունը: Նա չի կարող միաժամանակ եւ ամբողջովին պարփակվել իր նախնական շրջանակներում...

Աստվածներն անկատար են եւ կոպիտ. նրանք ներկայացնում են այդ աննման գեղեցկության սկզբնական տեսքը... Եվ նա անձանձիր Արարիչը, հանգստանալով աշխարհի ստեղծումից, իր մոտ է կանչում ընտրյալներին եւ նրանք բաժանում ստեղծողի իր հոգին ու ազդարարում թո՛ղ կատարյալ լինի ի սկզբանե սկսած գործը:

Եվ արվեստի քրմերն, իրենց հոգու ուժով, զգում են երկրի գեղեցիկ, բարի ու ճշմարիտ էությունը եւ այն արտացոլում պատշաճ, սուրբ պատկերներում, որպեսզի ուրախացնեն ու իմաստնացնեն անհատին, ամբողջ ժողովրդին, մարդկությանը:

Այսօր մենք հավաքվել ենք այդ ընտրյալներից մեկի շուրջը: Հատկապես արվեստն իր հանդեպ մեծ սեր է պահանջում, անսահման նվիրվածություն, քանզի հիմա, պատմական այս մեծ վերափոխումներից հետո, այն դուրս է եկել մեծ ճանապարհ: Առ վերջերս սոսկ ունեւոր խավը հնարավորություն ուներ հաղորդակցվելու արվեստին. հիմա ամբողջ ժողովուրդն է դուրս եկել այդ ուղին: Եթե ժողովրդի մի շերտը շատ լավ տաղանդներ է տվել, ապա ժողովուրդն ավելի շատ տաղանդներ կտա... Ընտրյալներն արդեն սպառել են իրենց հոգեհարազատ նյութը, բայց չեն յուրացրել չափազանց հարուստ այն գանձը, որ ժողովուրդն է ամբարել իր ընդերքում:

Հենց ժողովրդի ծոցից ելած ստեղծագործողները պոեզիայի բնագավառ բերեցին այս նոր բովանդակությունը, եւ կփայլատակի նորացած արվեստը, ինչպես գարնանային արփին, եւ կջերմացնի երկիրը: Յուրաքանչյուրն այն կսփոխ արվեստի երփնեբանգ ծաղիկներով:

Մեր տանտերը սքանչելի առաջնորդն է այս պայծառ բնագավառում: Նա իր ժողովրդի մեջ լայնորեն բացեց պոեզիայի դժվարին ուղին, եւ նոր սերունդը հեշտությամբ ու հաջողությամբ անցնում է այդ լուսավորված ճանապարհով: Լուսաբերն է, ջահակիրն իր ժողովրդի, ուրիշ ազգերի, համայն մարդկության:

Փա՛ռք ու պատիվ բոլորի՛ց՝ ստեղծագործողին ընտրյալ:
Իր կենացը...

Բոլորն էին խոսում: Գեղեցկարույր խոսքեր, թեւավոր արտահայտություններ՝ հատված առ հատված... Պոեզիայի մեկնաբանություն՝ անհատ առ անհատ...

- Փնտրտուքը գեղեցիկի պոեզիա է, որն է՝ ինքը բարին, ճշմարտությունը...

- Սովերների արարում, անհասանելի բաղձանքի կենդանի տեսիլք...

- Աշխարհում գեղեցկության մեկ Աստված գոյություն ունի, միայն մեկ՝ հասանելի եւ անհաս, առկա բոլոր հոգիներում, բոլոր ժողովուրդների մեջ՝ ի տեսն յուր...

- Պոեզիան հավերժ սքանչելի Աստված է, մարդկությանը միավորող լուսեղեն ճառագայթներով... Պոեզիան ապագայի կրոնն է, հետագա սերունդների անփոփոխ հավատը...

- Ամբողջ աշխարհը եւ նրա բոլոր գոյերը արտահայտությունն են մեծ Արարչի, որ իրմով մարմնավորում է լույսն ամբողջությամբ...

- Մութը չի դանթում: Նա ցանկանում է խավարեցնել լույսը բոլոր մեծ ստեղծագործությունների մեջ... Պայքա՛ր անզիջում...

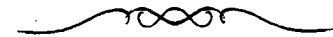
- Մենք բոլորս ասպետներ ենք խավարի դեմ պայքարում, լույսն առատ դարձնելու գործում, արեւային գեղեցկության... Գո՛ճենք շողշողուն սուր, ցրենք խավարը, - գոչեց մեկը:

Եվ պարզեց իր սուսերն ընդդեմ խավարի:

Ափսո՛ս, որ մեկմեկու հնարավորություն չէին տալիս ավարտելու խոսքը: Է՛հ, ոչ էլ ես ժամանակ ունեի. ապշահար նայում էի, ունկնդրում:

Արծաթյա սափորը կլկլալով ծայնակցում էր սուփրայի վրա ներազդող երգին, բարձրարուն սպասքը բազմացնում էր ծայնը: Ծաղկամաններում ժպտում էին ծաղիկները: Ծանրաբեռնված սեղանի ոտքը շարժվում էր այնպես, կկարծեիր երաժշտական գործիքների ծայնի տակ պարելու փորձ է անում:

Մի բան եմ միայն հիշում. մեր հրաշալի տանտիրոջը համբուրելով էինք հրաժեշտ տալիս:

ԻՈՍԵՔ ԳՐԻՇԱՆՎԻԼԻ

ՆՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՍԱՆՅԱԼ

Եվրոպայի գրողներին, վատ թե լավ, գրեթե բոլորին գիտենք կամ ծագում ենք իմանալ... Այս բնագավառում հետ մնալը ամոք ենք համարում, իսկ ահա սեփական գրականությունից անտեղյակությունը չենք պարսավում: Առավել եւս չենք ծանաչում մեր դրկից հարեւաններին, որոնք թե՛ աշխարհագրական եւ թե՛ պատմական առումով այնքա՛ն մոտ են մեզ:

Հայ գրականությունը, ինչպես նաեւ արեւելյան մյուս ժողովուրդների մտքի արգասիքը, պակաս հետաքրքիր չէ:

Հայ նոր գրականության կոհորտայում Հովհ. Թումանյանը ճերմակահեր վարպետաց վարպետներից է: Հայ ազգի ներուճակ ուժը լավագույնս դրսևորվել է Հովհաննես Թումանյանի քնարերգության մեջ: Նա մի ամբողջ դարաշրջան բնորոշող բանաստեղծ է:

Նրա տաղանդը, որ ուղղակի հողից է բխում յուրահատուկ է եւ առանց արհեստականության: Նա բոլորովին նման չէ Կռիլովի այն գեղջուկին, որը ճանապարհին ոսկի է գտնում եւ այնքան շփում, որ կշիռը պակասեցնում է: Հովհաննես Թումանյանը գիտեր իր կշիռն ու արժեքը: Նա չէր պատկանում գրականության մեջ տարածում գտած որեւէ փայլուն ուղղության եւ բնական ինտուիցիայի շնորհիվ լրացնում էր որոշ պակասություններ:

Հովհաննես Թումանյանը ծնվել է 1869 թ. Դսեղ գյուղում (Լոռու գավառ): Տառաճանաչ է դարձել նույն գյուղի տիրացուի մոտ, որը, ինչպես խոստովանում է բանաստեղծն ինքը՝ ավելի «երկաթե գավազանով» էր սովորեցնում, քան խոսքերով: Առաջին այս աստիճանից նա անցնում է Ջալալօղլու դպրոց, որտեղից էլ տեղափոխվում է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան անունը կրող սեմինարիա: Նյութականի պատճառով բանաստեղծը շուտով ստիպված թողնում է ուսումը եւ գոյությունը պահպանելու համար որեւէ աշխատանք փնտրում... Բայց աշխատանքը նրա

սրտովը չէր. հասարակ գրագրի պաշտոնը նրան չէր բավարարում: Ծնողները ցանկանում էին, որ իրենց որդին քահանա դառնա (Հովհաննեսի հայրը՝ Տեր-Թադեոսը, քահանա էր), մինչդեռ բանաստեղծը գերադասեց ազգին նվիրվել... Այդ ժամանակ նա գյուղից էր օգնություն ստանում, «մի կտոր հաց» միշտ ուներ, եւ դա նրան հնարավորություն էր ընձեռնում, որպեսզի լիովին նվիրվի ինքնակրթությանը: Ուսանավորներ սկսել է գրել վաղ հասակից: Դեռեւս աշակերտ ժամանակ նա հայտնի էր իբրեւ լավ բանաստեղծ: Աստիճանաբար այնպես է վարժվում ընթերցանության մեջ, որ սկսում է բնագրից ռուս նշանավոր բանաստեղծներին թարգմանել: Հատկապես սիրում էր Պուշկինին եւ Լերմոնտովին (նրա բանաստեղծությունների ժողովածուում զետեղված են Պուշկինի «Ջրահեղձը», Լերմոնտովի «Սծիրին», Բայրոնի «Շիլիոնի կալանավորը», Կուլցովի «Գեղջուկի մտածումները» եւ այլն):

Հանգուցյալի երազանքն էր. «Ապաքինվելուն պես անպայման պիտի թարգմանեմ Ռուսթավելի, Ֆիրդուսի եւ Հոմերոս»:

Հովհաննես Թումանյանը վախճանվեց 1923 թ. մարտի 23-ին, Մոսկվայում, ուր նա մեկնել էր բուժվելու (քաղցկեղ ուներ): Հանգուցյալի դին Մոսկվայից տեղափոխեցին Թիֆլիս, եւ հայ հասարակությունը մեծ հանդիսավորությամբ ապրիլի 15-ին հուղարկավորեց Խոջիվանքի գերեզմանոցում (նա ընդամենը 54 տարեկան էր)*:

Իր ստեղծագործություններում Հովհաննես Թումանյանը ժողովրդական խոհեր է արժարծում. նա իր ժողովրդի հեքիաթներն ու լեգենդները բանաստեղծական կաղապարի մեջ դնելով՝ հագեցրեց խոր իմաստով եւ բովանդակությամբ:

Նրա լեզուն փափուկ է, ինչպես թավիշ, եւ կարծր է, ինչպես մարմար:

Հայոց գրական լեզվին բնորոշ է երկու ուղղություն՝ գրաբար (հին հայերեն) եւ աշխարհաբար (նոր հայերեն): Հայ դպրության համակողմանի ուսումնասիրությունն այլ գիրք է պահանջում. ասենք. սակայն, որ սկզբնական շրջանի նրա գրվածքներում կրոնական տարրերը գերակշռում էին:

Հայ ազգային գրականության պիոները, բացառությամբ ա-

* Բանաստեղծի մանրամասն կենսագրությունը հայերեն չկա. ահա թե ինչու եւ էլ ստիպված եմ բավարարվելու այսչափ սահմանափակ տեղեկություններով: Արդեն հավաքվում են նրա կենսագրական տվյալները (նաեւ տարբեր գործիչների հուշերը), ուստի կաշխատեմ երբեւէ բանաստեղծի կյանքի վերաբերյալ լրացուցիչ տեղեկություններ մատուցել նաեւ մեր ընթերցողներին (ծնթ. հեղ.):

շուղների, խաչատուր Աբովյանն* է: Իր վեպերում նա առաջինն արշավեց գրաքարի դեմ, որ մատչելի էր սոսկ հոգևորական անձանց եւ «մեկ տասնյակ ուսումնականների»:

«Ախր որ ազգը էն լեզվովը չի՛ խոսում, - հանդիմանում էր Աբովյանը որոշ գրագետների, - էն լեզուն չի՛ հասկանում, սաքի հենց բերնիցդ էլ ոսկի վեր ածի՛ր, ո՞ւմ պետք է ասես... Թեկուզ ոսերեն, նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն գրած, թեկուզ գրաքար»:

Սայաթ-Նովայից հետո սա՝ գրական երկը հանրության լեզվով տարածելու երկրորդ փորձն էր:

Հետագայում լեզուն աստիճանաբար հղկվեց... Նետված սերմն իր պտուղը տվեց: Ի հայտ եկան մի շարք գրողներ, որոնք հաճույքով ուտը դրին խաչատուր Աբովյանի բացած արահետը: Պատկանյանը, Րաֆֆին, Շիրվանզադեն, Ահարոնյանը, Հովհաննիսյանը, Ծատուրյանը, Հովհաննես Թումանյանը, Ղեմիրճյանը եւ ուրիշներ իրենց ստեղծագործությունները գիտակցորեն գրեցին նոր գրական լեզվով, լեզու, որ հասկանալի ու մատչելի էր բոլորին:

Պատկանյանի գրքերից մեկի վրա, իբրեւ բնաբան, գրված են Կարամզինի խոսքերը, որոնք ազդարարում են. «Քրի՛ր այնպես, ինչպես խոսում են, եւ խոսի՛ր այնպես, ինչպես գրում են»**:

Հովհաննես Թումանյանը հայտնի է ինչպես այստեղ, այնպես էլ Արեւմտյան Հայաստանում: Նա իր ժողովրդի մեջ մեծ հեղինակ

* խաչատուր Աբովյանը (1804-1848) բազմահմուտ էր եւ խորագիտակ. տիրապետում էր եվրոպական մի քանի լեզուների. գրել է Հայաստանի վեպ-էպոպեան՝ «Վերջ Հայաստանին», որի տպագրությունն իր կենդանության օրոք չհասցրեց: 1848 թ. մի առավոտ (ապրիլի 2-ին) նա դուրս է գալիս տնից եւ մեր Սաչաբելու նման անհետ կորչում:

** Հատկանշական է, որ վերոհիշյալ բոլոր գրողներն անդրադարձել են իրենց ժողովրդի արյունոտ անցյալին. փառաբանում են գոհված մարտիկներին եւ ողբում «սաղավարտագուրկ» հայրենիքը (Պատկանյան, «Արաքսի արտասուքը»), ո՞մանք խորհրդանիշներով արտացոլում են Արեւմտյան Հայաստանի մղձավանջային կացությունը (Ա. Ահարոնյան), ո՞մանք նույնիսկ խարազանում են իրենց իսկ ժողովրդին (Րաֆֆի, «Խենթը») եւ այլն: Ահա այս գրողներն իրենց հայրենիքի իրականությունն այնպիսի գույներով են ներկայացնում, որ նրանց գրվածքներն այսօր էլ ծփում են համաշխարհային գրականության անդաստանում (մինչդեռ սաշուղների երգերում սիրո թեման է գերազանցում): Ինչ վերաբերում է նոր գրողներին, ապա նրանց թիվը շատ փոքր է, եղածներն էլ, համարյա բոլորը (Տերյանից բացի) կույր հետելողներն են ինչատակված բանաստեղծների: Այլ ուղղություններից կարելի է մշել Հակոբ Հակոբյանին (իբրեւ պրոլետարական բանաստեղծ), Կարո Դարվիշին (իբրեւ ֆուտուրիստ), կանանցից՝ Լեյլին, իսկ բոլորովին վերջերս՝ երիտասարդ Չարենցին...

կոթյուն էր վայելում. բոլորը հարգանքով էին ունկնդրում նրա կարծիքը... Նա հարեւան ազգերին համերաշխություն բերող սուրբ միջնորդ էր. միաժամանակ նա սիրում էր իր ժողովրդին: Սի անգամ իր գրական երեկոյին, ասաց. «Հկա մի այնպիսի ժողովուրդ, մեծ թե փոքրաթիվ, բարձր մշակույթի տեր թե առանց մշակույթի, որի հանդեպ ես բացասական վերաբերմունք ունենամ, բայց իմ հարազատ ժողովրդին ես բարձր եմ դասում, որովհետեւ մեծապես զնահատում եմ նրա մեջ կուսակված ստեղծագործական ուժը եւ բարոյական արժանիքները»:

Պակաս չէր սիրում նաեւ Վրաստանն ու նրա մայրաքաղաքը: Գաբրիել Սունդուկյանի նման նա եւս կարող էր ասել. «Մենք՝ Վրաստանում դաստիարակված հայերս՝ վրաց հողով ենք հասակ առել»:

Հովհաննես Թումանյանը վրաց մշակույթի անկեղծ բարեկամն էր, նրա վսեմափայլ ասպետը: «Հնուց հենց մի ուղի ենք ունեցել, մի մշակույթ է ծաղկել մեր մեջ. նաեւ մի ապագա ունենք», - հաճախ ասում էր հանգուցյալը:

Հովհաննես Թումանյանը Վրաստանի համար «անառակ» որդի չէր: Հարազատ որդին էլ այնքան բուռն չէր կարող սիրել մեր առանձնահատկությունները, ինչպես հանգուցյալն էր սիրում: Վրաստանի ե՛ւ անցյալը, ե՛ւ ներկան, եւ թե ապագան հայ բանաստեղծի հոգում լուրջ արծազանք էր գտնում... Դրա ապացույցն է նրա՝ «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին» սքանչելի բանաստեղծությունը:

Սի անգամ նա գրել է. «Հին Թիֆլիսը, Սայաթ-Նովայի նման, թեւ սինթեզ է արեւելյան շատ ժողովուրդների կյանքի եւ հոգեւոր հզորության, այնուամենայնիվ, գերազանցորեն կրում է վրացական ոգի... Բանաստեղծական բնավորությունն այնքան է հատկանշական վրացուն, որ ամեն մի վրացի ինձ թվում է բանաստեղծ: Սա վրացուն դարձնում է գրավիչ նույնիսկ իր թշնամիների համար»:

Նրա դուստրը մեզ պատմեց բնորոշ մի դեպք: Երբ բանաստեղծը Մոսկվա է մեկնում բուժվելու, բնակարան է վարձում մի փողոցում, որ կոչվում էր «Грузинский переулок»: «Հայրիկիս ոգեւորությանը սահման չկար, որ Ռուսաստանում էլ վրացական փողոցում էր բնակվում», - պատմում էր բանաստեղծի դուստրը՝ Նվարդը:

Հովհաննես Թումանյանի գրվածքները ներծծված են համամարդկային գաղափարներով, հայրենի հողի հանդեպ սերը եւ ժողովրդի ազատագրումը՝ ահա նրա բանաստեղծության հիմնահարցը:

Հովհաննես Թումանյանը հազվագյուտ անբասիր մարդ էր, սիրո մարմնացում: Նրա սերն այն փուշը չէր, որը երկու հարազատ հոգիների բաժանում է միմյանցից:

Հովհաննես Թումանյանն ազնվորեն աշակերտեց Սայաթ-Նովային եւ նրա սիրով սինթեզեց համաշխարհային բարձր մշակույթը: Բայց նա իր ատելության ամբողջ պաշարն էր բացում. երբ ինչ-որ մեկի կողմից խարդավանք էր նկատում: Ղատափետում էր խռովություն ու թշնամանք հրահրողներին, բոլոր այն զբոսաշրջիկներին, ովքեր գալիս էին Անդրկովկաս եւ ոչ ճիշտ տեղեկություններ հրապարակում եվրոպական մամուլում:

Մի անգամ, լավ չեն հիշում, ձեռքում բռնել էր Գեորգ Բրանդեսի նոր լույս տեսած «Армянский вопрос» գրքույկը, որտեղ, ի միջի այլոց, գրված էր. «...Քրիստոսի ծննդից հետո երկու հարյուր տարվա ընթացքում Հայաստանը կառավարել են պարթեական (парфянские) թագավորները, որոնք հայացան, հավանական է, որ Բագրատունյաց տոհմի նշանավոր արքաները հայացած հրեաներ լինեին, թեւ սա պատմականորեն ապացուցված չէ»:

«Տո՛ւ, լավ մարդ, թե որ ապացուցված չէ՛ ի՞նչ ես խոսում, մնա տեղդ, էլի» . բացականչեց հանգուցյալը:

Չէր հավանում նաեւ Պլատոն Իոսելիանի «Ամերեսներն ու անհացները»: «Քարերի աղաղակին» էլ անդրադարձավ՝ «չափազանցության համար»:

Ես ոչինչ չպատասխանեցի. ի պատասխան բուխարիում կրակը ճծթաց: Մենք սեղան նստեցինք եւ պարսկական անուշահամ միրգ վայելելով սկսեցինք մեր սովորական լեզվով խոսել հին Թիֆլիսի աշուղների մասին:

Ինձ եւ Հովհաննես Թումանյանին Սայաթ-Նովան բարեկամ դարձրեց: Պատահական չէր Հովհաննեսի սերը Սայաթ-Նովայի նկատմամբ. Հովհաննես Թումանյանն էլ իսկույն լծվեց պոեզիային, եւ երկու բանաստեղծների խառնվածքն ու ճկունությունը այսօր էլ հիացնում է գրականության բարեկամներին...

Յենց միայն ի՞նչ արժե այն, որ Հովհաննես Թումանյանը իբրեւ Կովկասի հայոց գրական ընկերության նախագահ. ստանձնեց Սայաթ-Նովայի հուշարձանը կանգնեցնելու գործը: Ղա տեղի ունեցավ 1914 թվականին (քնագրում՝ 1915 - Յ.Բ.): Տոնական այդ օրը, իբրեւ հին Թիֆլիսի հարության խորհրդանիշ, ամենայն հավանականությամբ, այժմ էլ շատերն են հիշում:

Ձարմանայի ֆենոմեն էր Սայաթ-Նովան... Իմ մենագրությունը գլուխ բերելու գործում քիչ չէր հանգուցյալի ծառայությունը. քանի՜ քանի գիշերներ ենք լուսացրել: Մի անգամ Հովհաննեսը հիվանդ էր, բժշկին էր սպասում, բայց ես բացեցի դուռը:

*Ինչ կոնիմ հեքիմն, ինչ կոնիմ ջարեն,
Քու տվածն ուրիշ դիդ է, ուրիշ դիդ...*

Դիմավորեց Սայաթ-Նովայի հանրահայտ բանաստեղծության տողերով եւ իրեն հատուկ ժպիտով աթոռ առաջարկեց:

Այդ ժպիտը ես երբեք չեմ մոռանա:

Հովհաննես Թումանյանի գրիչը պատկերում է իրական դեմքեր՝ առնված գյուղական կյանքից: Քաղաքային մոտիվները չէին հաջողվում, եւ ինքն էլ խուսափում էր դրանցից: Նա մի հրաշալի պատմվածք ունի գյուղացի երեխայի կյանքից՝ «Գիքորը»: Նրանում գեղարվեստական ընձեռված միջոցներով պատկերված է գյուղացի պարզամիտ երեխան, որի կենսական ուժը շահագործում է քաղաքացի վաշխառու աղան: Երեխաներն այսօր էլ առանց արցունքի չեն կարողանում կարդալ այդ պատմվածքը:

Գեղեցիկ ոճով է գրված մեկ այլ պատմվածք՝ որսորդների կյանքից՝ «Եղջերուն»: Այստեղ բանաստեղծի նուրբ հոգին ըմբուտանում է մարդկային բռնադատության դեմ՝ ի պաշտպանություն անտառում ազատորեն ապրող անմեղ կենդանիների: Պատմվածքում ընդամենը մի քանի ուրվագծերով պատկերված են բնության սքանչելի տեսարաններ:

«Ամհաղը» հեղինակի անձնական հուշն է իրենց օջախի անցյալից: Ճիշտ է՝ այս օրագիրն ընդամենը երկու էջ է, բայց շատ բնորոշ է երկու ժողովուրդների «թշնամական» հարաբերությունների անհաճո հետեւանքների պատկերման առումով:

«Քաջ Նազարը» հեքիաթ է եւ կառուցվածքով նման է մեր «Նացարքեքիային»: Այս պատմվածքը պարզորոշ ցույց է տալիս, թե ինչպես է ստեղծվում «հասարակական կարծիքը» եւ ինչպես կարող է բոլորովին ողորմելի, տգետ եւ թշվառական մեկը լավ համբավի շնորհիվ մեծ պաշտոնի հասնել:

Բայց Հովհաննես Թումանյանի գլուխգործոցը «Անուշն» է: «Անուշը» քնարական պոեմ է, սիրո նրբեցի մի համանվագ: Այս երկում ներառնված են գյուղի սովորույթները, նրա հոգսն ու ուրախությունը, թշնամությունն ու բարեկամությունը, կուսական բնությունը, հանդիսությունները, հարսանիքը, կոխը... Կարճ ասած՝ այս պոեմում գյուղը պատկերված է իր ամբողջ կոլորիտով եւ բնական տեսքով: Անտարակույս է, որ այլազգի ընթերցողը հայկական գյուղի էությունն այս պոեմում ավելի դյուրին կյուրացնի, քան, ասենք, հաստափոր գրքեր կարդալով*:

Հովհաննես Թումանյանի թեմաները ծանրաբեռնված չեն չա-

* «Անուշի» հիման վրա, ի դեպ, նկարահանվել է գեղարվեստական ֆիլմ, գրվել է նաեւ օպերա:

փազանցված զգացումներով. նա իր ժողովրդի անցյալին անդրադառնում է նրբանկատորեն եւ երբեք անտեղի չի փորժում հայոց վերքերը, ինչպես դա անում են նրա զրչակիցներից ոմանք: Նրա թախիծը համաշխարհային թախիծ է, որ հավասարապես առնչվում է բոլոր ճնշվածներին...

Նախորդ բանաստեղծները, գտնվելով պարտադրված գաղափարների ազդեցության տակ եւ լինելով փոքր-ինչ կանխակալ, պակաս ուշադրություն էին դարձնում նաեւ բանաստեղծության արտաքին ձեւին, նրա տեխնիկական կառուցվածքին: Ինչ խոսք՝ նրանց գործերում շատ գլուխգործոցների ենք հանդիպում, բայց եւ այնպես նրանց միատեսակությունը, թեկուզեւ մասնակիորեն, արդյունք են հիշյալ երեւոյթի:

Արդար է Դովհաննես Թումանյանի սկզբնական շրջանի բանաստեղծություններում պակասում են ձայնավորների դինամիկան եւ գեղարվեստական կոնցեպցիան, բայց նրա տաղանդն աստիճանաբար թափ առավ եւ դարձավ գունեղ. հայրենի եզերքի տեսարանները, մանկական հիշողությունները, հարազատ Լոռվա լեռնաշխարհը, ժողովրդական լեգենդները եւ այլն կրկին վերակենդանացան նրա հարուստ հիշողության մեջ եւ անմահության թավիշով ծածկվեցին:

Նրա բանաստեղծության ձեւը հավասարազոր է բովանդակությանը: Իբրեւ բնորոշ օրինակ՝ վկայեն «Փարվանան», որտեղ հոգու հավերժական փնտրտուքն (անշեջ հուր փնտրելու զնացած ասպետները) արտացոլված է առասպելական գեղեցիկ խորհրդանիշով... Բայց, այդուհանդերձ՝

*Ու այրվում են, այրվում անվերջ
Կտրիճները Փարվանա:*

(«Փարվանա»)

Հեքիաթը՝ ժողովրդական այդ կուլեկտիվ ստեղծագործությունը, Դովհաննես Թումանյանն իր տաղանդի շնորհիվ վերստին հեքիաթ դարձրեց: Նա՝ իբրեւ ժողովրդի զավակ, իր էության մեջ պահպանում էր նույն այդ ժողովրդի ոգին. ահա թե ինչու իր բանաստեղծություններից մեկը նա այսպես է եզրափակում.

*Ես հարուստ եմ, ես բախտավոր
Իմ ծրնրնդյան պայծառ օրեն,
Էլ աշխարհ չեմ գալու հո նոր,
Իր տվածն եմ տալիս իրեն:*

(«Իմ երգը»)

Վերցրեք թեկուզ «Շունն ու կատուն» մանկական փոքրիկ հեքիաթը, որը նրա ամենավաղ շրջանի ստեղծագործություններից

է (գրել է 1886 թ.): Այստեղ նուրբ հումորով եւ սրամտորեն տալիս է կատվի եւ շան պատմական անհաշտությունը... Համարձակորեն կարելի է ասել, որ Հայաստանում չկա եւ ոչ մի աշակերտ, որն անգիր չիմանա այս լեգենդը...

Իսկայպես, նրա լեգենդները դաստիարակչական մեծ նշանակություն ունեն: Այս առումով Դովհաննես Թումանյանը մեր թանկագին Ակակի Ծերեթելուն է հիշեցնում...

Ուզում եմ հիշատակել նրա հեքիաթներից մեկը՝ «Անբախտ վաճառականները», որ մանկութ զիտեմ:

Չղջիկն ու ճայը հանդիպում են եւ որոշում վաճառական դառնալ: Խելք խելք են տալիս, պայման դնում, բայց փո՞ղ: Ումի՞ց, որտեղի՞ց ճարեն անհրաժեշտ գումարը: Գնում են Փշի մոտ եւ երկար աղաչանք-պաղատանքից հետո «մուրհակով, շահով, կարգով» ինչքան պետք է փող են վերցնում: Չղջիկը մնում է տնպահ. իսկ ճայը նավ է նստում ու մեկնում Չինմաշինի երկրներ, լինում է Պարսկաստանում, Գնդկաստանում, Արաբստանում, մեծաքանակ ապրանք է առնում (մարգարիտ, զմրուխտ, հնդու խուրմա, փստա, քիրմանի շալ), լցնում է նավը եւ ուրախ-ուրախ դառնում հետ՝ դեպի տուն... Սակայն ծովում ահավոր փոթորիկ է բարձրանում, որն էլ խորտակում է խեղճ «վաճառականի» բեռնավորված նավը: Փրկվում է միայն մերկ ու տկլոր ճայը: Ի՞նչ անել: Անոթահար՝ նա այլեւս չի վերադառնում ընկերոջ մոտ. ծովից չհեռանալով՝ նա իր ապրանքն է որոնում... Սհա թե պատճառն ինչ է, որ այն օրվանից մինչեւ այսօր ճայը ծովում է թեւին տալիս, ճախրում, ճչում: Իսկ Չղջիկը, որպեսզի պարտատերերից խուսափի, ցերեկները թաքնվում է եւ միայն գիշերներն է թռչում: Փշի թո՞ւփը: Սա էլ, ճանկ ու ատամ սուր պատրաստած, զայրույթով կաչում է բուրդին. ով անցնում է իր կողքից, փեշից քաշում է ու հարցնում, թե՛ են աննամուս պարտապաններիս ոչ մի տեղ չե՞ք տեսել...

Այս հեքիաթը մենք չափածոյի չենք վերածել, թեւ սյուժեն մանկական գրականության համար լավ է, հետաքրքիր. բայց պոետնը ձգձգված է եւ ձանձրալի: Իսկ ահա համառոտել կամ վերածել՝ կնշանակեր վիրավորել հեղինակի հիշատակը:

Բուրդովին ուրիշ է նրա երկրորդ՝ «Մի կաթիլ մեղրը» լեգենդը: Սրանում յուրօրինակ են մեկնաբանված պատերազմների ծագումն ու հետեւանքները: Պատմության համար չնչին պատճառները մեծ հետեւանքներ են թողել: Այստեղ մի կաթիլ մեղրը դառնում է այնպիսի խոշորամասշտաբ պատճառ, որից մարդկությունը դեռ չի ազատվել: Երկի խոր ծալքերը պարզ տողերի ժպիտով են հարթված:

Ինչ վերաբերում է նրա փոքրածավալ բանաստեղծություններին, որ այնքան էլ շատ չունի հանգուցյալը, ապա դրանք չափազանց քնարական են, հստակ եւ ողջամիտ:

Այս գրքում Հովհաննես Թումանյանը նուրբ է եւ հրապուրիչ: Առհասարակ պետք է ասել, որ հայոց լեզվով գրված երկերը վրացերենի վերածելիս՝ շատ ավելի յուրակերպ եւ ջղուտ են ստացվում. քան որեւէ այլ լեզվով: Ամենայն հավանականությամբ դա մեր լեզվի առանձնահատկության արդյունք է: Հեղինակի որոշ տողեր առանց միջամտության էին շարվում մեր թարգմանության մեջ, թեւ որոշ բառեր էլ անհնազանդ երեխայի նման շատ փաղաքշանք էին պահանջում*:

Մենք ջանք էինք թափում, որպեսզի բնագրի բույրն ամբողջովին պահպանենք թարգմանության մեջ: Աշխատում էինք անխաթար պահել նաեւ բանաստեղծության կառուցվածքը, հանգավորումը (խաչածեւ թե խառն), ոճը, պատկերավորման միջոցները եւ այլն:

Իմ նպատակն էր՝ հանգուցյալի հիշատակի առաջ խոստունս ազնվորեն կատարել (մի անգամ, զրույցի ժամանակ. ես ու Հովհաննեսը իրար խոստացանք՝ մեր երկերը թարգմանել) եւ ցանկանում էի, որ Հովհաննես Թումանյանը՝ Վրաստանի լավագույն բարեկամը, վրաց ժողովրդին ներկայանար իր իսկական դեմքով: Այս պարագայում ինձ համար, իբրեւ բանաստեղծ, թարգմանությունը մի տեսակ ստեղծագործական ընդմիջում էր:

Ես սիրում էի Հովհաննես Թումանյանին, սիրում էի ինչպես բանաստեղծը բանաստեղծին, պարզ զգացմունքներով, խոր կերպով եւ նրա հոգին զգալով: Նրա վաղածան մահն ավելի խորացրեց այդ զգացմունքը:

Վախճանվեց մեծ զգացմունքներ կրողը. վախճանվեց մի այնպիսի մարդ, որին հավասարը դարերը սոսկ մեկ անգամ են տալիս:

*Նա մարդ էր, ինչպես վայել է
իսկական մարդուն,
Արդ, նրա նմանին էլ չեն տեսնի
ես իմ կյանքում:*

Այլեւս չենք կարող նրա օջախը մտնել գլուխներս բարձր,
այլեւս չենք կարող նրա հրավիրովի սեղանի շուրջ գավաթ դա-

* Օգտվելով առիթից՝ իմ խորին շնորհակալությունն եմ հայտնում նկարիչ Գեորգ Բաշինջաղյանին՝ որոշ բառերի բացատրության, եւ բանաստեղծուհի Մարիջանին՝ սիրահոժար համագործակցելու համար:

տարկել՝ ի փառս մեր Հովհաննեսի արելատության: Ուրեմն՝ այս թարգմանությունը թող լինի մնաս բարովի վերջին խոսքը թանկագին հանգուցյալին, որի հիշատակը դեռ չի սառել մեր սրտերում:

Ես կատարեցի իմ խոստումը:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵԿԱՍԻՆ (Հովհաննես Թումանյանի մահվան առթիվ)

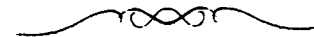
Եվ սիրտս վշտի դաշույնով խոցված
Թախծով է հիշում քո դեմքը պայծառ.
Բախտը՝ երգերի հրով դրոշմված
Հաշվում է կյանքըդ չար մահին ավար:

Հերքող ճերմակ էր, հասակըդ սակայն
Արմավենու պես վեր ու սլացիկ.
Խլեց մեզանից մահը դժնկամ
Քո արեաշունչ կյանքը գեղեցիկ:

Արցունքն աչքերիս չի՝ էլ ցամաքում,
Ի՞նչ խոսք ասեմ ես, սփոփեմ որի՞ն.
Արդյոք, խորտակված սիրո աշխարհում,
Կա՞ մարդ, որ զգա իմ ցավը խորին:

Գնում ես... Ահա անցյալը քեզ հետ,
Սակայն ոչ թե հին փառքը տանելով.
Երկինքն ամպերով ահա լուսավետ -
Կքաղցրանա քո լույս ժպիտներով:

Կբացվի ծոցը անդրշիրիմյան,
Կթեքվի արեւն հասկից ավելի,
Եվ քեզ կողջունե փունջն երրորդության,
Ֆիրդուսին. Հոմերն ու Ռուսբակլին:

ԻՎԱՆԵ ԳՈՍԱՐԹԵԼԻ

ՆՈՎԿԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

(Ի. Գրիչաշվիլու բարգձմանությունը)

Ռուսթավելու պողոտայով անցնելիս երբեմն կհանդիպեիք մի ծերունու, որն ականա գրավում էր ձեր ուշադրությունը:

Անհնար բան էր՝ անցնեիք կողքով եւ չնայեիք նրան. նրա ամբողջ արտաքինը, կոկիկ կազմվածքը, դեմքի արտահայտությունը ավելի քան հրապուրիչ էր իր բարեծնությամբ:

Ազնիվ, կիրթ, զուլալ, բոլորի հանդեպ սիրալիր ու անկեղծ: Ահա թե ինչ կկարդայիք նրա աչքերում, ահա թե ինչ էր վկայում նրա դեմքի յուրաքանչյուր մկանը:

Ռուսթավելու պողոտան այսօր որբացել է. նրան այլևս չի զարդարում բարի, վեհազնիվ եւ փառահեղ ծերունին: Սենք բոլորս զգում ենք այդ որբությունը, այդ մեծ ու անփոխարինելի կորուստը:

Ով էր այդ ծերունի՞ն:

Հովհաննես Թումանյանը:

Բանաստեղծն էր նա իր մայր ժողովրդի ցավերի, նրա հոգու արտահայտիչն էր, նրա հոգսերի երգիչը, նրա վշտերի կարեկիցը:

Նա հավասարապես սիրելի էր նաեւ մեզ համար, քանզի նա ինքը Վրաստանն ընդունում ու սիրում էր ինչպես երկրորդ հայրենիք:

Վրաստանի արելը, գեղեցկությունն ու զգացմունքների հարստությունը հավելուրդով ներկայացված է նրա քնարերգության մեջ:

Ելնե՛ճք՝ տեսով ու ծանանչով,

Ընկեր, ախպեր, մեր ու քուր՝

Սեր քյամանչով, ուրախ կանչով

Գընանք դեպ կյանքն ընդհանուր:

Սա էր Հովհաննես Թումանյանի երազանքը:

Վրացիներն ու հայերը, Վրաստանն ու Հայաստանը նրա համար հավասարապես բանկ էին: Նրա ցանկությունն էր՝ այս երկու ազգերի միջեւ ստեղծել եղբայրական օջախ եւ հենց սրա համար էր անմնացորդ մարտնչում. անկեղծ պատգամախոսն էր եղբայրության, միասնության եւ ազգային համերաշխության:

Գանձեր ունեն անտա՛կ, անձե՛ր,

Ես հարուստ եմ, ջա՛ն, ես հարուստ,

Ծով բարություն, շընորիք ու սեր

ճոխ պարգեւ եմ առել վերուստ:

Այս խոսքերը հայելին են Հովհաննես Թումանյանի էության. միեւնույն ժամանակ՝ բանալին նրա ամբողջ ստեղծագործության:

Բանաստեղծը զավակն էր իր ժողովրդի. աշխատավոր ժողովրդի ծոցից ելած, եւ նա ոչ միայն երբեք կապը չխզեց ժողովրդի հետ, այլև իր ստեղծագործությամբ, իր ամբողջ էությամբ ու հանճարով նվիրվեց նրա բախտը կոելու գործին:

Ես հարուստ եմ, ես բախտավոր

Իմ ծննդյան պայծառ օրեն,

Էլ աշխարհ չեմ գալու հո նոր,

Իր տրվածն եմ տալիս իրեն:

Սիրով ու բարությամբ լեցուն մարդու համար ստեղծագործության անսպառ եւ, միաժամանակ, ամենից ավելի հրապուրիչ կարող է լինել տանջված ժողովրդի բախտը:

Հովհաննես Թումանյանի մեծությունը հենց այն է, որ բանաստեղծը միշտ իր տառապյալ ժողովրդի հետ է, միշտ աշխատավոր մարդկանց երգիչն է, եւ ստեղծագործությունն էլ սերտորեն կապված է աշխատավորական խավերի ստեղծագործության հետ:

Հովհաննես Թումանյանը արեւածագի լրաբերն է, աշխատավոր ժողովրդի պայծառ ցայգալույսն ավետողը: Իր ամբողջ էությամբ նա տենչում է եւ երգում այդ շողշողուն այգաբացը, քանզի զմայլված պատգամախոսն է աշխատավոր ժողովրդի ազատագրության:

Հովհաննես Թումանյանի քնարերգությունը համեմված է նուրբ, քաղցրանուշ, արցունքներով շաղախված տրտմությամբ, բայց ներսում փթթում է հույսի ու լույսի ծաղկեփունջը:

Բանաստեղծը զույգ ոտքերով ամուր կանգնած է հայրենի հողի վրա, եւ հողը սնում է նրան իր կաթնառատ ստիճքներով:

Քաղաքն իր բարդ եւ արագաբայլ կյանքով, իր անդադրում եւ անսանձահարելի ընթացքով շատ չէր հրապուրում Հովհաննես Թումանյանին:

Գյուղը, գյուղական բնությունը, գյուղի կյանքը, գեղջուկը՝ ահա բանաստեղծի ճակատագիրը: Եվ հենց այս ոլորտում Հովհաննես Թումանյանն իսկապես գեղեցիկ է, հմայիչ, ակնապարար, բնական եւ հզոր:

Հովհաննես Թումանյանը մեծագույն գեղագետ է. գեղեցիկը նախ եւ առաջ: Փոքրիկ մի բանաստեղծություն կվերցնեք, որեւէ լեզենդ, պոեմ թե պատմվածք, միեւնույն է, գեղեցկությունն է թովում ու ջերմացնում ձեզ:

Հովհաննես Թումանյանը մեծ ռեալիստ է. իսկական կյանքը նախ եւ առաջ: Նրա թեմաների գերակշիռ մասը իրական կյանքից է առնված: Գյուղացին եւ նրա վզից կպած տզրուկ վաշխառուն, չքավորությունն ու հարստությունը, կեղեքվողն ու կեղեքողը, բռնությունն ու անարդարությունը՝ ահա այն գույները, որ նա օգտագործում է իբրեւ նկարիչ:

Հրաշալի են Հովհաննես Թումանյանի պատմվածքները, որոնք ներկայացնում են իրական կյանքի հայելին: Գեղարվեստական չափանիշները, կենսունակությունն ու պարզությունը, հրաշալի պատկերներն ու զուլալ, ազնիվ մղումները միասին ուժեղ եւ անմիջական ազդեցություն են թողնում:

Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործության գլուխգործոցը «Անուշը» պոեմն է: Այստեղ գյուղական ամբողջ կյանքն ու բնությունը, նրա ուրախությունն ու տրտմությունը, վարքն ու բարքը, հոգսերն ու սովորույթները տրված են ապշեցուցիչ գույներով եւ բանաստեղծական եզակի վարպետությամբ:

«Անուշը» եզակի սիմֆոնիա է, որն իր գեղեցկությամբ փառավորում է մարդու հոգին եւ ջերմացնում սիրտը:

Բանաստեղծ Իոսեփ Գրիշաշվիլին Հովհաննես Թումանյանի հարազատ կրկնակն է: Նրա թարգմանությունը թարգմանություն չէ. նույն բնագիրն է: Երբ դուք կարդում եք Գրիշաշվիլու թարգմանությունը, ձեր առջեւ Հովհաննես Թումանյան վրացերեն երգիչն է, եւ համոզվում եք, որ այստեղ ոչ մի թարգմանություն էլ չկա. ինքը Հովհաննես Թումանյանն է գրում վրացերեն:

Գրիշաշվիլու բառամթերքն ավելի քան հարուստ է, խոսքը նրան շատ հնազանդ է, եւ հանգավորումն էլ հրաշալի է կատարել:

Գրիշաշվիլին մեծ բանաստեղծ է, նրա «Հովհաննես Թումանյանը» մեծ հաղթանակ:

ՇԱԼՎԱ ԴԱԴԻԱՆԻ

ԱՆՎԵՆԵՐ ՀՈԳՈՒ ՏԵՐ ՊՈՆՏՐ

Ես այնքան էլ մոտիկից չէի ճանաչում ժողովուրդների եղբայրության քարոզիչ եւ մեծ բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանին: Հազիվ երկու թե երեք անգամ գրույց եմ ունեցել նրա հետ. սակայն այդքանն էլ բավական էր, որպեսզի մարդ կախարդվեր նրա հոգու անվեհերությամբ:

Ձուսպ, բայց քաղցր գրույցներ էր, թեկուզ եւ ակեհեր, սակայն կենդանի, աշխույժ աչքերով: Նա մեծ հավատ ու հոգու անսասանություն էր հանդես բերում, երբ խոսքը վերաբերում էր իրեն հետաքրքրող ու այրող հարցերին:

Որո՞նք էին այդ հարցերը:

Պոեզիան ու ժողովուրդների բարեկամությունն ընդհանրապես, հայ-վրացական հարաբերությունները՝ մասնավորապես:

Որքա՞ն քնքշանք, որքա՞ն գորովալից սրտի կսկիծ կար նրա խոսքերի մեջ:

Արաքս եւ Քուր գետերի՝ մի հարթավայրից սկիզբ առնելը. հետագայում կողք կողքի եղբայրաբար հոսելը եւ վերջում միանալը՝ ծովի մեջ թափվելու համար, նրա աչքում մի կենդանի խորհրդանիշ էր երկու ժողովուրդների պատմական ճակատագրի:

Նրա պատկերացումով ծովն այստեղ որպես մարդկություն էր ներկայանում: Նա հավատում էր, որ Հայաստանն ու Վրաստանը, ինքնուրույն զարգանալով եւ հասունանալով, հարազատ ու բարձր մշակույթով գինված, վերջում իրենց լուծան պիտի դնեն ողջ մարդկության զանձարանը:

Եվ այս մտորումներն ու տենչանքները նրա սրտին սպեղանի էին լինում այնպիսի տխուր ժամանակներում, երբ Հայաստանի բուրժուազիան եւ Վրաստանի թավադազնվականությունն իրար դեմ թշնամական ժանիքներ էին սրում: Գրական մտավորականության շրջանում նրա պես քչերը կային:

Մենակ էր նա. որք էր մնացել այս անվեհեր մարդն այն տխուր

ու մոռալ օրերին՝ ժողովուրդների եղբայրության քարոզով:

Սրտանց ցանկանում էիր, որ շա՛տ-շատերն այդ որբի մման լինեին, բազմանային թե՛ մեզանում, թե՛ մեր յուրայինների մեջ. բայց այդ տխուր օրերին կարելի էր միայն երազել:

Պատմությունը, սակայն, ապացուցեց, թե որքան ճիշտ էր մտածում ու զգում Հովհաննես Թումանյանը՝ այդ մեծ մարդը:

Մեր դարաշրջանը հաստատեց միություն, ժողովուրդների եղբայրություն, եւ Հայաստանն ու Վրաստանն էլ մտան այդ եղբայրական մեծ ընտանիքի մեջ:

Ահա թե ինչու պոեզիայի բարձունքներում էլ ավելի խոշոր է երեւում վախճանված, բայց միշտ անմոռաց ու անվեհեր հոգու տեր Հովհաննես Թումանյանը:

ՊԱՈԼՈ ԻԱՇՎԻԼԻ

ՀՈՎԿԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

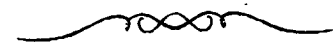
Ով դու խնդություն՝ աչքերով մանկան,
Առավոտն է քեզ ցողել շնորհով.
Նայում էին քեզ հարգանքով կամկար,
Հաճախ համբուրում ջերմությամբ, սիրով:

Սեղրամոմի պես հսկա ու հզոր,
Վառվեցիր բարձր հայոց լեռներից,
Ու եղբայրության ջահը քո բոսոր
Պարզեցիր վրաց քո եղբայրներից:

Երգերդ գրած՝ լույս աղավնիներ,
Բոլոր քիվերում ապրում են նրանք,
Դու առաքյալի մման անձնվեր,
Ծառացար ընդդեմ կռվի ու արյան:

Քո կյանքը եղավ ներշնչում վսեմ,
Մահը մշուշեց սրտերը հավետ,
Քեզ «սուրբ Հովհաննես» մանուկներն կասեն,
Իսկ մենք կկրկնենք՝ «դու մեր սուրբ պոետ»:

Քո ոսկի կյանքը տվիր ավարի,
Ու ես նայում եմ աչքերով վշտոտ,
Թե ե՞րբ Անուշը որպես եղեւնի
Կկանգնի լուսե գերեզմանիդ մոտ:

ԼԱՂՈ ԳՈՒԴԻԱՇՎԻԼԻ

ԻՍ ԸՆՏԻՊՈՒՄԸ ԵՎ ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՆԱՍԵՂԵ ԸՆԿՐԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԸՏԵ

1917 թվականն էր:

Թիֆլիսի շոգ ամառն ստիպել էր ինձ եւ նկարիչ Բաժբեուկ-Մելիքյանին երկար նստել Գոլովինյան պողոտայի նստարանին. ցուցահանդեսի շինության դիմաց, ուր մեր նկարները քրտնում էին շոգից: Ցուցահանդեսի առաջին օրն էր՝ վերնիսածը: Ցուցահանդեսում մարդիկ շատ կային, նրանց թվում՝ բանաստեղծներ (առաջին այցելուներից մեկը գրող Շիրվանզադեն էր). քննադատներ եւ մեկենասներ:

Հանկարծ երեսնյան հրապարակի կողմից երեսաց մեկը, որ գալիս էր ցուցահանդեսի ուղղությամբ: Հովհաննես Թումանյանն էր: Ես եւ Սաշան սաստիկ հետաքրքրված հետեւեցինք, թե ուր է գնում բանաստեղծը: Դե, իհարկե, չսխալվեցինք, նա մտավ մեր նկարների ցուցահանդեսը: Մենք իսկույն հետեւեցինք նրան:

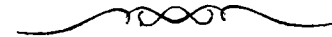
Նա շատ ուշադիր որոնում էր նկարների հեղինակներին. մենք առանց երկար մտածելու որոշեցինք մոտենալ եւ ժանոթանալ մեծ բանաստեղծի հետ: Բանաստեղծը շատ գոհ էր մեր բարեկամության եւ միատեղ կազմակերպած ցուցահանդեսի համար: Կարճատեւ զրույցից հետո բանաստեղծը խնդրեց Սաշային ընկերակցել իրեն՝ միասին դիտելու մեր նկարները: Նա կանգ առավ Բաժբեուկ-Մելիքյանի «Տաճարի տոնը» մեծ նկարի առաջ, երկար նայեց այդ նկարին, որից հետո հարցրեց հեղինակին, թե ինչիցն է, որ փոքր նկարներում ավելի զուսպ են արված լույսի էֆեկտները, քան այս մեծ կտավի վրա, որտեղ, սակայն, ավելի ուժեղ են զգացվում լույսն ու ուրախությունը, որոնք բնորոշ են մեր երկրին: Իմիջիպալոց, բանաստեղծին դուր եկավ Բաժբեուկ-Մելիքյանի «Հայուհու գլուխը» էսյուդը, որ նա գնեց ցուցահանդեսում:

Բաժբեուկ-Մելիքյանի նկարի կողքին կախված էր իմ նկարը «XII դար» անունով: Թումանյանը հետաքրքրվեց այդ նկարի բո-

վանդակությամբ: Ես բացատրեցի, ստացա մի խիստ հաճելի քննադատություն, որի մեջ բանաստեղծը շեշտեց վրացական հնագույն մշակույթի ու կենցաղի ժամանակաշրջանը հիշեցնող սյուժեի մեկնաբանության անսահման խորությունը:

Իհարկե, ցուցահանդեսի ամենաշահագրգռված այցելուն Հովհաննես Թումանյանն էր, բայց շոգը ստիպում էր մեզ թողնել ցուցահանդեսի դահլիճը: Ցուցահանդեսի շեմին, հրաժեշտ տալով մեզ, նա շնորհակալություն հայտնեց ստացած հաճույքի համար եւ կրկին անգամ ընդգծեց մեր բարեկամությունը եւ համատեղ աշխատանքը:

Մենք հաճախ ենք հիշել նրա խորհուրդները: Ամենից ավելի ես չեմ կարողանում մոռանալ բանաստեղծի դեմքը, հմայքը եւ ժպիտը, որոնք սեր էին ներշնչում դեպի Մեծ մարդը:

ՎԱԼԵՐԻԱՆ ԻՍԵՂԱԶԵ

ՀԱՅ-ՎՐԱՑ ՄԵԱՎՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՅՅԱԼԻՑ

Հայ-վրացական բարեկամության պատմության մեջ բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանը սքանչելի էջեր է գրել: Այս գրողի ամբողջ գործունեությունն ու ստեղծագործությունը ուղղված են եղել այն բանին, որպեսզի կովկասյան ժողովուրդների բարեկամությունը դառնա անխախտ:

Թումանյանը անբասիր մարդ էր, իսկական մարդասեր, ազգայնամոլության անհաշտ թշնամի, ժողովուրդների համերաշխության ջատագով: Իր ողջ կյանքի ընթացքում նա ջանք էր թափում ցրել այն անվնասական մշուշն ու ազգամիջյան հակամարտությունը, որ հայ եւ վրաց ժողովուրդներին պարտադրել էին տեղական ազգայնամոլները: Երախտագիտության այս զգացումով է հագեցված նրա «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին» քերթվածը:

*Ամեն կողմից թող ամենին
Հըրապուրի ու բերի
Բազմալեզու խրախճանին
Ծեր Կովկասի ազգերի:*

*Ելենեք՝ տեսով ու ճանանչով,
Ընկեր, ախպեր, մեր ու քուր.
Մեր քյամանչով, ուրախ կանչով
Գընանք դեպ կյանքն ընդհանուր:*

Այս բոցավառ կոչը հայ ժողովրդի երգիչ քաղաքացու բանաստեղծական պատասխանն է այն անմոռանալի խոսքերի, որոնք իր ժամանակին մեծ Իլյան սփռեց Կովկասի ժողովուրդների մեջ:

*Настанет ли тот день, когда увижу снова...
Когда ручьи и племен сольются воедино,*

*И, от последних бурь освобождая нас,
Могучая душа, достойная грузина,
С любовью осенит прославленный Кавказ?*

Յովհաննեսը մեծապես նպաստեց հայ եւ վրաց մտավորականների լավագույն մասի փոխըմբռնման, ծանոթության եւ մերձեցման գործին: Նա անձնական, մտերմական հարաբերություններ ուներ մշակույթի վրացի գործիչների հետ: Հուզիչ է, օրինակ, Յովհաննես Թումանյանի հանդիպումը մեր մեծագույն բանաստեղծ Վաժա Փշավելայի հետ:

Վաժա Փշավելայի եղբայրը՝ Սանդրո Ռազիկաշվիլին, պատմում է. «Քանի դեռ Վաժան պառկած էր հիվանդանոցում (1915 թ.), Յովհաննես Թումանյանն այցի եկավ նրան»: Թումանյանը լսում է Վաժայի հիվանդության մասին, բայց տան հասցեն չի հիմանում, ուստի առաջինը հանդիպում է Սանդրոյին՝ աշխատավայրում. «Լսել եմ, որ Վաժա Փշավելան հիվանդ է եւ միաժամանակ գտնվել է ձեր տանը, - ասաց Թումանյանը, - ուզում եմ տեսնել նրան, ե՞րբ կարող եմ»:

«Ես ասացի իմ հասցեն, - շարունակում է Ռազիկաշվիլին, - եւ խնդրեցի, որ գա հաջորդ օրը: Տուն դառնալով՝ այդ մասին հայտնեցի Վաժային: Նա ոգետրված պատասխանեց. «Թող գա, մի ծանոթանամ, տեսնեմ՝ ի՞նչ մարդ է»:

Հաջորդ օրը Յովհաննեսն իսկապես եկավ: Վաժան նստեց անկողնում, շորը զցեց ուտերին, եւ երբ Յովհաննեսը ներս մտավ, ծանոթացրի մեկնեկու: Յովհաննես Թումանյանը ներողություն խնդրելով՝ ասաց, որ, դժբախտաբար, ինքը վրացերեն չգիտե. սկսեցին ռուսերեն: Միմյանց հարցուփործ անելուց հետո խոսեցին դեռեւս շարունակվող պատերազմի, նրա հետեւանքների մասին, այն մասին, թե պատերազմն ինչ կբերի փոքր ժողովուրդներին՝ երջանկոթյուն, թե՞ դժբախտություն: Այնուհետեւ Յովհաննես Թումանյանը խոսեց հայ-վրացական հարաբերություններից... Երկու բանաստեղծների զրույցը չափազանց անկեղծ էր», - իր պատմությունն է վերջացնում Սանդրո Ռազիկաշվիլին:

Շատ չանցած՝ լսելով, որ վրաց ժողովուրդը կորցրել է իր Լեռան Արծվին, Թումանյանի սրտի խորքից դուրս են հորդում հետեւյալ հուզիչ խոսքերը. «Այս ողբերգական ժամանակներում էլ աշխատավոր ժողովուրդը խորապես զգաց լավագույն մարդու, տաղանդավոր եւ հավասարը չունեցող բանաստեղծի՝ Վաժա Փշավելայի կորուստը: Սրտանց ցավակցում եմ եղբայրական վրաց ժողովրդին»:

Յովհաննես Թումանյանը խորապես հարգում էր վրաց ժո-

ղովրդին եւ սիրում նրա մշակույթը: Նա երազում էր վրաց հանճարեղ բանաստեղծ Շոթա Ռուսթավելու անմահ պոեմը՝ «Ընծենավորը», թարգմանել եւ մատչելի դարձնել հայ ժողովրդին, բայց մահվան պատճառով չկարողացավ իրականացնել այդ սքանչելի մտահղացումը:

Հովհաննես Թումանյանը ժողովուրդների բարեկամության իսկական ջատագով էր ոչ միայն իր հնչուն քնարով, այլ նաեւ հրապարակախոսական գործունեությամբ: Մենք նկատի ունենք նրա հրաշալի հողվածը, որ տպագրվել է «Բրատստվո» ամսագրում՝ 1920 թ., մենչեիկների եւ դաշնակցականների հրահրած եղբայրասպան պատերազմի առիթով: Այդ հողվածում Հովհաննես Թումանյանը գրում է. «Հեղափոխության ուրվականից սարսփած ռուսական բյուրոկրատիան ժողովուրդների համար մի չար խաղ հնարեց՝ ցանկանալով բաժանել նրանց եւ դրանով զբաղեցնել նրանց ուշադրությունը...

...Պրովոկացիոն բնույթի փորձեր առաջ էլ են արվել, բայց հենց անցյալի փորձը ցույց է տվել, որ անկարելի է իրար դեմ հանել հայերին ու վրացիներին...»*:

Հայ-վրացական բազմադարյա քաղաքական բարեկամության եւ համագործակցության մասին խոսելիս Հովհաննես Թումանյանը հիմնվում էր պատմական մի շարք տեղեկությունների վրա: Նա վկայում է հայ պատմիչներին, որոնք մեծ ոգելուրությամբ խոսում են հայերի հանդեպ Դավիթ Շինարարի վարած քաղաքականության, ինչպես նաեւ վրաց ժողովրդի նկատմամբ հայ պատմական գործիչների՝ իսկապես բարիդրացիական հարաբերությունների մասին:

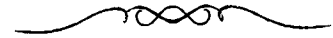
Անվանի գրողը հավաստում է, որ բարեկամության գաղափարն ի սկզբանե կազմել է հայ եւ վրաց ժողովուրդների եւության անբաժանելի մասը եւ, ի լրումն իր խոսքի, վկայում է հայ ժողովրդական հանճարեղ էպոսի՝ «Սասունցի Դավթի» գլխավոր հերոսին եւ վրացի դյուցազն Գորգիսին, որոնց միջեւ իշխել են բարեկամական հարաբերությունները, սերը, կատարյալ վստահությունը եւ փոխօգնությունը:

...Այն դժնդակ օրերին՝ 1920 թվականին, երբ Անդրկովկասում սկիզբ առավ շովինիստական վակխանալիան, երբ հեղվում էր եղբայրական արյուն, երբ երկու եղբայրական ժողովուրդները իրար դեմ էլան, Հովհաննես Թումանյանն իրավացիորեն նշում էր. «...եվ, գուցե, հենց դրա մեջ է այն մեծ ու հաստատ մխիթարանքը,

որ ոչ թե ժողովուրդներն են մեղավոր այդ ահավոր աղետների համար, այլ նրանց իշխանավորները, եւ որ ինչքան շատ թուլանան այդ վերջինները, իսկ իրենք՝ ժողովուրդները, դառնան ավելի գիտակից ու ավելի մերձենան միմյանց, ինչքան ավելի բարձր հնչի նրանց ձայնը, այնքան ավելի կնվազեն այդ աղետները եւ, ի վերջո, կվերանան»:

Այսպես է վերջացնում այս հրաշալի փաստաթուղթը ժողովուրդների բարեկամության պատգամախոս Հովհաննես Թումանյանը:

Հովհաննես Թումանյանի գաղափարն իրականություն դարձավ միայն հեղափոխությունից հետո, որին ականատես եղավ գրողը: Ժողովուրդների բարեկամությունը ծաղկեց ամենափառահեղ կերպով, ստեղծվեց մի միասնական ընտանիք եւ դարձավ անառիկ բերդամրոց. սա հեղափոխության մեծագույն նվաճումն է, որ խորհրդային ժողովուրդները պահպանում են այժմ լույսի պես:

* «Պայծառ էջեր» հողվածից հեղինակը մեջբերում է բավականին ընդարձակ հատված:

**ՆՈՎԿԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ՎԻՇԱՏԱԿԻՆ**

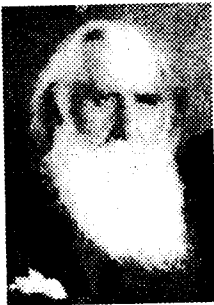
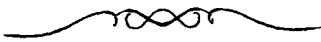
Քաղցր Հովհաննես: Անունը քո սուրբ
Վրաց սրնգին գրվել է հավետ:
Դու մեր հույզերի թարգմանը խոսուն,
երգերդ մենք էլ երգել ենք քեզ հետ:

Երնե՛կ տեսնեիր, թե ոնց ամեն տեղ
Ծլել են ցանած հունդերդ մաքուր,
Ծաղկել-փթթել են մտքերդ բյուրեղ,
Իրականացել տենչերը քո բյուր:

Երբ խեղդվում էինք աշխարհում այն հին,
Ու կյանքն էր դարձել խարույկ հրկիզման,
Դու երգում էիր եղբայրության հիմն
Քո վրաց եղբայր գուսանի նման:

Դու միշտ լավատես, դեմքդ հուսալի
Երազներով էր մեզ լուսավորում,
Մրսած սրտերին ջերմություն տալիս
Մեր անցած ահեղ ճանապարհներում:

Այսօր էլ, ինչպես լույսն արեգական
Ցրում է երկրի խավարը միգոտ,
Դեմքիդ ժպիտն է շողում հավիտյան
Մեր սրտին այնքա՛ն թանկագին ու մոտ:

ՆՈՎԿԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԻՍ ՀՈՒՇԸ
«Վարդի թերթերից»
(տեսածը, զգացածը, խորհածը)

Երբ մտաբերում եմ Հովհաննես Թումանյանին, անմիջապես
հիշում եմ երկնամբարձ ժայռի գլխին բուսած հեքիաթային բուրում-
նավետ, ոսկե խնձորենին, որին ամպրոպ-որոտը, կայծակ-շանթը,
տապ-տորթը, բուք-բորանը որջան էլ հողմահարում են, ճյուղերը կոտր-
տում, այդուհանդերձ, նա ամուր կանգնած է ժայռի կատարին, ար-
մատներով մխրճված է ընդերքի մեջ եւ ամառ թե ձմեռ, գարուն թե
աշուն իր անմահական պտուղներով անցնող-դարձողներին, աշ-
խարհի որ անկյունից էլ նրանք լինեն, ջերմացնում է, կենսական
նոր ուժ հաղորդում եւ արագացնում նրանց սլացքը դեպի արեա-
լին երկիր:

Հիշում եմ այս գեղեցիկ հեքիաթը՝ ամենքի համար, ամեն ին-
չով միշտ օգտակար պտղատու ծառի մասին եւ մտաբերում թան-
կագին բարեկամիս՝ Հովհաննես Թումանյանի լուսեղեն պատկերը...
Սեւեռուն նայում եմ, բայց, այդուհանդերձ, դժվարանում եմ
գրել նրա մասին...

Հովհաննես Թումանյան...
Արեւի առաջին ճառագայթ, վաղորդյան թարմաշունչ սյուք.
վաղ գարնանը ձնծաղկի արթնացում, մանուշակի ժպիտ. ահա թե
ով է ինձ համար Հովհաննես Թումանյանը...

ՏԻԳՐԱՆ ԱՆՉԱՐՅԱՆԻ ՍԱՆՆՈՒՄ

Թիֆլիսում՝ Ռուսթավելու պողոտայում (նախկինում՝ Գոլո-
վինսկի պողոտա)՝ «Չարյա Վոստոկա» թերթի ներկայիս խմբագ-
րության դեմուղեմ, այժմ էլ վեր է հանում եռահարկ մի շենք N 4.
Ժամանակին համընդհանուր ուշադրություն գրավող վեհաշուք
մի կառույց, որի վերին հարկում բնակվում էր ղարաբաղցի հայ
նշանավոր գործիչներից մեկը: Նա անխոնջ, միշտ բարեկիրթ, եվ-

րոպական նիստուկացով մարդ էր, որ գրականության բնագավառում աշխատելուց բացի հռչակված էր նաև իր սալոնի ուրբաթօրյա երեկոյթներով: Յուրաքանչյուր ուրբաթ երեկո այստեղ էին հավաքվում քիֆլիսաբնակ բոլոր ազգությունների, առավելապես վրացի եւ հայ առաջադեմ մտավորականների՝ գրողներ, դերասաններ կամ այլ բնագավառի գործիչներ: Այս կամ այն անհատին նվիրված երեկոն ընթանում էր ժողովուրդների միջեւ համերաշխության եւ սեր հաստատելու նշանաբանով: Օրինակ՝ այստեղ կազմակերպվեցին Նիկոլոզ Բարաթաշվիլուն, Կոտե Սեսխուն, ինչպես նաև թուրք եւ ռուս գործիչների գործունեությանը նվիրված երեկոներ:

Նշանակված օրը՝ երեկոյան ժամը յոթից ութը, սանդղամատին ժպտուն կանգնած, եվրոպական հագուստով, ճերմակ թեւքածալերով ու օծիքով, սափրված երեսով Տիգրան Նազարյանը բոլոր այցելուներին դիմավորում էր սիրալիկ եւ ձեռքսեղմունով: Նման ամեն երեկոյթի հավաքվում էին երեսուն-քառասուն տղամարդ եւ կին (կանայք՝ երկու-երեք հոգի): Ավելի հաճախ կազմակերպվում էր գրական երեկո, որ վերջանում էր թեյի, մրգի եւ քաղցրավենիքի հյուրասիրությամբ:

Առաջներում Վրաստանի հայերը, շատ աննշան բացառությամբ, միշտ վրաց ժողովրդի հավատարիմ եղբայրներն են եղել նրանց վրացիներից չէիր տարբերի: Շատերն արյունակից ազգականներ էին: Այս միասնությունը գնահատում եւ հատկապես Վրաստանին երգեր էին ձոնում հայազգի աշուղներ ու գուսաններ, ինչպես Սայաթ-Նովան, Հազիրը եւ ուրիշներ:

Աշուղ Հազիրը (նույն ինքը՝ Աբրահամ Դավթի Աբրահամյանը, հոր կողմից՝ շուկավերցի շինական, տատի կողմից՝ զարեջեցի վրացի) միշտ երգում էր.

*Վեր կաց, բարձրացիր,
Թագուհի Թամար,
Ողջ Վրաստանն է
Ողբում քեզ համար:*

Կամ՝

*Արի՛, որդի, ինձ մոտ արի
Ու սիրտս մի սրահարի:
Վրաստանի զավակն ես դու,
Ճանաչիր քո երկիրն արի:*

Նույն ժամանակվում արտասահմանից, հյուսիսից եւ հարավից որոշ ազգայնամուլներ թունավորում էին վաղուց անտի հաս-

տատված հայ-վրացական եղբայրություն-միասնությունը: Հենց այդպիսի ժամանակ էլ անհրաժեշտ էր համերաշխության, եղբայրության, միասնության զգացումներ բոցավառող մի քուրա...

Նման քուրաներից մեկն էլ առաջներում Տիգրան Նազարյանի սալոնն էր, այնուհետեւ՝ Հովհաննես Թումանյանի օջախը...

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

Ինճհարյուրական թվականներին Տիգրան Նազարյանի սալոնում սովորական մի երեկոյի ժամանակ համերաշխության, ավելի շուտ՝ հայ-վրացական եղբայրության անհրաժեշտության մասին հակիրճ խոսք ասացի: Խոսքս վերջացնելուն պես ինձ մոտեցավ վայելչակազմ, գրեթե բարձրահասակ, սեւաբեղ-սեւամորուս մոտավորապես երեսուն-երեսունհինգ տարեկան մի մարդ: Նա ձեռքս ամուր սեղմեց, փաթաթվեց ինձ, եւ մենք համբուրվեցինք:

Այդ մարդն իր յուրահատուկ արտաքինով թեւ առաջ էլ գրավել էր իմ ուշադրությունը, հատկապես՝ հրապուրել առաքինի տեսքով, բայց մեկմեկու չէինք ճանաչում: Առաջին իսկ հանդիպումից ես այնպիսի զգացում ունեցա, ասես նա իմ հարազատը լիներ. երկար տարիների բարեկամը:

Սենք հո նույն երկրի զավակներ ենք, հնուց անտի եղբայրներ, ի՞նչ ունենք բաժանելու, մեր երկպառակությամբ ինչո՞ւ ենք ուրախացնում թշնամուն... Դուք ճիշտ ասացիք՝ կգա ժամանակ. եւ հայերի ու վրացիների մեջ անհաճո միջադեպերն ընդմիշտ կվերանան... Ո՞ւմ է պետք գժտությունը: Երկնքի ներքո, բնությամբ առատորեն զարդարված այս հող ու ջրի վրա ապրիր ու աշխատիր... Աշխատիր ու ապրիր... Նաեւ՝ ապրեցրու: Այո՛, մենք բոլորս պարտավոր ենք մերձենալ միմյանց, պարտավոր ենք իրար հասկանալու միջոցներ ձեռնարկել...

Ջրուցում էր քաղցր, հմայիչ ձայնով անկյունում կանգնածիս հետ: Վերջում բացականչեց.

Սե՛ծ հաճույք պատճառած կլինեք, եթե այցի գաք մեր տուն...

Բնակվում եմ Ամաղլեբա փողոցի համար տասներուս:

Հրավերի համար շնորհակալություն հայտնեցի:

Պարզվեց, որ այդ մարդը Հովհաննես Թումանյանն է:

Այդ օրվանից նա հոգուս մեջ մնաց իբրեւ արեզակի ճառագայթ. թեւ չէի կարողանում հաճախակի այցի գնալ նրան, բայց այդուհանդերձ, իմ սրտում կրում էի նրա լուսեղեն պատկերը:

Մի քանի անգամ գնացի նրա տուն: Նրա օջախը մի տեսակ սալոնանման հավաքատեղի էր. այստեղ հաճախ հավաքվում էին նաև վրացի գրողներ ու հասարակական գործիչներ:

Նշանակված ժամին անպայման կդիմավորեր սանդուղքի գլխին, առաջը դուռը կբացեր եւ մինչեւ մուտքն էլ կուղեկցեր՝ ցուցաբերելով մեծագույն հարգանք ու սրտաբացություն:

Ինձ հիացնում էին նրա աներեւակայելի բարեկրթությունը, նրբամկատությունը, սրտառուչ հյուրընկալությունը: Նրա ամեն խոսքից, ամեն քայլից, ամեն հայացքից ասես Լոռվա անապական մեղր էր ծորում: Չէիր պատկերացնի, որ նա ներկայացուցիչն է այն ազգի, որի հզոր խավերից մեկին սաստկորեն այպանեցին Փաբրիել Սունդուկյանն ու Շիրվանզադեն, նաեւ՝ ուրիշներ:

Այդ երկու տարբեր բանակներն իրարից հեռու էին այնքան որքան հեռու են երկինքն ու երկիրը:

Մարդիկ կան, որոնց հետ եթե հազար անգամ ծանոթացնեն, հազար անգամ էլ կմոռանաս, բայց կան եւ այնպիսի մարդիկ, որոնց եթե մեկ անգամ տեսնեք՝ ընդմիշտ կմնան ձեր սրտում՝ ինչպես սեփական միս ու արյուն: Եիշտ այդպիսի մարդ էր Յովհաննես Թումանյանը: Նա որքան մեծատաղանդ բանաստեղծ էր, այնքան էլ մեծ քաղաքացի էր, այնքան էլ լայն մտահորիզոնի տեր գործիչ էր:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

1910 թվականի աշնանն էր:

Այն ժամանակվա գրողներն ու գործիչները հաճախ էին գալիս իմ խմբագրություն («Թեատրի դա ցետրերա», վրացական թատրոնի միջանցք): Նայեմ տեսնեմ՝ մի օր Յովհաննեսը ժպտալով ներս մտավ:

- Սիրելի բարեկամ*, էդպես չի լինի, - ասաց կատակով, - ես ձեզ ինչո՞վ եմ նեղացրել, որ գոնե մի անգամ ինձ չեք այցելում... Դուք արդեն ամսագիր ունեք՝ արվեստի եւ գրականության ամսագիր: Դա շատ լավ գործ է... Խնդրում եմ՝ ժամանակ գտեք եւ անցեք ինձ մոտ. գուցե միասին գրուցենք եւ մեր համերաշխության մասին նյութեր տպագրենք:

- Մեծագույն հաճույքով, թանկագին Յովհաննես, մեծագույն հաճույքով: Կանցնեմ ձեզ մոտ, կաշխատեմ գալ:

- Ոչ թե կաշխատեմ, այլ անպայման... ժամանակը չի սպասում...

- Ի՞նչ անեմ. բոլորովին ժամանակ չեմ ունենում: Խմբագրության ամբողջ գործը միայն իմ ուսերին է ընկած: Ներկա պահին էլ Փաբրիել Սունդուկյանի պիեսն եմ թարգմանում:

- Ո՞րը:

- «Սեր եւ ազատությունը»:

* Բնագրում այս խոսքը հայերեն է (ծ. ք.):

- Օ՝ - օ, դա շատ լավ է, բայց ինձ համար էլ պիտի ժամանակ գտնեք: Չէ՛, ոչ թե ինձ համար, այլ մեր ընդհանուր գործի համար... Իսկ ընդհանուր գործը միացյալ ուժերով է արվում, թե չէ ժողովրդի թշնամիները քնած չեն, հայրենի երկնքում սեւ ամպեր են կուտակվում...

- Կաշխատեմ անցնել...

ՄԵՏԵՍԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

Յովհաննեսն ինձ հրածեշտ տվեց եւ՝ երկար ժամանակով: Այդ օրերին ինձ Մետեիսի բանտ նետեցին. այնտեղ իրար գլխի էին հավաքել ժամանակի հեղափոխական, հասարակական եւ գրական աշխարհի սերուցքին:

Վրիժառու Նիկոլայ Երկրորդի կառավարությունը օր ու գիշեր տենդորեն աշխատում էր. ո՛չ կախադանի օժանոթ պարանն էր կտրվում, ո՛չ էլ Սիբիրը կամ տաժանակրությունն էին ժողովրդի հավատարիմ զավակների ոսկորներով հագնում:

Մի առավոտ լուր տարածվեց, թե հայոց բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանին էլ բերին:

Սիրտս սկսեց արագ-արագ խփել. կարոտել էի Յովհաննեսին...

Բանտի բակում զբոսնելիս հանկարծ մոխրագույն հագուստով մի տղամարդ փաթաթվեց ինձ: Նայեցի տեսա՝ առջես Յովհաննեսն է կանգնած:

- Եվ դո՞ւք, բարեկամ, - զարմացած հարցրի ես:

- Պատուհանից ձեզ տեսա, սիրտս չհամբերեց, - ասաց նա:

Յարցուփորձ արինք միմյանցից:

Կեսօրվա զբոսանքի ժամանակ նույնպես համարյա միշտ վրացի կալանավորների հետ էր լինում: Թեեւ երկուսս էլ բանտի միեւնույն քաղաքական բաժանմունքի, այսպես կոչված, «Յին շենքում» էինք նստած, բայց գտնվում էինք առանձին-առանձին մենախցերում եւ մեկմեկու հանդիպում էինք միայն լվացվելու եւ կեսօրվա քսան րոպե տևող զբոսանքի ժամանակ...

Ո՛վ ցավի մեջ ընկած ժամանակ հոգու որբություն եւ բարեկամի հետ հանդիպելու տենչանք չի զգացել, նա չի կարող պատկերացնել միմյանց հանդեպ ցուցաբերած մեր քնքշանքը...

Սեր խոսքուզրույցի թեման համարյա միշտ նույնն էր՝ գրականություն, արվեստ. գրականության միջոցով ազգերի (հատկապես՝ հայերի ու վրացիների) միջեւ համերաշխության հաստատում: Նա չափազանց շատ էր հավատում գրականության եւ իսկական գրողի, առանձնապես՝ բանաստեղծի խոսքին...

- Ո՞ր թագավորը կամ ատդախա հերոսը կարող է համեմատ-

վել Շոթա Ռուսթափելուն, Նիկոլոզ Բարաթաշվիլուն, Ակակի Ծե-
րեթելուն, Իլյա ճավճավածեին...

- Այդ խմբին ավելանում է նաև ձեր անունը...

- Ի՞նչ... Ի՞նչ եք ասում. Շոթայի հետ ո՞վ կչափվի:

- Համեմատական կարգով եմ ասում: Չեզ նման իբրև բա-
նաստեղծ, հայերը ո՞վ ունեն:

- Ունեն եւ ավելի լավը, - պատասխանեց ժպիտով, - Իսահա-
կյանն ավելի մեծ բանաստեղծ է:

- Իսահակյանը:

- Այո՛, խոսքարվեստի վարպետ է, մեծ հույզերի երգիչ... Բայց
եւ այնպես վրացի բանաստեղծներն էլ բարձր են կանգնած...
Վրաստանը հո բանաստեղծների երկիր է...

- Առհասարակ՝ Հայաստանը գործնական, կյանքում ավելի գոր-
ծունյա երկիր է... Ճիշտ է՝ բազմատանջ, բայց եւ այնպես մեծ ազգ եք:

- Ինչո՞վ, - սեւեռուն ինձ նայելով՝ հարցրեց Հովհաննեսը:

- Բանտի բակում, ինչպես կալատեղում լծված եզներ (զույգ-
զույգ շարք կանգնած, մոտ վաթսուն կալանավոր), լռելյայն մի
քանի քայլ արեցինք: Ես խորասուզվեցի մտքերիս մեջ. իսկապես
ինչո՞վ: Հիշեցի ինձ ծանոթ մի հայի՝ Մատինյանի հետ նախօրյա-
կին ունեցած գրույցը. «Ոստիկանությունը որքան էլ հետապնդի
մեզ, ոչինչ չի կարող անել, ոչինչ չի կարող պակասեցնել... Միայն
մեր կուսակցական դրամարկղում հինգ միլիոն ոսկի ունենք...»:

- Ինչո՞վ, - վերստին հարցրեց Հովհաննեսը:

- Նրանով, որ, նախ հայերիդ կուսակցությունը դրամարկղում
հինգ միլիոն ոսկի ունի, եւ դա այն ժամանակ, երբ մեր հեղափոխա-
կանները, կարծեմ, քոռ կոպեկ անգամ չունեն, երկրորդ մեր հեղա-
փոխականները բաժանված են մի քանի հոսանքի, միջնդեռ հայերը
եթե չեմ սխալվում, հիմնականում մեկ դրոշի տակ են միավորված: -
Հովհաննեսը նայեց ինձ: - Ես ասացի՝ հնչակյանները եւ մյուսները
հաշվի մեջ չեն: Երրորդ՝ եթե մեր երկրի առաջավոր դասը՝ ազնվա-
կանությունը, գյուղացիների քրտինքով ողողված հայրենաժառանգ
կալվածքները քեֆերում վատնում է, բանկերում գրավ դնում, քա-
մուն տալիս. ապա հայի ունեւոր հատվածը կալվածքներ, հող ու
ջուր է ձեռք բերում, կառուցում է, հարստանում. ոսկի կուտակում:

- Տարօրինակ է, որ նման բան եք ասում, - հակաճառեց Հով-
հաննեսը, - ո՞ւմ է պետք ոսկու պարկը՝ նյութական հարստությու-
նը. դու ինձ հոգի ցույց տուր, հոգի... Ի՞նչ արժի հենց այն, որ վրա-
ցիներն առայսօր պահպանել են ասպետականությունը... ասպե-
տի բարձր ոգին... Մինչդեռ քո ասած այդ ոսկին ստրկացրել է մար-
դուն, սիրտն սպանել եւ դարձրել չոր ծառ... Պոեզիան, նրա զգա-
ցողությունը կորել է... Ոսկի՞... Ի՞նչ է ոսկին վսեմ հոգու համեմատ:

Ի՞նչ արժի հենց միայն այն, որ վրացիներդ Շոթա ունեք...

- Շոթա... Ո՞վ է կարդում:

- Կգա ժամանակ եւ ամբողջ երկիրը, տարբեր ազգեր կջեր-
մանան նրա պոեմով, նրանով կհասկանան՝ ինչ է գեղեցկություն,
հերոսություն, սեր, սխրանք... Նրանով կհասկանան, թե ինչպի-
սին պետք է լինի ազգերի եղբայրությունը, թե հանուն ում եւ ինչի
պիտի պայքարի մարդը, ում դեմ...

- Ես ինչքա՞ն հեռու գնացինք, բարեկամս, Հովսեփ*:

Մեզանից ո՞վ էր ճշմարիտը, գուցե երկուսս էլ սխալվո՞ւմ էինք:

Այս հարցերի մեկնաբանությունն ու գնահատականը իմ գոր-
ծը չէ...

Բայց հաջորդ օրը մեր գրույցը շարունակեցինք, եւ, ի միջի այ-
լոց, ասացի, որ այսուհետ կապիտալը պետք է իշխի. ո՞վ փող, դրա-
մագուլտ ունի, նա էլ կդառնա երկրի կարգադիրը... Կապիտալը սոսկ
երկրագնդի մակերեսությով չի բավարարվում: Նա մտնում է նաև
երկրի ընդերքը, հանքահորեր է փորում, զարգացնում է արդյունա-
բերությունը... Սրա ակունքը, ինչպես գիտեք, կապիտալն է, իսկ կա-
պիտալ մեզանում հայերն ունեն, ավելի ստույգ՝ հայ մեծահարուստ-
ները: Այ, հենց սրանք են աշխատավորների մի նոր տիպ ստեղծում:
Աշխատավոր մարդկանց ուղարկում են հողի սրտից ոսկի, արծաթ,
ածուխ եւ հազար ու մի հարստություն դուրս բերելու...

- Չարմանալի բաներ ես ասում... Մարդկանց ողջ-ողջ պիտի
գերեզման իջեցնեն, իսկ դուք դրա մեջ երջանկություն եք տես-
նում... Մարդկանց դեպի բնություն, դեպի արեւի ճառագայթները
պիտի տանեն, մաքուր օդ, անտառ եւ ծաղիկների մեջ պիտի տա-
նեն, եւ սա է երջանկությունը: Չէ՛, մարդուն նորից բնության գիր-
կը տարեք, արեւով ուրախացրեք, վարդ-ծաղիկներով (ջերմանան,
գոստության ու խավարի մեջ մի՛ խեղդեք), ամենուր եւ ամեն ին-
չում պոեզիային մերժեցրեք...

Մեր այս հանդիպումները կայացել են, եթե չեմ սխալվում,
1911 թվականին: Հովհաննեսը երկար չնճաց Մետեխի բանտում:

ՄԱՅԱՑ-ՆՈՎԱՅԻ ԼՈՒՋԱՐՁԱՆԸ

Բանտից դուրս գալուց հետո նոր էի սկսել «Թեատրի դա
ցիտվրեբա» ամսագրի հրատարակությունը (կնոջս անունով, ո-
րովհետեւ ես գրված էի իրավունքից), երբ լսեցի, որ հայ գրող-
ների ընկերության ղեկավարությամբ տեղի է ունենալու Մայաթ-
Նովայի հուշարձանն օծելու արարողությունը: Օծմանը ներկա

* Բնագրում այս խոսքերը նույնպես հայերեն են:

գտնվել ցանկացողները կարող էին գալ՝ իրենց հետ ունենալով մեկական վարդ:

Հուշարձանն օժելու օր էր նշանակված 1914 թվականի մայիսի 15-ը:

Վաղ առավոտից սկսվեց ժողովրդի հոսքը դեպի Հայ բարեգործական ընկերության շենքը (Աբաս-Աբադի հրապարակ, որտեղ տեղավորված էր հայ գրողների կազմակերպությունը՝ Հովհաննես Թումանյանի նախագահությամբ):

Թիֆլիսի արհեստավորների համքարությունները՝ դրոշներով, մտավորականության սերուցքը, գրողները, աշխատավորական ցածր խավերը Աբաս-Աբադի հրապարակից մինչև Սուրբ Չեղորգ եկեղեցու բակը, որտեղ Սայաթ-Նովայի հուշարձանի օժուրդ պիտի կայանար, կենդանի շրթա էին կապել: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձեռքում մի վարդ էր բռնել:

Պետք էր տեսնել այդ գեղեցիկ տեսարանը՝ մեծ ու փոքր՝ մեկական վարդով:

Ծով ժողովուրդը չտեղավորվելով բակում՝ բռնել էր նրա շրջակայքը: Հազիվ կարողացա անցնել մարդկանց խիտ պատի միջով:

Խոսքը տանք այն ժամանակվա «Թեմի» թերթին:

«Մեծաքանակ ժողովուրդ էր ամբողջով եկեղեցու բակում: Ներկա էին նաև վրացական մամուլի ներկայացուցիչները: Բազմաթիվ ելույթներ եղան: Առաջինը խոսք ասաց Հայ գրողների ընկերության նախագահ, նշանավոր բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, որը հանգուցյալ Սայաթ-Նովային հիշատակեց իբրև ժողովրդական երգչի, որը երգել է հայերեն, վրացերեն եւ թուրքերեն: Նա իջեցրեց հուշարձանի պաստառը. այն ծածկված էր ծաղիկներով ու դրասանգներով...»:

Այնուհետև.

«Ժողովուրդը մեծ խանդավառությամբ ընդունեց երգիչ Հազիրի հայերեն բանաստեղծությունը՝ նվիրված Սայաթ-Նովայի հիշատակին, ինչպես նաև մի վրացի երգչի (ժողովուրդը նրան «Վանիչկա» է ասում) ոտանավորը: Իրենց ելույթներով մեծ ազդեցություն թողեցին ժողովրդական համալսարանի ներկայացուցիչ Ն. Երձուխանը եւ վրաց դրամատիկական ընկերության ներկայացուցիչ Իոսեբ Իմեղաշվիլին: Հին Թիֆլիսի մոքալաքների հագուստներով երաժիշտները կանգնեցին հուշարձանի մոտ եւ սկսեցին երգել Սայաթ-Նովայի երգերը»:

Եվ այլն:

Հուշարձանն օժելու արարողությունը ազգային-ժողովրդական մշակույթի իսկական տոնահանդես էր, որ փառահեղ տպա-

վորություն թողեց իր պարզությամբ եւ անմիջականությամբ:

Նրա կազմակերպիչը, ոգին ու սիրտը Հովհաննես Թումանյանն էր:

Ի՞նչ պայմաններում եւ ի՞նչ նպատակով եւ խոսք ասացի, որ թերթի («Թեմի», 1914, N 179) հավաստմամբ «մեծ ազդեցություն թողեց»:

Հանդեսն ավարտվում էր:

Կոյա էրիսթավին (վրաց դրամատիկական ընկերության նախագահը) եւ բանաստեղծ Կոտե Մաղաշվիլին նայեցին ինձ, թե՛ մի բան պետք է ասես... Ես, իբրև բանտից նոր դուրս եկած, նախկին քաղբանտարկյալ, գրեթե անլեզալ, հսկողության տակ գտնվող (ինչպես հետագայում պարզվեց, օրվա մեջ երկու խուզարկու էին հետետում ինձ), դեռեւս զգուշանում էի, որպեսզի կրկին ցանցի մեջ չընկնեմ, բայց այն ժամանակ հանդեսն այնպես կլանեց ինձ, որ բարձրացա աթոռին (թե՞ քարին): Բարձրացա եւ զինվորական արտահագուստով մի գնդապետի տեսա, որն զգաստ կանգնել էր իմ առջեւ: Ստքիս մեջ իսկույն «ժանդարմի» տեղ դրեցի: Ստածեցի՝ վերջ, ցանցն եմ ընկել: Կարծեմ նույնիսկ ընկրկեցի, որպեսզի անհաճո որեւէ բան տեղի չունենար: Ճիշտ այդ պահին հայացքս ընկավ Հովհաննես Թումանյանի փոքր-ինչ բաց շրթունքներին, շողարձակ աչքերին եւ ժպտուն դեմքին. որոնք ասես ոգետրում էին՝ սկսիր: Ինչ կլինի, թող լինի, ասացի ինքս ինձ ու սկսեցի: Այդքան ժողովուրդը շունչն այնպես էր պահել, որ ճանձի բզզոցն անգամ լսվում էր: Խոսում էի եւ ժամանակ առ ժամանակ նայում եւ «ժանդարմին», եւ Հովհաննես Թումանյանին, որովհետեւ որքանով «ժանդարմի» կուշտ տեսքից կաշկանդվում էի, նույնքան Հովհաննեսի բարձր, պայծառաշուք դեմքից թեւեր էի առնում, ոգետրվում:

Ի՞նչ ասացի իմ ելույթում: Ստավորապես ահա թե ինչ (մեքերում եմ հատվածներ. ավելի ընդարձակը, թեւս գրաքննության կողմից կրճատված, «Թեմի» 1914 թ. N 179-ում է գետեղված):

«Արվիհի պես փայլփյուն-ցուլարծակող, վարդի նման գեղեցիկ-բուրումնավետ, առավոտյան սյուրքի պես նրբորեն կախարող գուսանի (Սայաթ-Նովայի) խոսքը մեկ անգամ եւս փառավորեց մեր սրտերը եւ ոգեպնդեց: Ազգային թշնամանքը, մարդակերությունը, փոխադարձ ատելությունը, գտությունը ոչինչ լավ բան չեն տա...»:

«...Նրա (Սայաթ-Նովայի) համար մեկ էր՝ վրացի, հայ, թաթար թե՛ այլազգի, ուստի բոլորի համար սեր էր երգում միանման քաղցր ծայրով, ջերմացնում, վեհացնում, հաճելի, գեղեցիկ ու սիրելի էր դարձնում կյանքը...»:

Այնուհետև՝

«...Մեր ժամանակներում էլ երևան կգա նման մի երգիչ, որը թշնամանքի ու մարդակերության փոխարեն փոխադարձ սեր կքա-րոզի»:

«Այսօրվա օրը վկա է, որ նման երգիչ կրկին կծնվի, եւ գեթ մեկ անգամ մարդակերության սիրահարները կզգան, որ մեր ժա-մանակներում միայն փոխադարձ հարգանքը, եղբայրությունն ու սերը կարող են լուսավորել մարդկանց խավարչտին սրտերը...»:

Եվ այլն («Թեմի», 1914, 19/5, N 179, էջ 2):

Ամբիոնից իջնելուն պես զինվորականը, որին ես «ժանդար-մի» տեղ էի դրել, մի քանի քայլ արեց դեպի ինձ, երկու ձեռքով ամուր սեղմեց ձեռքս եւ շնորհակալություն ասաց: Մյուս կողմից էլ Հովհաննեսը փաթաթվեց ինձ՝ «Կեցցե՛ս, Իոսեբ ջան» ասելով թեւանցուկ արեց ու բարձրացրեց այնտեղ, բակի ծայրին կանգ-նած տան երրորդ հարկ: Դահլիճում երկար սեղան էր բացված. իսկական հեքիաթային սեղան: Օ՛, տեր աստված, ինչ ասես, որ չկար այնտեղ՝ տարատեսակ քաղցրավենիք, թխվածքեղեն, խմիչք. նախաճաշի ուտեստներ...

Հովհաննեսն առաջարկեց պատվավոր մի տեղ, ուր նազա-նի, շքեղորեն զարդարված, վարդ-մանուշակների պես բացված աղջիկներ էին նստոտած, նրանք, նաեւ իր դուստրերը, շրջապա-տեցին ինձ, այս ու այն կողմից քաղցրավենիք հյուրասիրեցին. բայց մի՞թե կուլ կզնար որեւէ բան, մանավանդ, որ այնպե՛ս լցված էի Հովհաննեսի փաղաքշանքով ու սիրով, աղջիկների հմայիչ ժպիտներով եւ օրվա փառահեղ տպավորությամբ, որի մեն-միակ հեղինակը մեր թանկագին Հովհաննեսն էր...

Ինչ խոսք, որ Հովհաննեսի եւ նրա յուրայինների՝ իմ նկատ-մամբ ցուցաբերած այդպիսի ուշադրությունը ես սոսկ իմ անձին չէի վերագրում. այդ ամենը, հանձին իմ, ուղղված էր վրաց ժո-ղովրդին...

Այն երանելի զգացողությունը, այն ջերմությունը, որ ես ու-նեցա այդ օրը, երկար ժամանակ չի հեռացել իմ հիշողությունից եւ այժմ էլ, երբ հիշում եմ, հաճելի մի դող է անցնում ամբողջ մարմ-նովս:

Իսկ ո՞վ էր այն գնդապետը, որին ես «ժանդարմի» տեղ էի դրել: Թիֆլիսի նահանգի հրամանատար Կոնստանտին Ափխազը՝ Իլյա ճավճավաձեի քրոջ որդին՝ իր ժողովրդի հայտնի գործիչը:

Հովհաննես Թումանյանի կազմակերպած տոնահանդեսն անհետք չանցավ. դրանից հետո մեր սիրելի բանաստեղծ եւ գրա-կանագետ Իոսեբ Գրիշաշվիլին Սայաթ-Նովայի մասին գրեց մի հրաշալի գիրք: Նմանապես՝ հետազոտություններ գրեցին մեր

նշանավոր գիտնական Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, շքանշանակիր բանաս-տեղծ Գոգլա Լեոնիձեն եւ ուրիշներ:

Այսքանով էլ չի սպառվում այդ օրվա նախածեռնությունը. այդ օրը նետած սերմն այնքան խոր արմատներ ձգեց ժողովրդի սրտում եւ հոգում, որ նրա առատ բերքը սպասելի է թե՛ մեր ժա-մանակներում եւ թե՛ ապագայում...

Այդ առատ բերքը ի մի բերվեց Հովհաննես Թումանյանի կազ-մակերպած Սայաթ-Նովայի հուշարձանն օժելու արարողության ժամանակ...

ԲԱՐԵՎԱՍ ԲԱՆԱՍԵՂՈՅ ԵՄ ՈՒՆԵՑԷԼ, ԻՍԿ ԵՄ ԱՆՏԵՂԱԿ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի (1914-1918 թթ.) բար-դանալը ռուսական ինքնակալության միապետ Նիկոլայ Երկրոր-դին, նրա հետ էլ բուրժուական լիբերալ մտավորականությանն ստի-պեց «գթության» աչքերով նայել այն ժողովուրդներին, որոնց մի ամբողջ դար ոչնչություն են համարել եւ կրուկների տակ ճզմել:

Ինչ խոսք՝ հզոր Ռուսիայի նշանավոր մտավորականությունն իր շարքերում ուներ նաեւ այնպիսի անդամներ, որոնք չէին կի-սում ինքնակալության նման վերաբերմունքը, բայց ծայրը խլա-նում էր թագավորի կամակատարների գվիղցների եւ շղթաների աղմուկների մեջ:

Պատերազմը թեժանալու տարիներին անհրաժեշտություն ա-ռաջացավ այս օտարագիներին, այսպես կոչված «խնորոզեց-ներին» սիրաշահել, հատկապես՝ հայերին ու վրացիներին, որոնք սահմանակից էին Թուրքիային եւ Պարսկաստանին:

Այդ նպատակով Ռուսաստանի լիբերալ գրողներն ու երես-փոխանները Կրաստան եւ Հայաստան էին այցելում, որպեսզի մշակութային կապերն ամրապնդեն: Ավելի շուտ՝ գլուխները շո-յեն: Օրինակ՝ Կրաստան եկավ երեսփոխան Ռժեսևկին (չեթ ազ-գանունը չեմ չփոթում), որը ժողովրդական տանը վրացիների մա-սին ասաց. «Վրացիներն իրավունք ունեն պահանջելու 1864 թ. ինքնավարությունը, որը եւ պետք է տրվի անշուշտ»: Սրան գրաքն-նադատ-հրապարակախոս Կիտա Աբաշիձեն պատասխանեց. «Ե-թե խոսքը վերաբերում է իրավունքին ու պահանջին, ապա վրաց ժողովուրդն ինքն ավելի լավ գիտե, թե ինչ պետք է պահանջի...»:

Նույն ժամանակներում եկավ նաեւ բանաստեղծ Բալմոնտը, որը Շոթա Ռուսթավելուն երկինք հանեց, համեմատեց արեւի հետ եւ հանձն առավ թարգմանել նրա երկը (եւ թարգմանեց)...

Թիֆլիս եկավ հայտնի գրող-բանաստեղծ Վալերի Բրյուսո-

վը, որը Ռուսթավելու թատրոնի համերգային դահլիճում հայ քնարերգության երեկո անցկացրեց: Երեկոն բովանդակալից էր, եւ ոչ միայն մեզ՝ այլազգիներիս, այլ նաեւ հենց իրենց՝ հայերին էլ շատ նոր բան ասաց հայ պոեզիայի մասին:

Երեկոյից հետո հենց այնտեղ տրվեց ճոխ ճաշկերույթ: Մասնակցեց գրեթէ հարյուր իննսուս տղամարդ եւ կին: Ես նույնպէս բախտ ունեցա ներկա գտնվելու այդ ճաշկերույթին:

Ճաշկերույթում սիրո տխրակներ էին թեւածում...

Մի քանի կենացից հետո սեղանապետը նոր կենաց առաջարկեց.

- Ուշադրութիւն, գեղեցկագույն տիկնայք եւ ոչ պակաս համեստափայլ պարոնայք, պարզվում է, որ թիֆլիս քաղաքում, ինչպէս մեծարգո Վալերի Բրյուսովն է ասում, հայերս հրաշալի պոետ ենք ունեցել. մեղքս չեմ թաքցնում, քանզի առայսօր ես դա չեմ նկատել եւ չգիտեի: Ո՛չ էլ են եմ իմացել, որ եղ հրաշալի պոետը իմ բարեկամն է... Դե՛, ինչպե՛ս եք ընդունում, հա՛, բարեկամ պոետ եմ ունեցել, բայց ես չեմ իմացել: Իհարկե՛, ոչ էլ դուք գիտեք՝ ում մասին է խոսքը...

- Հովհաննէս Թումանյանի՛, Հովհաննէս Թումանյանի՛, լսվում էր այս ու այն կողմից:

- Այո՛, Հովհաննէս Թումանյան, որին առայսօր չէինք տեսնում կամ չէինք ուզում տեսնել, մինչեւ որ պատվարժան Վալերի Բրյուսովը մատնացույց արեց...

- Խմենք Հովհաննէս Թումանյանի...

Ոգետրված ներկաները թույլ չտվին թամադան վերջացնի իր խոսքը: Մի մարդու նման բոլորը ոտքի ելան, բոլորը զավաթները պարզեցին Հովհաննէսի կողմը, եւ «կեցցե՛», «վաշա՛»։ «բռավո՛» բացականչությունները փոխնիփոխ բախվեցին առաստաղին...

Բոլոր ներկաները, անկախ ազգային պատկանելությունից, այդ պահի փառահեղությունն զգում էին միանման զգացումով: Բոլորն զգում էին, որ այդ թոպեին իրենց կողքին է երկնային շնորհով օժտված մի մարդ, սրտի հավատարմատար մի մեծ բանաստեղծ, որը ջերմացնում է բոլորի հոգիները:

ՎԵՆԱԶՆԻՎ ՄԱՐԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ռուսական մեծ հեղափոխության առաջին ամիսներն էին, այն ժամանակները, երբ ռազմաճակատից թագավորական զորքերը հանում էին, ազգային ջոկատներ էին կազմավորում, եւ հայ ազգային ռազմական ասպարեզում երեւան եկավ մի ժամանակ աղ-

մուկ հանած ԱՆդրանիկն իր ջոկատով...

ԱՆդրկովկասի կառավարչությունն, ազգային սկզբունքի համաձայն, Հայաստանի նախկին զավառները զիջեց հայկական միավորումներին, բայց միայն դրանով չբավարարվեց, անհրաժեշտ էր հասարակական ուժերի օգնությունը բնակչությանը՝ ազգերի միջեւ խաղաղություն պահպանելու համար:

Նման առաքելություն իրականացնելու համար գործուղվածներից մեկն էլ, կարծեմ, Հովհաննէսն էր:

Չափազանց վտանգավոր էր այդ անիշխանության ժամանակ որեւէ տեղ գնալ. դա հավասար էր բոցավառվող կրակի մեջ նետվելուն:

Բայց Հովհաննէսը գնաց:

Եթէ որեւէ մեկին պիտի հաջողվեր վերացնել միմյանց միջեւ թշնամանքը եւ խաղաղություն հաստատել, ապա դա կրկին Թումանյանը կարող էր, իսկ նա ինչպե՛ս կընկրկեր:

Բոլորս հավատում էինք, որ նա, իբրեւ ժողովուրդների միջեւ եղբայրության եւ միաբանության միջնորդ, մեծ մարդասեր, նշանավոր բանաստեղծ եւ հասարակական գործիչ, հայերին ու թուրքերին կհաշտեցներ...

Անցավ ժամանակ...

Մի անգամ գնում էի դեպի տոնավաճառ: Կիրակի էր: Ահագին մարդիկ էին զբոսնում:

Ժողովրդի մեջ տեսա կորամեջք մեկին, որին այս ու այն կողմից շրջապատել էին տղաներ ու աղջիկներ:

Նմանեցնելով ժանոթիս՝ հենց թիկունքից կանչեցի.

- Հովհաննէ՛ս, բարեկա՛մ, Հովհաննէ՛ս...

Տղամարդը երեսը շրջեց, իսկապէս՝ նա էր...

Մոտենալով զարմանքը պատեց ինձ. ասես սիրտը թունավորված լիներ, դեմքը ճեփ-ճերմակ էր. մեր առջեւ ոչ թէ սովորական ժպիտը դեմքին, առողջ, կենսուրախ Հովհաննէսն էր, այլ, ասես, մեկ ուրիշը:

- Ի՞նչ է պատահել, Հովհաննէ՛ս, ո՞նց եք:

- Ո՞նց պիտի լինեմ, էսպէս էլ որ կամ՝ չե՛ս զարմանում:

- Ի՞նչ է պատահել:

- Է՛հ, ի՛նչ չպիտի տեսնեի:

- Ի՞նչ տեսաք:

- Վերքերս... Սրտիս վերքերը մի քրքրի...

Չախից փոխարինեցի ուղեկցին. ձեռքով բռնեցի արմուկը:

- Այնուամենայնիվ՝ ի՞նչ է պատահել:

- Լեզվով ասելու՛ բան է, որ... Իսկական դժոխք... Մարդիկ գազազել են, ցոփացել... Մենք միշտ համոզված ենք եղել, որ թուր-

քերը վայրենի են, ուխտադրուծ են, անմարդկային ինչ էլ անեն զարմանալի չէ մեզ համար, բայց երբ վայրենություն են անում մարդիկ, այն էլ ուսանողները, այդ ժամանակ... Այդ ժամանակ չգիտեմ՝ ի՞նչ ասեմ...

- Ի՞նչ է պատահել, Հովհաննես:

- Այնտեղ էի, որտեղ հայերն ու թուրքերն ապրում են հարեանությամբ, ո՞ճանք՝ նույնիսկ խառն... Դրանք հողի պատվավոր աշխատավորներ են, նաեւ՝ նախապահներ, հովիվներ... Ի՞նչ ունեն իրար մեջ բաժանելու...

- Հետո՞:

- Սատանան բույն է դրել նաեւ նրանց հոգում. սեւ կատու է անցել նրանց արանքով... Կամրջի գլխին ես տեսա հայ ուսանողների պահապան մի ջոկատ... Տեսա, թե ինչպես մի հայ ուսանող խողխողեց թուրքին եւ կամրջից նետեց ջուրը...

- Դո՞ւք տեսաք:

- Սեփական աչքերով... Վա՛խ, երանի՛ աչքերս քոռանային. ու ես էդ բանը չտեսնեի...

- Ինչ արած, բարեկամ, նման պահերին մարդ երբեմն կորցնում է գլուխը...

- Ո՞նց թե՛ ի՞նչ արած, ոնց թե՛ կորցնում է գլուխը: Ուրեմն մարդկայնություն՞ւնն էլ պիտի կորցնի...

Չեռքով բռնել էի թելը, ասես կրծքին սեղմված լինեի, զգում էի, թե ինչպես է դողդողում, ասես ներսում կրակ էր վառվում:

Նա գերզգայուն մարդ էր, որը լավն ու վատը, ուրախությունն ու ատելությունն ընկալում էր զարմանալիորեն նրբորեն:

Իմ առջեւ ասես կանգնած էր հավասարակշռությունը կորցրած մի մարդ, նկատեցի, որ փոքր-ինչ միհարել է նույնիսկ, ուսերն ավելի կորացել էին, երեսը վարդագույնի փոխարեն մոխրագույն էր դարձել:

Այդ, Հովհաննեսի սիրտը մղկտում էր ոչ միայն նրա համար, որ թուրքերը կոտորում էին հայերին, այլեւ այն բանի համար, եւ գուցե սա ավելի շատ, որ հայ ուսանողները թուրքերին չէին ներում...

Առաջին հայացքից թվում է, թե այնպես էլ պետք է լիներ, ինչպես որ եղել է. այն դառնադետ ժամանակներում եթե թուրքերը կոտորում էին հայերին, ոչ էլ հայերը պետք է գիջեին, բայց Հովհաննեսն իբրեւ մեծ մարդ, մեծ հումանիստ, հենց դրանում էր վայրենություն տեսնում:

Նրա սիրտը ցավում էր մարդկանց վայրագության պատճառով: Գուցե կեղծ, թթու հայրենասերները, ազգայնամուլները նույնիսկ պախարակեն նրան՝ ասելով. «Երբ ուրիշը քեզ սպանում է, դու էլ պիտի սպանես», բայց բարձր իդեալների տեր մարդիկ

նրան Հովհաննես թուծանյանին. միշտ փառքով կհիշեն նման հումանիզմի համար...

ԱՄՈՅԱԼԻ ԵՎ ՑԱՎԱԼԻ

Այլ անուն չես տա այն միջադեպին, որ տեղի ունեցավ 1918 թվականին հայերի եւ վրացիների միջեւ: Ով ում հաղթեց, ով ինչով պիտի հաղթեր. ով էր արդար. ով անարդար, այստեղ չեմ քննի: Միայն պետք է նշեմ ցավալի փաստը. հուրախություն թշնամու հենց մեր ոսկ ընդհանուր թշնամու. կեղտոտ ձեռքի գործ էր կատարվածը:

Թիֆլիսը դողերոցքով էր բռնված: Բորչալու-Սանահին, Վորոնցովկա-Եկատերինոֆելդ եւ ուրիշ վայրեր կրակի բոցերով էին պատված:

Պետք էր տեսնել, թե այդ օրերին Հովհաննեսն ինչպե՛ս էր լարված. արկված: Ես տեսել եմ բոլոր կողմերից թշնամիներով շրջապատված հրամանատարի դառնացած, որ անհրաժեշտ քանակությամբ փամփուշտ չունի, տեսել եմ փութագար վիճակում, որ որեւէ կերպ կարողանա ազատվել թշնամուց, այդպես փութագար էր Հովհաննեսը, բայց ոչ թե տարված արյուն հեղելով. այլ հոգսի տակ կքած, թե ինչ ուղի գտնի, որպեսզի այս երկու հարեան ժողովուրդներին փրկի ամոթալի եւ ցավալի պատահարից...

Նա իր հարկի տակ համախա հավաքում էր վրացի գրողներին եւ հասարակական գործիչներին. ինչպես նաեւ հայությանը՝ այդ բոցկլտացող կրակը մարելու համար... Դրան հասնելու նպատակով նա ոչ մի բանի առաջ կանգ չէր առնում:

Ի միջի այլոց, իմ երկերից մեկի («Նորացած կյանք» վեպի) առաջին գլուխն սկսել եմ այդ տնից, իրեն Հովհաննեսին էլ դարձրել եմ վեպիս հերոսներից մեկի նախատիպը. որը վերջում դառնում է հայ-վրացական միաբանության խորհրդանիշը:

Եղբայրների միջեւ արձակված գնդակը ավելի շատ Հովհաննեսի սրտին էր կպչում եւ ծանր վերք բացում...

Որքան հիշում եմ այդ ժամանակներում, թե փոքր-ինչ ուշ. Հովհաննեսի հորեյանը նշվեց, բայց տեղի ունեցած միջադեպից սիրտն այնպես էր կոտրվել, որ հորեյանական հանդիսությունն ընդունեց գրեթե առանց ոգեւորության:

Ժամանակավորապես սուրը հաղթեց, թեւ վերջնական հաղթանակը քնարը տոնեց...

ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՆԵՏ

Վրացական թատրոնում (այժմ՝ Գրիբոյեդովի անվան) հայ գրողների (թե՛ բարեգործական ընկերության) երեկո էր՝ Հովհաննես թուծանյանի ղեկավարությամբ:

ես էլ գնացի:

Ընտիր հասարակություն էր հավաքվել:

Սկատելուն պես Հովհաննեսն իսկույն ինձ հրավիրեց դահլիճի անկյունում հատուկ բացված սուփրասի մոտ: Սեղանի մոտ ոչ ոք չկար: Պարզվեց, որ այդ սեղանը հատուկ ընտրված հյուրերի համար են բացել:

- Որտե՞ղ են ձեր գրողները, ինչո՞ւ չեն երեւում: - Ինձ հետ խոսելով Հովհաննեսը ստեպստեպ դրան կողմն էր նայում: - Ինչ ճիշտ է ճիշտ, նրանց գալուն եմ սպասում: Հարկ է եղբայր, հարկ է մեր գրականության եւ արվեստի բոլոր բնագավառների վարպետների սերտ կապը, իրար հասկանալը եւ մեկ ընդհանուր լեզվով խոսելը, որպեսզի ժողովուրդն էլ գիտակցի (ի՞նչ եմ ասում, ժողովուրդը մեզանից ավելի շուտ գիտի), որ եղբայրներ պետք է լինենք: Անհրաժեշտ է, որ մեր հասարակության առաջամարտիկներին ի մի հավաքենք, այլապես մեր վերքերն անվերջ են...

Զրուցում էր ու միեւնոյն ժամանակ այս ու այն կողմ աչք ածում համոզվելու պատրաստության մեջ որեւէ բան հո թերի չի... Շուտ-շուտ նայում էր նաեւ դրան կողմը... հանկարծ վեր կացավ ու շարժվեց դեպի ելքը: Նայեցի տեսա, որ գրողների նոր խմբակցության «Երկնագույն եղջյուրականների» անդամներն են գալիս:

Հովհաննեսը բարեհամբույր ժպիտով դիմավորեց նրանց եւ առաջնորդեց իմ կողմը: Դահլիճի կենտրոնում «Երկնագույն եղջյուրականների» պարագլուխը հանկարծ կանգնեցրեց Հովհաննեսին եւ ինչ-որ բան ասաց: Ես ակնդետ նայում էի: Հովհաննեսը փոքր-ինչ մռայլվեց: Մտածեցի հավանաբար նրանց զարմացնում է իմ այստեղ գտնվելու հանգամանքը: Նրանք դրա համար «հիմք» ունեին, նրանց իբրեւ թե նոր գրելածն են ու ոմանց ամբարտավանությունն ինձ դուր չէր գալիս: Իմ ամսագրում նրանց ծաղկող հոդված էի տպագրել:

Այնուամենայնիվ մոտեցան: Ողջունեցինք իրար:

Զրույցի ժամանակ որոշեցինք, որ անհրաժեշտ է հայ եւ վրաց գրականության ընտիր երկերը թարգմանել:

ճաշկերույթն սկսվեց: Գավաթները դատարկվում էին պոեզիայի փառաբանությամբ:

Քիչ անց ուռքի ելա եւ հրաժեշտ տվեցի: Հովհաննեսը կանգնեցրեց ինձ...

- Ո՞ր ես գնում:

- Ասելիքն ասվեց, գինու հետ էլ մտերիմ չեմ...

- Ի՞նչ մի խմողն էլ ես եմ:

- Անհետաձգելի գործ ունեմ, - պատասխանեցի ու շարժվեցի

դա՛ն ելքը:

Հովհաննեսն ուղեկցեց մինչեւ դուռը:

- Ինձ դուր չի գալիս, Իոսեփ քան, ընձ դուր չի գալիս եղպիսի բանը: Գրականությունը հո մի ընտանիք է, գրողները, ինչ հավատամքի էլ որ լինեն, եղ տանը հավասար են: Մենք բոլորս մի գործ ենք կատարում, մի նպատակի ենք ծառայում ժողովրդի բարության գործին, ի՞նչ կարիք կա իրար հետ գծտվելու...

- Մի՞թե ես գծտվել եմ որեւէ մեկի հետ կամ ասե՞լ եմ նման բան:

- Չէ, չես ասել, բայց գիտեմ:

Հրաժեշտ տվեցի ու դուրս ելա:

Այդ գրականությունը նրա համար սոսկ նպատակ չէր այլ սիրում: Ճշմարտությանը եւ ժողովրդին ծառայելու միջոց:

Նրա գեղարվեստական ամբողջ ստեղծագործությունը ծառայել է ծառայում է այդ գաղափարին՝ սիրուն, ճշմարտությանը, ժողովրդի դաստիարակությանն ու նրան լավագույն ապագայի նղելուն:

Գրողից, բացի գրչով ծառայելուց, նա պահանջում էր նաեւ լինել գիտակից, բարձր քաղաքացի...

Յենց դրանից հետո սկսեցի Հովհաննեսի «Անուշի» թարգմանությունը, բայց քանի որ այդ գործը ձեռնարկեց Իոսեփ Գրիշաշվիլին, ես թողեցի այն:

ԺՂՂՎՈՒՐՆԵՐԻ ԲԱՐԵԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովհաննես թուամայանին ես չեմ կարող պատկերացնել այլ կերպ, եթե ոչ իբրեւ ժողովուրդների բարեկամության մեծագույն նրբնորդ, անբասիր գործիչ: Նրա յուրաքանչյուր տողը, նրա յուրաքանչյուր եոկը «Անուշից», «Շունն ու կատուն» լեզենդից սկսած մինչեւ վրաց գրողներին նվիրված բանաստեղծությունը, այս գալափարի անձնավորումն է, այս երկնային ձգտումների խորհրդանիշը...

Սուլը հուստատելու համար վերը մի քանի օրինակ բերեցի:

Այս ամենից բացի, Հովհաննես թուամայանը ինքնատիպ եւ յուրօրինակ մարդ էր:

Թիֆլիսը սիրում է ժամանակ առ ժամանակ ինքնատիպ խառնվածքի տեր մարդկանց ի հայտ բերել: Օրինակ, այդպիսիք էին Իլյա ճավճավաձեն, Ակակի Ծերեթելին, Գաբրիել Սունդուկյանը, Վասիլ Բարնոլը եւ ուրիշներ, առանց որոնց Թիֆլիսը երկար, շատ երկար ժամանակ նրանց կարիքն է գգում, այսինքն

նրանց գնալով քաղաքը, ասես, դատարկվեց, եւ բոլորն են զգում նրանց հեռանալը: վաղուց չենք տեսնում փղի նման ծանրաքայլ հոգսերից միշտ մտասույզ Իլյային. գլուխը դեպի երկինք բարձրացրած, ժպտերես, արեւային Ակակիին. կալմիկական ոչխարենուց երկնագույն գլխարկով Փաբրիելին, որն իր բնակավայրից Լերմոնտովի փողոցի մի կողմով, ոտքով զբոսանք էր կատարում դեպի Սուշտաիդ, մյուս կողմով՝ դարձյալ ոտքով, վերադառնում կամ Վասոյին՝ նման քարոզչի, որմնանկարային դեմքով, որը ցերեկվա ժամը 12-ին Ռուսթավելու պողոտայի ծախ կողմով իջնում էր, իսկ աջից դառնում տուն սեփական, այլոց համար անտեսանելի հերոսների սխրանքներով տարված...

Ճիշտ այսպես ինքնատիպ էր նաեւ Գովհաննես Թումանյանը. առաքինի, շարժուն, բարեսրտության տիպար, որ հաճելի լուր լսելիս ժպտում էր, ցավալի լուր լսելիս՝ մռայլվում... Երկար ժամանակ է՝ նրա բացակայությունը քրքրում է թիֆլիսցիների հոգին...

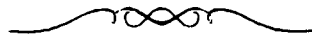
Ինքնատիպ էր նաեւ բանաստեղծ Կարա Դարվիշը:

Գովհաննեսն իր ամբողջ էությանը սիրում էր Վրաստանը, նրա սիրտը՝ Թիֆլիսը եւ, առհասարակ, վրացիներին: Նրա երկերը կախարդ Սոսո Գրիշաշվիլու շնորհիվ մատչելի դարձան ամեն մի վրացու... Նրա «Մի կաթիլ մեղրը». որ հենց ինքը Սոսո Գրիշաշվիլին կրակված կարդում էր բեմից. միշտ բարձր զգացմունքների խարույկ է բոցավառում...

Գովհաննեսը սիրում էր Վրաստանը, Վրաստանն էլ Գովհաննեսին. ինչպես իր մյուս հարազատ ու երախտավոր որդիներին:

Դրա համար էլ նա խաղաղ հանգչում է Վրաստան երկրի հողում՝ Թիֆլիսում:

Դանգչիր խաղաղ, երկրի առաջ պարտքդ մարած սիրելի բանաստեղծ եւ թանկագին բարեկամ Գովհաննես...

ՎԱՍՈ ԳՈՐԳՍԶԵ

ՎԱՅՈՑ ԼԵՈՆԵՐՈՒՄ

(Հովհաննես Թումանյանի հիշատակին)

Չիգ էր ձեր ճամփան:

Տաք անապատում

Չեր վերքերից արյան ծով էր լերդացել:

Մահվան տեսիլքն էր ձեզ հետապնդում:

Հոգնած էր. հյուծված ձեր քարավանը ծեր.

Բայց ապագայի հույսը ձեր սրտում.

Ու նախնյաց ուխտն էր սրբությունը ձեր:

Վառ արշալույսն էր ձեզ առաջնորդում

Ու հաստատ քայլքով ձեզ տանում ի վեր

Հայոց լեռներում.

Սիգոտ լեռներում:

Տանջանք... Տառապանք... Չեր հող ու ջրին

Հրդեհ էր բերում անիրավ հորդան

Ու չքնադագեղ հայ աղջիկներից

Գերում-տանում էր դուռն ատելության:

Ողբ էր ուլջ երկրում. բայց պողպատակուռ

Սասունցիների գարնը քաջաբար

Ցասմամբ առնում էր հրագեն ու թուր

Կռվում, որ ապրի հայ ազգն արդար

Հայոց լեռներում,

Արնոտ լեռներում:

Եվ դու էլ, ասես. այդ քարավանում
Գուրգուրում էիր հարազատ մարդկանց.
Ըմբոստ պայքարի կոչ էիր անում՝
Հայրենի երկրիդ վերքերով խոցված:
Իմ երկրում էլ էր քո շունչը բուրում.

Չէ՞ որ այն երկրորդ հայրենիքն էր քո.
Սիրտդ վրաստանն այնպես էր սիրում.
Որ ճեմում էիր բիլ երազանքով

Հայոց լեռներում.
Կապույտ լեռներում:

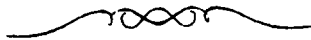
Բանաստեղծական ամեն տողիդ մեջ
Քեզնով էր բուրում ծաղկունքը գարնան.

Սեզ Արարատից բերել էիր մեզ
Սրտի թրթիռներ բարեկամության:

Դու երգիչն էիր մեր եղբայրության
Ու ճերմակազարդ մեր Կովկասիոնի.

Անմահ երգերիդ սիրով անսահման
Մեր հոգին լի էր հանդեսով տոնի

Հայոց լեռներում.
Զմրուխտ լեռներում:

ԼԵՎԱՆ ԱՍԱԹԻԱՆԻ

ՇՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԸՆՏԻՐ ԵՐԿԵՐԸ

1893 թ. գարնանը, Նիկոլոզ Բարաթաշվիլու դին Գանձակից
Թիֆլիս տեղափոխելու ժամանակ, Թիֆլիսում կայացած սգո հան-
դեսին, Իլյա ճավճավաձեի, Ակակի Ծերեթելու եւ Գեորգի Ծերե-
թելու ելույթներից հետո ուսանավորով հանդես եկավ մի երիտա-
սարդ հայ բանաստեղծ՝ այն ժամանակ դեռեւս քիչ հայտնի ըն-
թերցող լայն հասարակայնությանը:

Բանաստեղծության մեջ նա իր խորին հարգանքն արտա-
հայտեց վրաց պոետի եւ նրան ծնող ժողովրդի հանդեպ: Նրա
խոսքը հագեցված էր ժողովուրդների համերաշխության գաղա-
փարով, երկու եղբայրական ազգերի՝ Հայաստանի եւ Վրաստա-
նի քաղաքական եւ մշակութային համագործակցության անհրա-
ժեշտության գիտակցությամբ:

Երիտասարդ բանաստեղծը, որն իր հասարակական գործու-
նեության արշալույսին իր անունն այդպես անքակտելիորեն կա-
պեց վրաց մշակույթի պատմության ամենանշանավոր երեւույ-
թին, Հովհաննես Թումանյանն էր՝ հետագայում մեծագույն գրող-
ներից մեկը, հայ գրականության դասականը, գրչի երախտավոր
ասպետը, մեծ քաղաքացին, մարդասերը եւ սոցիալական արդա-
րության համար մարտնչողը:

Հովհաննես Թումանյանը հայ գեղարվեստական մտավորա-
կանության նշանավոր ներկայացուցիչներից էր: Ինչպես բանաս-
տեղծ նա լավագույնս արտացոլեց ցարիզմի կրնկի տակ տրոր-
վող հայրենի երկրի ավյունը, նրա ազգային եւ հասարակական
իդեալները, ազատության երազանքները: Նա իր ժողովրդի հայրն
էր. նրա սրտի մեծ հավատարմատարը:

Բայց Հովհաննես Թումանյանը երբեք չի պարփակվել իր ժո-
ղովրդի ազգային հետաքրքրությունների նեղ շրջանակներում:
Նա լայն աշխարհայացքի եւ քաղաքական մտահորիզոնի տեր
բանաստեղծ-մտածող էր: Լինելով իր ժողովրդի պատմական ան-
ցյալի եւ ներկա կացության լավագույն գիտակը՝ Հովհաննես Թու-

մանյանը խորապես համոզված էր, որ Հայաստանի հետագա զարգացման նրա վերածննդի իսկական եւ ճշմարիտ գրավականը բարեկամական սերտ համագործակցությունն է եղբայրական ժողովուրդների հետ եւ, առաջին հերթին, պատմության երկար քառուղիներում Հայաստանի վիշտն ու ուրախությունը կիսող վրաց ժողովրդի հետ:

Բոլորին քաջ հայտնի է Հովհաննես Թումանյանի սրտառույց սերը Վրաստանի եւ վրացական մշակույթի հանդեպ: Իր ստեղծագործական կյանքի զգալի մասը նա անց է կացրել Թիֆլիսում որը իրավացիորեն համարում էր իր երկրորդ հայրենիքը: Հովհաննես Թումանյանը նրան էլ ձոնեց իր լավագույն բանաստեղծություններից մեկը «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին»-ը:

Այս ամենից հետո միանգամայն բնական է վրացի ընթերցողի ուժգնացող հետաքրքրությունը մեր ժողովրդի անկեղծ բարեկամի ստեղծագործական ժառանգության նկատմամբ: Այս առումով մեծ երախտիք ունի Իոսեբ Գրիշաշվիլին. նրա նվիրված աշխատանքը Հովհաննես Թումանյանի երկերը վրացերեն թարգմանելու գործում տվեց իր բարի պտուղը: Այս տարի «Սաբժոթա մծերալի»-ն արդեն երկրորդ անգամ լույս ընծայեց նրա ընտիր թարգմանությունների ժողովածուն:

Հի կարելի ասել, որ այս համեմատաբար փոքր ծավալի գիրքը լիովին պատկերացում է տալիս Հովհաննես Թումանյանի բազմակողմանի եւ արգասաբեր ստեղծագործության մասին. բայց եւ այնպես, սրանով էլ մեր ընթերցողը կարող է ծանոթանալ հայ մեծ գրողի գեղարվեստական ժառանգության հիմնական տենդենցին եւ յուրահատուկ բնույթին: Այս առումով նա շատ է մոտենում 19-րդ դարի վրաց մեծ դասականներին, մասնավորապես Ակակի Ծերեթելուն: Ժողովրդայնություն եւ մարդասիրություն պայքար հանուն ժողովրդի ազգային եւ սոցիալական հետաքրքրությունների, ստեղծագործական սերտ կապ հայրենի երկրի պատմության եւ ժամանակակից կյանքի հետ: Այս ամենը, որ օրգանական միասնություն է տալիս իսկական պոետի ստեղծագործությանը, բնութագրում է նաեւ Հովհաննես Թումանյանին:

Ի. Գրիշաշվիլու թարգմանական ժողովածուում, բացի փոքրածավալ ոտանավորներից, գետեղված են նաեւ երեք լեզենդներ՝ «Շունն ու կատուն», «Փարվանան», «Մի կաթիլ մեղրը», «Անուշ» պոեմը, ինչպես նաեւ մի քանի պատմվածք եւ հեքիաթ:

Ժողովածուն բացվում է Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծական խոստովանությամբ՝ «Իմ երգը», որը միեւնույն ժամանակ ներկայացնում է նրա քաղաքական հավատամքը արտահայտված չափազանց ուշագրավ տողերում.

*Ես հարուստ եմ, ես բախտավոր
Իմ ծընընդյան պայծառ օրեն,
Էլ աշխարհ չեմ գալու հո նոր,
Իր տրվածն եմ տալիս իրեն:*

«Հայոց վիշտը» եւ «Հայոց լեռներում» բանաստեղծությունները հայրենասիրական խոր զգացումով են հագեցված: Նրանցում արտահայտված է հայ ժողովրդի ծանր կյանքը՝ մինչեւ հոկտեմբերյան հեղափոխությունը: Դարեր շարունակ ոգորող ու տառապող ժողովրդի հառաչանքն է լսվում այս տողերում.

*Ու մեր աչքերը նայում են կարոտ
Հեռու աստղերին,
Երկրների ծերին,
Թե ե՞րբ կըբացվի պայծառ առավոտ
Հայոց լեռներում,
Կանաչ լեռներում:*

Հայ ժողովրդի դառը ճակատագիրը նկարագրելու հետ միասին այս բանաստեղծության մեջ լսվում է նաեւ աներեր հավատի եւ ամենագոր լավատեսության ձայնը: Պոետը զգալ է տալիս այն մեծ հույսը, որով տոգորված է եղել հայ ժողովուրդը՝ իր կյանքի ամենաանագորույն պահերին անգամ:

Քնարական խոր զգացումներով եւ ժողովրդական պարզ հմաստությամբ են հագեցված Հովհաննես Թումանյանի քառյակները: Արեւելյան բանաստեղծական ձևի հատած տողերում պոետը հաճախ հիշեցնում է իր բարի սրտի տրոփյունը եւ հանգստավետ հումորի զգացումը: Ահա մեկ օրինակ՝

*Երագումըս մի մաքի
Սուտըս եկավ հարցմունքի.
- Աստված պահի քո որդին,
Ո՞նց էր համը իմ ծագի...*

Ժողովածուի լավագույն երկերից մեկը բարձր պաթոսով եւ անապական զգացումով ջերմացած բանաստեղծական մի նամակ է «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին»: Այս բանաստեղծությունն սկզբից ի վեր լայն արծազանք գտավ վրաց ընթերցող հասարակայնության շրջաններում: Սրան, բնական է, նախ եւ առաջ նպաստեց Իոսեբ Գրիշաշվիլու վարպետ թարգմանությունը.

*Չէ՛, չի լրոնել մեծ Շոթայի
Երգի ձենը կաթոգին,
Ու դարավոր ցավն ամեհի
Չի խորտակել էն հոգին:*

Այսպես է սկսվում այս հրաշալի բանաստեղծությունը: Պոետը եղբայրության ու անխախտ բարեկամության է կոչում հայ եւ վրաց բանաստեղծներին: Միանշանակ՝ նաեւ նրանց հարազատ ժողովուրդներին:

*Հին օրերի վերջալույսին,
Արշալույսին նոր կյանքի
Երգենք սրբտանց ու միասին
Երգը հանուր բերկրանքի:*

Այս տողերը գրվել են այն ժամանակ, երբ, բանաստեղծի խոսքերով՝ դեռեւս ուժեղ էր «դավադիրների Ֆշշոցը թշնամական»՝ որը տարանջատում եւ հեռացնում էր պատմական երկու եղբայր ժողովուրդներին: Բարեբախտաբար, խորհրդային իշխանությունն ընդմիջտ վերջ տվեց ժողովուրդների միջեւ գոյություն ունեցող, թշնամիների կողմից արհեստականորեն բորբոքված անվատահությանն ու թշնամական կախվածությանը... Մեր դարաշրջանում իրականություն դարձան Հովհաննես Թումանյանի եւ ժողովրդի մյուս լավագույն զավակների շահեկան երազանքները ժողովուրդների եղբայրության մասին:

«Շունն ու կատուն» փոքրիկ լեգենդը, ինչպես երեւում է, անմիջականորեն բխում է ժողովրդական բանահյուսության ակունքից: Այն շղարշված է թեթեւ հումորով:

Անհամեմատ հետաքրքիր է «Փարվանա» լեգենդ-պոեմը: Ինչպես հեղինակն է հավաստում, լեգենդի ծագման վայրը Չավախքն է: Այն մեզ պատմում է Փարվանա լճի առաջացման ժողովրդական ավանդույթի մասին: Հետաքրքիր է՝ վրաց բանահյուսության մեջ կա՞, արդյոք, համանման ավանդույթի հետք:

Ժողովրդական ծագում ունի նաեւ «Մի կաթիլ մեղրը» լեգենդը, որտեղ արտացոլված է ժողովրդի ժխտական վերաբերմունքը ավերիչ պատերազմների հանդեպ:

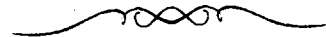
Ժողովածուի ամենանշանավոր երկը «Անուշ» պոեմն է, որը վշտալի պատմություն է հպարտ հովվի՝ Սարոյի եւ գեղջկուհու՝ Ողբերգական կործանման մասին: Նրանց պատմությունը հասարակ է այնպես, ինչպես բնույթը՝ նրանց զգացմունքների եւ պատկերացումների:

Այս հայ Ռոմենո եւ Ջուլիետը ընթերցողին գրավում են զգացմունքների անմիջականությամբ: Ռոմանտիկական պատմությունը ներառված է պարզունակ կենցաղային շրջանակում. վայրագ աղաթները չորացնում են սիրո քնքուշ ծաղիկը: Բայց այս պատմությունը դուրս է գալիս ազգագրական, տեղային սահմաններից. սա մի զմայլելի երգ է սիրո մասին:

Հովհաննես Թումանյանի ընտիր երկերի ժողովածուի երկորորդ մասը հատկացված է արծակին: Այստեղ ներկայացված են փոքրածավալ պատմվածքներ եւ հեքիաթներ:

Իոսեբ Գրիշաշվիլու կազմած գիրքը հնարավորություն է տալիս պատկերացում ունենալու մեծ դասականի ստեղծագործության մասին: Այս հրաշալի թարգմանությունները, որ հավասարվում են բնագրին, անպայման արժանի են բարձր գնահատականի եւ գովասանքի:

Հովհաննես Թումանյանի ժողովածուի հրատարակությունը օրակարգի հարց է դարձնում նաեւ հայ գրականության մյուս նշանավոր վարպետներին վրացերեն թարգմանելու խնդիրը, միայն թե նույնպիսի գրական բարձր որակով, որի օրինակը տալիս է մեր կողմից գրախոսվող ժողովածուն:

ԳԵՈՐԳԻ ԼԵՈՆԻԶԷ

ՆՈՎԱՆՆԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Երեսուն տարի առաջ վախճանվեց հայ գրականության զար-
րը՝ անդրկովկասյան ժողովուրդների եղբայրության երգիչ, հայ
մեծ բանաստեղծ Գեորգի Լեոնիանը՝ թուրքական թուրքերի կողմից:

Սեր եղբայրական հայ ժողովուրդը, մասնավորապես՝ հայ մեծ
գրականությունը, միշտ կհպարտանա այնպիսի սքանչելի վար-
պետով, ինչպիսին է Գեորգի Լեոնիանը՝ հայ գրականու-
թյան դասականը, հայ քնարերգության իսկական սիրտը:

Ես մեկ անգամ չէ, որ տեսել եմ Գեորգի Լեոնիանին:

Ես երջանկություն եմ ունեցել 1920 թվականին, բոլորովին
երիտասարդ, հյուր լինելու Գեորգի Լեոնիանին, նրա իսկ
հրավերով:

Երբեք չեմ մոռանա բարձրահասակ, թիկունքը փոքր-ինչ կոր,
ասես եղեգ քամու դեմ, արծաթափեր, ժպտուն եւ առաքինի Գե-
որգի Լեոնիանին:

Նրա խոսքը մեղրածոր էր, իսկ ինքը՝ վստահելի եւ արդար:

Նա խորապես եւ հափշտակությամբ էր սիրում իր ժողովու-
րդին: Հայրենիքը, նրա վերքերը, նրա ծիծաղն ու լացը, ինչպես ինքն
էր ասում, իրեն դարձրին բանաստեղծ եւ արարող: Նա ժողովու-
րդին նվիրաբերեց ոչ միայն սեփական խոսքը, այլ նաեւ քաղաքա-
ցու եւ գործչի իր անբասիր սիրտը:

Աներեր էր Գեորգի Լեոնիանին հավատը աշխատավոր
ժողովրդի ստեղծագործական ուժի հանդեպ, հավատում էր իր
երկրի երջանիկ գալիքին, եղբայրական ժողովուրդների ապա-
գային: Ժողովուրդների եղբայրության գաղափարների ասպետ
բանաստեղծը երջանիկ էր նրանով, որ ականատես դարձավ ա-
զատության դրոշի ծածանմանը դարերով տանջված Հայաստա-
նի սար ու դաշտի վրա եւ ամբողջ Կովկասում:

Հիշում եմ Գեորգի Լեոնիանին թուրքական հուղարկավորությունը
1923 թվականին: Նրա դագաղի շուրջ իր հայրենակիցների հետ
հավաքվել էինք նաեւ մենք՝ վրացի գրողներ ու հանգուցյալին

մեծապես հարգողներ: Թուրքական ամբողջ Թիֆլիսն էր ող-
բում, ինչպես կողբար սեփական, հարազատ որդուն:

Հայ մեծ բանաստեղծը խոր սեր էր տածում բոլոր ժողովուրդ-
ների հանդեպ: Նա Անդրկովկասի եղբայրական ժողովուրդների
բարեկամության ամխոն գործիչն էր. հատկապես՝ անչափելի եւ
շատ նուրբ սիրով էր սիրում Վրաստանը եւ վրաց ժողովրդին:

Թուրքական ասում էր, որ ինքը առանձնապես սիրում է «եղ-
բայրական վրաց ժողովրդին»: Թե՛ «Այս ժողովրդի մեջ եմ անց-
կացրել իմ կյանքի մեծ մասը, այս ժողովրդին եմ կապվել խոր եւ
ամուր կապով»:

Նա սիրում էր Վրաստանը, նրա ժողովրդին, նրա մշակույթը.
նրա գրողներին, նրա Ռուսթավելուն, Բարթաշվիլուն... «Սրտանց
մաղթում եմ՝ դառնաք կող-կոփողները հայրենիքի մոտեցող եր-
ջանկության»,- վրաց գրողներին էր դիմում այն ժամանակ, երբ
մոտենում էին մեր ժողովրդի ազատության փառապանծ օրերը:

Գեորգի Լեոնիանը ուղղակի հիացած էր Վրաստանի
բնության գեղեցկությամբ ու փառահեղությամբ: «Իմ բանաստեղ-
ծությունների հիմնական, մեծ մասը Վրաստանի բնության ազդե-
ցությամբ եմ գրել», - ժպտալով ասում էր Գեորգի Լեոնիանը. որ հափշ-
տակված սիրում էր իր մանկության հայրենիքը՝ Լոռին՝ նրա կա-
նաչ հովիտներով, խոտհարքներով, մառախլապատ ձորերով եւ
դաշտերի անուշաբույր ծաղիկներով: Նա դեռ լսում էր մանկու-
թյան օրերի տերեւների սոսափյունը:

Վրաստանին նա մեկ կամ երկու բանաստեղծություն չէ, որ
նվիրել է: Նրա «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին»-ը մեզ հա-
մար սիրելի բանաստեղծություն է (հաճույքով պետք է նշել Գե-
որգի Լեոնիանին թուրքական բանաստեղծությունների եւ պոեմների
Գրի-
շաշվիլու հիանալի թարգմանությունները, որոնք նպաստում են.
որ վրացի ընթերցողը ծանոթանա Գեորգի Լեոնիանին թուրք-
ծագործությանը):

Գեորգի Լեոնիանը երկար ժամանակ ապրել է Թիֆլի-
սում եւ այստեղ էլ ստեղծագործել: 1923-ին նրա դին հանձնվեց
Թիֆլիսի հողին:

Գեորգի Լեոնիանը թարգմանել է վրաց մեծ բանաս-
տեղծների՝ Իլյա Ճավճավաձեի եւ Նիկոլոզ Բարթաշվիլու քերթ-
վածները: Նախատեսում էր թարգմանել նաեւ Ռուսթավելու պոե-
մը:

Ն. Բարթաշվիլու դին Գանձակից տեղափոխելու ժամանակ,
1893 թ., նա, դեռ բոլորովին երիտասարդ բանաստեղծ, խոսք է
ասել, իսկ 1915 թ. հուլիսին, երբ Վաթա Փշավելան ծանր հիվանդ
էր, չնայած անձնական մտերմություն չունեի, այցի է գնացել եւ

երկար գրուցել Վաթայի հետ: Հովհաննես Թումանյանի եղբայրական, սրտառու վերաբերմունքից Վաթա Փշավելան, ինչպես նրա եղբայրն էր պատմում, հիացած է եղել:

Հովհաննես Թումանյանի բնակարանը, որ գտնվում էր այժմյան Դավիթաշվիլու փողոցում, միշտ հրապուրում էր վրացի բանաստեղծներին: Հովհաննես Թումանյանն էլ միշտ սրտաբաց էր ընդունում իր մոտ գնացող վրացի գրողներին: Պոեզիայի շուրջ գրուցելիս միաժամանակ նա գրուցում էր նաև հարեան ժողովուրդներին հուզող կենսական հարցերի մասին:

Եվ երբ գլուխ բարձրացրեց մենշելիկների եւ դաշնակցականների մարդատյացությունն Անդրկովկասում, Հովհաննես Թումանյանն անվարան մտավ ժողովրդի մեջ՝ ժողովուրդների միջև եղբայրություն քարոզելով եւ իբրեւ պաշտպան: Այս ծառայության մեջ նա քաջարի էր:

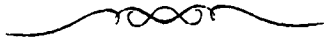
Թումանյանի բանաստեղծական խոսքն այսօր էլ վեհորեն մասնակցում է մեր երկրի շինարարությանը: Նրա մարդասիրական խոսքը մեզ՝ վրացիներիս համար էլ սիրելի է նույնքան, որքան սիրելի է իր հարազատ ժողովրդին:

Սեծ բանաստեղծները պատկանում են բոլոր ժողովուրդներին:

Սեր պաշտելի Թիֆլիսը քաղցր սիրով է հիշում քաղցրագույն բանաստեղծին եւ մարդուն, որն անհաշտ թշնամի էր սոցիալական եւ ազգային ամեն տեսակի կեղեքման, հիշում է բանաստեղծին եւ մարդուն, որը ժողովուրդներին մեծ սիրո կոչ էր անում:

Ժողովուրդ եւ հայրենիք, ահա՛ այս անմահ խոսքերն էին գրված նրա քնարի վրա:

Հովհաննես Թումանյանն անդուլ եւ անծնազոհ մարտնչում էր ժողովրդի, հայրենիքի եւ ազատության համար:

ՍԻԿՈ ՓԱՇԱԼԻՇՎԻԼԻ

ԺՈՂՎՈՒՐՆԵՐԻ ԲԱՐԵՎԱՍՈՒԹՅԱՆ ԵՐԳԻՉԸ

*Սեր քյանանչով, ուրախ կանչով
Գընանք դեպ կյանքն ընդհանուր:*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Պատանեկան տարիներին բնակվում էի Չուղուրեթում: Սեր դրկից հարեանը մի հայ լրագրող էր՝ Արտեմ Չիդյան: Նա բավականին պնդակազմ էր, համով-հոտով գրույց անող, հրաշալի գիտեր վրացերեն: Երկար տարիներ Չիդյանն աշխատակցում էր հայկական «Մշակ» թերթին: Գրում էր լավ եւ շատ. թարգմանություններ էր անում, առիասարակ գործունյա եւ անդադրում մարդ էր: Շատ հետաքրքիր հուշեր էր պատմում, նաև հիշարժան դեպքեր ու իրադարձություններ իր կյանքից: Բայց նա ավելի աշխույժ գրույցներ էր անում հայ-թաթարական կոտորածների մասին: Այդ ողբերգության սարսոեցնող միջադեպերից պատմում էր հատկապես իմ հորեղբորդի Շաքրո Փաշալիշվիլուն՝ իր հասակակից հարեան վաճառականին, որը հենց Թիֆլիսում քիչ չէր ականատես եղել արյունահեղ դեպքերի:

Սի անգամ՝ նարդու սովորական խաղի եւ դրան ուղեկցող գրույցի ժամանակ, Շաքրոն հարցրեց.

- Վարպետ Չիդյան, էն ո՞ւմ ես ուղեկցել Լոռի, որտեղ պարգապես գնդակոծության տարափի տակ եք ընկել:

- Դուե՛՛ն էլ մարս... Հովհաննեսի՞՞ մասին ես հարցնում: Հովհաննես Թումանյանն էր: Գրող է, գրքեր է գրել՝ բանաստեղծություններ, պատմվածքներ, շա՛տ-շատ ուրիշ բաներ: Սեծ ծիրքի տեր մարդ է:

- Հիշեցի, հիշեցի. Հովհաննես, չէ՞:

- Սպասի՛ր, գրեմ, տեսնում եմ՝ հիշողությունից լավ չես:

«Հովհաննես Թումանյան՝ գրող», - Փաշալիշվիլիների տան պատից կախված օրացույցի կազմի վրա մատիտով գրեց Չիդյանը:

- Միասին էիք, չէ՞:

- Հա՛, իհարկե՛: Իբրև թղթակից՝ ես ուղեկցում էի նրան:

- Բախտներդ բերել է, վարպետ Չիդյան: Ուրեմն կռվի թե՛ ժամանակ գնացիք:

- Հա՛, կասեիր՝ Մազուրի* ճակատամարտն է մեկմեկու չէին զիջում: Հարեանը հարեանի վրա էր կրակում: Եղբայրների պես մեծացած՝ հիմա կոտորում էին միմյանց, ինչ է, թե տարբեր ազգության են պատկանում: Լավա՞ծ բան է... Պարզապես ոսկի խոսքեր տեղաց Չովհաննեսը: «Եղբայրներ եք, - ասաց, - Կայենը հարազատ եղբորն սպանեց: Չեր մեջ ո՞վ կայենություն գցեց, ո՞վ է ձեզ կործանողը»: - Այսպես էր խոսում նրանց պարագլուխների հետ: Իսկ գավառապետին, հետո էլ էստեղ փոխարքա Վորոնցովին մեծ պետիցիա ուղարկեց: Ոչինչ չգիջեց: Տեսնո՞ւմ ես ի՞նչ է ստացվում: Է՛ն, ինչ չկարողացավ անել կառավարությունը. արեց մեն մի մարդ: Հետո ինչե՛ր եղան, ինչե՛ր...

Չիդյանը նկարագրում էր սահմնկեցուցիչ դրվագներ, մանրամասն խոսում էր այն սխրանքների մասին, որ այդ պատերազմի ժամանակ կատարեց հայ խոշորագույն դասականը՝ մեծահոջակ քաղաքացին ու գրողը՝ Չովհաննես Թումանյանը:

Չգիտեմ, թե օրացույցի կարմիր կազմի վրա Չիդյանի գրածը որքան ժամանակ պահպանվեց, բայց իմ հիշողության մեջ այն մնաց այլևս անջնջելի: Այդ հեռավոր պատմությանը հետագայում ավելացան մի քանի երջանիկ իրադարձություններ, որոնք ինձ մտերմացրին Չովհաննես Թումանյանի հետ, եւ նա ինձ համար դարձավ հավերժ անմոռաց եւ սիրելի անձնավորություն:

* * *

Որոշ ժամանակ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Սախալիստ սաքմե» թերթի թղթակիցն էի: Դա այնպիսի աշխատանք էր, որի շնորհիվ Թիֆլիսում բոլոր լեզուներով տպագրվող թերթերի աշխատակիցներն գրեթե ամեն օր հանդիպում էինք իրար: Այն ժամանակվա իմ գործընկերներից ճանաչում էի հայկական լրագրի (որքան հիշում եմ «Բանվորի ծայն») աշխատակից մի երիտասարդ գրողի՝ Միսաք անունով (ազգանունը, կարծեմ, Քալաշյան էր): Երբ Միսաքն իմացավ, որ թղթակցություններից բացի ուժերս փորձում եմ նաեւ գեղարվեստական գրականության մեջ, ավելի մտերմացավ ինձ հետ: Նա շատ հաճախ եւ բավական երկար խոսում

* Մազուրի ճահիճները գտնվում են գերմանա-լեհական սահմանի վրա, որտեղ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ արյունահեղ մարտեր տեղի ունեցան (ծնթ. հեղ.):

էր ժամանակակից հայ գրականության մասին: Ինքը Չովհաննես Թումանյանի ամենաջերմեռանդ երկրպագուներից էր եւ հնարավորության սահմաններում ինձ հաղորդակից էր դարձնում մեծ գրողի ստեղծագործություններին: Միսաքի անմիջական ղեկավարությամբ ինչ-որ հրատարակչություն հայերեն լույս էր ընծայել Չովհաննեսի քառյակների մի գեղեցիկ ժողովածու, որը նա նվիրեց ինձ՝ ինքնատիպ մակագրությամբ. «Կարդա՛, իմ բարեկամ եւ հարեան: Մենք պետք է գիտենանք միմյանց մշակույթը: Չովհաննես Թումանյանը մեզ համար նույնն է, ինչ ձեզ համար Ակակի Ծերեթեիկն»:

Այս ջերմ մակագրությունը եւ գրքում գետեղված բանաստեղծությունների հետ ծանոթությունը (Միսաքի շնորհիվ, իհարկե) ինձ այնպես հետաքրքրեցին, որ նպատակադրվեցի Թումանյանի բանաստեղծություններից մի քանիսը թարգմանել վրացերեն եւ օգնության համար դիմեցի հանրահոջակ գեղանկարիչ, պեյզաժիստ Գեւորգ Բաշինջաղյանին:

Բաշինջաղյանը շատ մեծ հեղինակություն էր ինչպես մեզանում, այնպես էլ Կովկասում ու Ռուսաստանում: Ծնունդով սիդնաղցի էր: Հրաշալի գիտեր վրացերեն եւ նույնիսկ պատմվածքներ էր գրում այդ լեզվով: Յուրօրինակ ռուսապելլիագետ էր: Ճշգրտորեն, բերանացի գիտեր «Ընձենավորը» պոեմը եւ գրույցների ժամանակ տեղին ու ճաշակով մեջբերում էր Շոթայի աֆորիզմները:

«Ա՛յդ բանաստեղծությունները, - ժպտալով ասաց Գեւորգը, - այդ բանաստեղծությունները եւ, առհասարակ, Չովհաննեսի ստեղծագործությունները ներկա պահին մեր Իոսեբը թարգմանում է: Օրերս ինձ հետ խոսեց: Դուք՝ բանաստեղծներդ, բարի նպատակներ եք հետամտում, քեզ էլ չեմ վշտացնի: Ինչ վերաբերում է ինձ, հաճույքով կօգնեմ քեզ թարգմանության գործում»:

«Մեր Իոսեբը» բանաստեղծ Իոսեբ Գրիշաշվիլին էր, որը հետագայում իսկապես հրաշալի իրականացրեց Թումանյանի ընտիր երկերի (արձակ եւ չափածո) թարգմանությունը եւ տպագրեց պատկառազգու մի ժողովածու:

Գեւորգ Բաշինջաղյանի բացատրությունից հետո, հավանաբար դուք էլ համաձայնեք՝ իմ մտադրությունն իրականացնելու մասին մտածելն անգամ կլիներ անտեղի հանդգնություն:

* * *

Գրողների մեջ կան բախտի ընտրյալներ, որոնց անունն ու խոսքը դուրս են գալիս ազգային շրջանակներից եւ լայն արձագանք են գտնում նաեւ իրենց հայրենիքից շատ հեռու: Այդպիսի

ոնգոնան ուներ նաև Հովհաննես Թումանյանի անունը: Նա հիմնականում ապրում էր Թիֆլիսում եւ մեզանում հայտնի էր իբրև նշանավոր հասարակական գործիչ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ վրացի ընթերցողը դեռ քիչ էր ծանոթ նրա ստեղծագործություններին: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Հովհաննեսի անհատականության մեջ ստեղծագործական տաղանդին զուգակցված էր մարդկային վեհագույն եությունը: Մեր ժողովուրդների սերը, նրանց միջև մշակութային կապեր հաստատելու եւ ամրապնդելու համար մղվող պայքարի փառապսակը դարձան նրա հասարակական աշխատանքն ու անձնական կյանքը: Վրաց ժողովուրդը չէր կարող ըստ արժանվույն չզնահատել նրա այդ մեծագույն արժանիքը: Ահա թե ինչու միանգամայն բնական է, որ նրա երկերի թարգմանությունն այնպես ընդունեց վրացի ընթերցողը, ինչպես ընդունում է իր սիրելի գրողների երկերը:

Իմ նպատակը Թումանյանի ստեղծագործության մասնագիտական վերլուծությունը չէ բնավ: Ես միայն ուզում եմ ընդհանուր գծերով անդրադառնալ նրա գրելաոճին ու եղանակին: Ասես յուրաքանչյուր տողում, յուրաքանչյուր նախադասության մեջ եւ գեղարվեստական ուրվագծում հեղինակի զգայուն սիրտն է տրոփում. զուլալ մարդկային ջերմություն է ներարկում եւ, առաջին հերթին, հենց դրանով է կախարդում նրա ստեղծագործությունը:

Բայց, ինչպես արդեն նշեցինք, Թումանյանը միայն իր երկերում չէ, որ մարդասիրական մտքեր է քարոզում, միայն բանաստեղծություններում չէ, որ սիրո գաղափարներ է սերմանում ժողովուրդների մեջ, նա նաև մեծ հումանիստ էր անձնական կյանքում, իր անենօրյա գործունեությամբ եւ, այս առումով, հենց միայն Հիդյանի պատմածներն ինչե՛ր արժեն...

Ո՞ր մեկը թվարկեն:

Չափազանց մեծ է նրա ծառայությունը ոչ միայն հայ ժողովուրդի ֆիզիկական պաշտպանությունն ապահովելու, այլ նաև հայ եւ վրաց ազգաբնակչությանն ու հատկապես հայ եւ վրաց գրողներին մերձեցնելու գործում: Այդ գաղափարներով տոգորված եւ առանձնահատուկ ուշադրությամբ եւ հետաքրքրությամբ էր ձեռնամուխ լինում ռուս գրականության թարգմանությանը, մեծապես նպաստում կովկասի փոքրաթիվ ժողովուրդների գրականության ընտիր նմուշները ռուսերեն թարգմանելու աշխատանքներին:

Ուզում եմ վկայել մի բնորոշ փաստ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջանում էր, երբ ռուս նշանավոր բանաստեղծ Կ. Բալմոնտը եկավ Վրաստան՝ իր

հետ բերելով «Ընձենավորի» թարգմանությունը: Գրական այդ երեւույթը մեզանում մեծ արձագանք գտավ: Հասկապես գրողների շրջանում դա դարձավ խոսք ու զրույցի թեմա: Տեղի էին ունենում թարգմանության մեկնաբանություններ, հանդիպումներ, ի պատիվ Բալմոնտի կազմակերպվում էին գրական երեկոներ, ասուլիսներ, որոնց սիրով մասնակցում էին ինչպես հասարակայնության ներկայացուցիչներ, այնպես էլ տարբեր ազգության պատկանող թիֆլիսաբնակ առաջադեմ մտավորականներ:

Հենց այդ ժամանակ ես բախտ ունեցա ծանոթանալու Հովհաննես Թումանյանի հետ:

«Արտիստական ընկերության» զբոսայգում (այժմյան ֆիլհարմոնիայի այգին) տեղի ունեցավ բարեգործական երեկո-զբոսանք. կաբարեում ներկա էին գրողներ եւ դերասաններ: Հովհաննեսն էլ այնտեղ էր: Հանգիստ ու հմայիչ գրողների ու հասարակական գործիչների միջև կանգնած զրույց էր անում: Չյունաճերմակ մազերն ու բարի, շողարձակ ժպիտը զարդարում էին նրա՝ առանց այդ էլ ազնվական դեմքը:

Մեզ ներկայացրին մեկմեկու:

Նա ինձ հայտնեց իր ով լինելը, բարեկրթորեն սեղմեց ձեռքս, մի քանի խոսք փոխանակեց ինձ հետ եւ նորից շարունակեց վրաց գրողների հետ ընդհատված զրույցը (խոսում էր Բալմոնտի թարգմանության նշանակության մասին):

«Սա մե՛ծ գործ է, - ասում էր նա իրեն հատուկ հանգիստ տոնով, - շա՛տ մեծ գործ է: Այլ լեզուներով «Ընձենավորը» թարգմանելը լայն ճանապարհ կբացի այդ գլուխգործոցի առաջ, մեծ աշխարհ կտանի: «Ընձենավորը» համաշխարհային գրականության մեծագույն գանձերից է. նրանում վրաց ժողովրդի ազնվագույն հոգին է արտացոլված. ասպետություն է, հերոսություն է, սիրանք է, սեր է ու բարեկամություն: Հենց այս բարեկամության կարիքն ենք զգում մենք: Մեծ գործ է նման թարգմանությունը: Դա մենք էլ պիտի անենք, բայց լավ գրականության թարգմանությունը պատահական բնույթ չպետք է կրի: Այս գործն այնպիսի բարձրության պիտի հասցնենք, որ թարգմանության միջոցով հարեւան ժողովուրդները ճանաչեն մեկմեկու մշակութային հարստությունը՝ գրականությունն ու արվեստը. դրանով մենք կբարձրացնենք միմյանց, դրանով մենք կհասկանանք միմյանց ցավն ու ուրախությունը»:

- Սի՞րբ այդպես չէ, կոնստանտին Դմիտրիելիչ, - դարձավ նա վրաց նշանավոր դերասան Կոտե Դիփիանուն՝ Դմիտրի Դիփիանունի որդուն:

- Մենք՝ անդրկովկասյան ժողովուրդներս, - պատասխանեց

Կոտե Դիպիանին, - այս տեսանկյունից շատ բան ունենք անելու: Միայն թե՛ շահտ, անչափ շատ, եւ դա մենք պիտի սկսենք, ավելացրեց Դովիաննեսը:

Այսպիսի բովանդակություն ուներ նրանց սրտառուչ գրույցը: Գրավիչ էին Դովիաննեսի մտքերը, գրավիչ էր ինքը՝ վեհաշուք, լուսեղեն, կենսուրախ:

Առաջին իսկ հանդիպումից իմ հիշողության մեջ դաջվեցին նրա խոսքերը. «Միայն թե՛ շահտ, անչափ շատ գործ ունենք անելու՝ հանուն մեր մեծ բարեկամության»:

Դովիաննեսն իսկույն ձեռնամուխ եղավ այդ խոսքերը գործի վերածելուն: Նրա ղեկավարությամբ, որքան հիշում եմ, 1917 թվականին, հայ երիտասարդ գրողների մի խումբ սկսեց թարգմանել վրաց բանաստեղծների երկերը: Նյութերի հավաքումը գլխավորում էր ինքը՝ Դովիաննեսը, եւ զարմանք հարուցող ջանադրությամբ այնպիսի երկեր էր ընտրում, որոնք մարդասիրական, բարեկամական գաղափարներով էին տոգորված: Նույն սկզբունքով էր ընտրում նաեւ թարգմանիչներին: Այդ թարգմանություններից որոշ նմուշներ տպագրվեցին ժամանակի հայկական գրական հանդեսներում:

Ցավոք, գրողների մերձեցման գործին մեծապես խանգարում էին դաշնակցական Հայաստանում եւ մենշեվիկյան Վրաստանում գոյություն ունեցող ռեակցիոն ուժերի կողմից հրահրվող շովինիզմն ու թշնամանքը:

* * *

Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո, երբ ժողովուրդների միջեւ ծագած ընդհարումները կարգավորվեցին եւ մշակույթի բարգավաճման համար իրական հնարավորություններն ընդարձակվեցին, այս ուղղությամբ Դովիաննեսի համար նույնպես աշխատանքի լայն ասպարեզ բացվեց: Նա հայ եւ վրաց գրողների մերձեցման գործի գլուխ կանգնեց: Ո՛վ չի հիշում «Հայարտան» մեջ նրա ղեկավարությամբ անցկացված գեղարվեստական երեկոները, որոնց մասնակցում էին նաեւ վրացի գրողներ: Ո՛վ չի հիշում իր սեփական տանը՝ Ամաղբեի փողոցում (այժմ՝ Դավիթաշվիլու փողոց), նրա կազմակերպած «հրավերքները», հրավիրում էր նաեւ վրացի բանաստեղծներին, արվեստի աշխատողներին, ընթացք էր տալիս գրույցներին, կազմակերպում էր գրական ընթերցումներ եւ նոր երկերի, այսպես կոչված, ընտանեկան քննարկումներ. դրանց բազմիցս ներկա է եղել տողերիս հեղինակը: Նույն կերպ էին վարվում նաեւ վրացի գրողները:

Անծամբ ես նույնպես Դովիաննես թումանյանին հնարավորություն եմ ընձեռել՝ բարեկամության եւս մեկ օրինակ տալու: Այդ իրողությունը մի՛ անմոռաց հիշատակ է ինձ համար, որի մասին այժմ շատ լավ գիտեն թե՛ հայ, թե՛ վրացի գրողները եւ թե՛ ամբողջ խորհրդային գրական հասարակայնությունը: Դա նրա փոքրիկ, բայց ավելի քան մեծ նշանակություն ունեցող նամակն է, որ ճշմարտացիորեն բնորոշում է Դովիաննես թումանյանին՝ իբրեւ ժողովուրդների բարեկամության պատգամախոսի եւ հոգատար գործչի:

1921 թ. (քնագրում՝ 1923 թ. - Գ.Բ.) հուլիսին Թիֆլիսում կազմակերպվեց իմ գրական երեկոն, որին մասնակցում էին մեր հայտնի գրողները, բանաստեղծները եւ արվեստի նշանավոր ներկայացուցիչները:

Դրավիրեցի նաեւ Դովիաննես թումանյանին:

Նա հաճույքով համաձայնեց եւ նույնիսկ ցանկություն հայտնեց բանաստեղծություն կարդալու: Թույլտվությունն առնելուց հետո Դովիաննես թումանյանի անուն ազգանունը նույնպես հրապարակեցի իմ երեկոյի գովազդի վրա: Առանձնապես պետք է նշեմ այն մեծ հետաքրքրությունը եւ նրա լուսեղեն անձի հանդեպ ցուցաբերված խոր հարգանքը, որ երեկոյին թումանյանի ներկա գտնվելու հանգամանքի շնորհիվ առաջացել էր ինչպես հասարակության, այնպես էլ մասնակիցների մեջ: Նշանավոր երգիչ Վանո Սարաջիշվիլին, ի պատիվ Դովիաննեսի, նեապոլիտանական երգերից մեկի երաժշտությունը հարմարեցրեց Դովիաննեսի՝ ռուսերեն թարգմանված բանաստեղծություններից մեկի տեքստին եւ պատրաստեց հատուկ համար, որ պիտի կատարեր թումանյանի՝ բեմ բարձրանալու պահին:

Բայց, ցավոք, թումանյանը չկարողացավ գալ երեկոյին: Նախօրեին հիվանդացել էր եւ, իբրեւ խոսքի տեր մարդ, կանխավ ինձ հայտնեց մի սրտառուչ նամակով, որն արտացոլում է նրա ամբողջ անկեղծությունն ու վրաց ժողովրդի, վրացական պոեզիայի, առհասարակ՝ հայ եւ վրաց ժողովուրդների հանդեպ ունեցած քաղաքացիական պարտքի խոր գիտակցությունը:

Ահա այդ նամակն ամբողջությամբ.

«Թանկագին ընկեր

Ս. Փաշալիշվիլի,

Շատ եմ ցավում, որ ինձնից անկախ պատճառներով էսօր չեմ կարող ներկա լինել Ձեր երեկոյին:

Սեղմում եմ Ձեր ձեռքը եւ հավաստիացնում, որ որքան ինձ համար բանկ են Վրաստանն ու վրացական սքանչելի հոգին, նույնքան էլ թանկ

են այն մարդիկ, որոնք հանդիսանում են կրողներն ու մեկնաբանները էլ հոգու:

Ինքը՝ վրացին, պոետ է, վրացական պոետը՝ էլ կրկնակի պոետ է:

Ամբողջ հոգով ցանկանում եմ, որ ողջ լինեք միշտ երգելու համար Վրաստանի երջանկությունն ու նրա լուսապայծառ օրերը:

Չեր Յովհաննես Թումանյան»

Այս հիասքանչ նամակը գրված է ռուսերեն: Այն հասարակայնությանը ներկայացրեց Վրաստանի խորհրդային գրողների միության այն ժամանակվա նախագահ, բանաստեղծ Կոտե Մաղաշվիլին, որը եւ վարում էր իմ երեկոն:

Հայ մեծ բանաստեղծի այս տողերը լեփ-լեցուն հանդիսարահն ընդունեց բուռն եւ երկարատեւ ծափահարություններով: Այդ ծափողջույնով վրաց հասարակայնությունն արտահայտում էր իր սերն ու բարեկամական ջերմաջերմ զգացումները:

Այդ օրվանից մեր հասարակության սրտում անջնջելի մնացին այս համառոտ, բայց հոգու խորքերը թափանցող նամակի տողերը: Այսօր այն թարգմանված է եղբայրական գրեթե բոլոր ժողովուրդների լեզուներով եւ զարդարում է հենց իր Հովի. Թումանյանի ընտիր երկերի հատորներից մեկը: Նամակի բնագիրը պահպանվում է Վրաստանի գրականության պետական թանգարանում, իսկ լուսապատճենը՝ Երեւանի Հովի. Թումանյանի անվան թանգարանում:

Վերոհիշյալին կարող եմ հավելել, որ այս նամակը բանալի է Թումանյանի հիանալի բանաստեղծության համար, որ նա հետազայում ծոնեց Վրաստանի բանաստեղծներից՝ եւ որտեղ նրա հավատամքն է.

Ամեն կողմից թող ամենին

Հրրապուրի ու բերի

Բազմալեզու խրախճանին

Ճեր Կովկասի ազգերի:

Մենք, հատկապես վրացի բանաստեղծներս, ստեղծագործական պարտք ունենք հայ մեծ դասականին: Տողերիս հեղինակն անծամբ փորձել է փոքր-ինչ գոնե մարել իր պարտքը Թումանյանին՝ ծոնելով քնարական մեկ բանաստեղծություն:

Հովհաննեսի հետ շատ հանդիպումներ եմ ունեցել. հիշում եմ դրանք, նրա գրույցներից լավ բաներ շատ եմ հիշում եւ այդ թեմաներով քիչ չեմ գրել, որոնք տպագրվել են ինչպես վրացերեն, այնպես էլ հայերեն, ուստի ասածս այլեւս չեմ ուզում կրկնել:

Այսօր, երբ հայրենասիրությունն ու եղբայրական ժողովուրդ-

ների կապն իրականություն է դարձել, հայ մեծ քաղաքացու եւ ժողովուրդների եղբայրության երգիչ բանաստեղծի խոսքն ու գործը, ինչպես անմար փարոս, լուսավորում է հայ եւ վրացի ժողովուրդների սրտերը:

ՎՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ

«...Սեղմում եմ Չեր ծեռքը եւ հավաստիացնում. որ որքան ինձ համար թանկ են Վրաստանն ու վրացական սքանչելի հոգին, նույնքան էլ թանկ են այն մարդիկ, որոնք հանդիսանում են կրողներն ու մեկնաբանները էլ հոգու:

Ինքը՝ վրացին, պոետ է, իսկ վրացական պոետը՝ էլ կրկնակի պոետ է»:

(Հովհաննես Թումանյանի՝ ինձ հղած նամակից)

Պարտական եմ քեզ, ո՛վ իմ Հովհաննես, Այսօր էլ հեռվից դու ժպտում ես մեզ. Երգդ իմ սրտում ձայն ու բառերով Հնչում է տրտում սրտիդ լարերով:

Անբաժան էինք ժամ ու տարածքով. Գակատագիրը զատելու էր մեզ, Բայց մեր սրտերը խիճողով ու լացով Հույս են փայփայել ճամփեքին մեր կեզ:

Հույս են փայփայել: Ապրել ենք հույսով... Քո մեջ տնջում էր հայոց վիշտը խոր. Դու տենչում էիր արեւի լույսով Ողողված երկիր՝ անվիշտ ու անդորր:

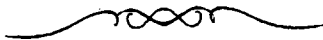
Ու ժամանակի հողմը չկարաց Գկել քո հոգին՝ անհունորեն բաց: Մեկտեղ էր կանչում լույս ապագան մեզ, Ու կովում էինք այդ լույսի համար: «Դու՝ մի վրացի, ու մի հայ եմ ես, Ի՞նչը կմարի

Անաղարտ սիրո մեր կրակն անմար...», - Այսպես ասացիր: Մենք այդ խոսքերի ճշմարիտ-արդար գինը գիտեինք:

Ու երկուսով էլ Մեծ եղբայրության թեժ կրակների

Բոցն էինք վառում մինչեւ լուրք երկինք:
Չէ՞ Ակակին էլ մեծ Գաբրիելին
Նույն խոսքն է ասել:
Ու այդ ծայնը սուրբ,
Մեր օջախներում երբ սեղան բացենք,
Դողանջելու է բարձրագոյ ու սուր:

Այդպես կհնչեն: Չեն լռի երբեք
Չոնգուր քնարի լարերը խոսուն,
Քանի փառահեղ Մասիս ու Կազբեկ
Լեռները դեռ կան
Ու մեկմեկու հետ սրտանց են խոսում:

ԳՐԻԳՈՒ ԱՐԱՇԻՉԵ

ՎՐԱՑ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲԱՐԵՎԱՍԸ

Հայ ժողովուրդն այն փոքրաթիվ ժողովուրդներից է, որի պատմությունն սկսվում է գրեթե մարդկության սկզբնավորումից: Նրա շատ բարեկամներ թե թշնամիներ, որոնք իրենց հզորությամբ ահ ու սարսափի մեջ էին պահում արեւելքն ու արեւմուտքը. այսօր իսպառ վերացել են երկրի երեսից:

«Արաքսը կամուրջներ չի հանդուրժում», - գրել է հին Հռոմի խոշորագույն բանաստեղծ Վերգիլիոսը իր «Էնեականում», եւ մեծ բանաստեղծի այս պատկերավոր արտահայտությունը ճշգրտորեն պատկերում է հայ ժողովրդի հոգու անսասանությունը, ատելությունը ստրկության եւ անհնազանդությունը կեղեքիչների դեմ:

Մեկ փոթորիկ չէ, որ անցել է Հայաստան աշխարհով, մեկ անգամ չէ, որ քաջարի հայ ժողովուրդը ենթարկվել է կործանիչ հարձակումների, բայց միշտ էլ փյունիկի նման հառնել է մոխիրներից ու ավերակներից: Նա արնաքամ է եղել, դիմակայել է միդիացիների ու պարթեւների ներխուժումներին, արիաբար կանգնել է հռոմեական անպարտելի լեգեոններին դեմառդեմ եւ անհավասար մարտերում հերոսության հրաշքներ գործել:

Անցյալի այդ փառքի, անսպառ էներգիայի եւ սքանչելի տաղանդի տեր հայ ժողովուրդը արվեստի բազմաթիվ հուշարձաններ է ստեղծել: Այդ հուշարձաններով լիքն է ոչ միայն բազմաչարչար հայոց երկիրը, այլեւ աշխարհի շատ թանգարաններ ու գրապահոցներ: Գրականության եւ նյութական մշակույթի այդ հինավուրց կոթողներն ապշեցնում են նույնիսկ մեր ժամանակի մարդկանց:

Հայ եւ վրաց ժողովուրդներն ի սկզբանե ապրել են միասին. միմյանց հետ եղել եղբայրական մտերմության եւ բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ, կիսել են մեկմեկու վիշտն ու ուրախությունը: Համաշխարհային պատմության մեջ քիչ կգտնվեն օրինակներ՝ երկու հարեւան ժողովուրդների նման բարեկամության, բարեկամություն, որ սկիզբ է առել անհիշելի ժամանակներ:

րից եւ երկու ազգի համար էլ այսչափ օգտաշատ շարունակվում է առայսօր:

Հայոսի եւ Քարթլոսի եղբայրության լեզենդն արտահայտում է մեր ժողովուրդների արյան եւ հոգու հինավուրց հարազատությունը: Բազում տարիների ընթացքում, արտաքին թշնամիների դեմ պայքարում այդ մտերմությունն ավելի է ամրապնդվում եւ երկու ազգի համար էլ դառնում օդի պես անհրաժեշտ:

Մեր ժողովուրդները հիմնականում ընդհանուր թշնամի ունենին: Այդ թշնամիներին նրանք առճակատում էին միացյալ ուժերով, հաղթանակի դեպքում ուրախությունն էին կիսում, պարտության դեպքում՝ վիշտն ու դառնությունը: Դրացիության եւ բարեկամության այս երկար ճանապարհին մեր ժողովուրդների պատմության ամենափառահեղ էջերը գրվում էին ճիշտ այն ժամանակ, երբ նրանք ուս ուսի պայքարում էին դաժան կեղեքիչների դեմ եւ հերոսական մարտերում անշահախնդրորեն արյուն ոթում մեկը մյուսին պաշտպանելու համար: Այսպիսի միաբանության եւ ընդհանուր թշնամու դեմ միասնական պայքարի բազմաթիվ օրինակներից առանձնապես նախընտրելի են 5-րդ եւ 12-րդ դարերի հայ-վրացական հերոսական պատերազմները: Առաջին շրջանում (հայ ժողովրդի ազգային հերոս Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ) հայերի եւ վրացիների ընդհանուր թշնամու պարտիկների դեմ պայքարը նշանավորվեց մի շարք փառահեղ հաղթանակներով, իսկ երկրորդը (Դավիթ Շինարարի եւ նրա անվանի ժառանգորդների կողմից սկսված երկարատև կռիվները) նշանավորվեց հայոց երկրի ազատագրումով*:

* * *

Այս բարեկամության նշանակությունը անդրկովկասյան ժողովուրդների համար շատ ավելի լավ էին հասկանում նոր ժամանակների գործիչները:

Հայաստանի եւ Վրաստանի կյանքում 19-րդ դարը նոր դառաշրջանի սկիզբ էր: Մեր ժողովուրդները, ռուս առաջադեմ մտա-

* Այսպիսի համագործակցության իմաստն ու նշանակությունն այն հեռավոր դարերում լավ էին հասկանում երկու ազգերի գործիչները: Առավել եւս տարօրինակ է, որ մեր ժամանակի գրողը չի կողմնորոշվում այս հիմունքների մեջ. երբ անդրադառնում է հայ-վրաց պատմական բարեկամությանը: Այս կարգի հեղինակները ոչ միայն ստվեր են գցում մեր նշանավոր նախնիների օգտակար եւ անշահախնդիր գործունեության վրա, որ արել են նրանք ի փառս երկու ժողովուրդների, այլեւ խեղաթյուրված ներկայացնելով պատմական իրականությունը դիտավորյալ թե՛ ակամա, ծգտում են ազգային թշնամանք հրահրել, որ անախրոնիզմ է մեր ժամանակի համար:

ծողների ազդեցությամբ, սկսեցին արթնանալ եւ աստիճանաբար պայքարի ելնել ազգային եւ սոցիալական կեղեքման կրկնակի լծից ազատվելու համար: Ազգային-ազատագրական շարժման ղեկավարներն Անդրկովկասում՝ խաչատուր Աբովյանը եւ Իլյա Ճավճավաձեն, խորապես համոզված էին, որ երկու ժողովուրդների ազատագրության առաջնային պայմաններից մեկն ազգային թշնամանքն արձատախիլ անելն է, պատմական եղբայրության առավել ամրապնդումը:

«Մենք լավ գիտենք, որ առաջվա Վրաստանի թուլությունն սկսվեց այն դժբախտ օրվանից, երբ երեսնիվայր ընկավ Հայաստանը մեր առաջվա պատվարը հարավից... Քանի դեռ կար Հայաստանը, երբ թուրքերը հարձակվում էին Վրաստանի վրա, նախ հարավով պետք է անցնեին, ահա թե ինչու մեր մեծագույն արքաները եւ արքայության մարդիկ ոչինչ չէին խնայում, որպեսզի օգնեին Հայաստանին, երբ նա դրա կարիքն ունենում էր», - գրել է նոր Վրաստանի առաջնորդ Իլյա Ճավճավաձեն:

Իլյա Ճավճավաձեն այնպես, ինչպես Հայաստանի առաջադեմ զավակները, խորապես համոզված էր, որ մեր ժողովուրդների ապագան միայն նրանց փոխադարձ հարգանքով եւ բարեկամությամբ կարող է կերտվել, ուստի բոլոր նրանք, ովքեր այլ կերպ են մտածում, դավաճանում են իրենց ժողովուրդների շահերին եւ ջուր են լցնում ընդհանուր թշնամու ջրաղացին:

Հայտնի է Ակակի Ծերեթելու մոտիկ բարեկամությունը հայ գրողների եւ գործիչների հետ, հատկապես՝ հրաշալի դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանի հետ, որին վրացի բանաստեղծը երեք բանաստեղծություն է ծոնել: Դրանցից առանձնապես մեկը շատ է տարածված: Այդ բանաստեղծության մեջ Ակակին բանաստեղծական հրաշալի բանաձեւ դարձրեց հայ եւ վրաց ժողովուրդների դարավոր մտերմությունն ու հարազատությունը:

*Ես մի վրացի, իսկ դու հայ ես մի,
Բայց մենք երկուսով եղբայր ենք հիմի.
Երկուսս էլ զավակ նույն հողի, ջրի,
Ե՛վ նույն բնության, ե՛ւ նույն լեռների:*

Հայ եւ վրացի ժողովուրդների բարիդրացիական հարաբերությունների մեջ իրենց լուծան ունեն երկու ազգերի լավագույն գրողները, բայց այս առումով հայ նոր գրականության խոշորագույն ներկայացուցիչ՝ Հովհաննես Թումանյանի ծառայությունը անհամեմատ թանկ է եւ նշանակալից:

Հովհաննես Թումանյանն իր ժողովրդի ճշմարիտ զավակն էր: Նա ապրում էր մայր ժողովրդի հոգսերով եւ ուրախությամբ.

Նրա դառն, բայց հերոսական անցյալով, անուրախ ներկայով եւ պայծառ ապագայով: Թումանյանի հայրենասիրությունը բխում է հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից եւ խոր հումանիզմով է շերտաճառ: Բանաստեղծի հերոսները հասարակ ժողովրդի զավակներ են: Նրանք պայքարում են անարդարության դեմ, բայց նախապես դատապարտված են կործանման, որովհետեւ սոցիալական անհավասարության վրա հիմնված հասարակության մեջ մարդկանց վսեմ ձգտումներին, իսկական սիրուն եւ ազնվությանը հաղթանակի հնարավորություն չի տրված:

Հովհաննես Թումանյանը խոր նայեց իր ժողովրդի հոգու մեջ. ներշնչանքով երգեց հայ ազգի հերոսությունն ու աշխատասիրությունը, հասարակ մարդկանց վեհությունն ու հոգու զեղեցկությունը: Նա հայ բանահյուսության հրաշալի գիտակ էր, եւ նրա պոեզիայում խորն են դաջված ժողովրդական իմաստության ու կերպարների հետքերը:

Թումանյանի պոեմները՝ «Անուշը» եւ «Թմկաբերդի առունը» կամ «Սասունցի Դավիթը», լեգենդները՝ «Ախթամարը», «Փարվանան» եւ շատ ուրիշներ գրվել են ժողովրդական պոեզիայի հիման վրա: Նրանց հանրաճանաչությունը պայմանավորված է ոչ միայն այն բանով, որ երկերի հերոսները ժողովրդի ծոցից են ելել. այլ նաեւ նրանով, որ դրանց հեղինակը մինչեւ վերջ հավատարիմ մնաց ժողովրդական պոեզիային. նրա բանաստեղծությունն էլ, ժողովրդականի նման, ազատ է եւ բնական. չափազանց բարեհնչյուն է եւ փոխաբերություններով հարուստ:

Թումանյանի պոեզիայում հրաշալի է պատկերված Հայաստանի բնությունը՝ նրա բարձրագագաթ սարերով ու անդնդախոր կիրճերով. կանաչ հարթավայրերով ու արեւախամբ բարձրավանդակներով. արագահոս գետերով ու զմրուխտյա ակների նման սարերում ընկած թափանցիկ լճակներով:

Թումանյանը զարգացրեց եւ բանաստեղծական նոր մակարդակի հասցրեց հայ հին գրականության հարուստ ավանդույթները: Նա իր ժամանակի եվրոպական եւ ռուսական պոեզիայի հիմնալի գիտակն էր, սիրով թարգմանում էր ռուսական եւ արեւմտյան քնարերգության լավագույն նմուշները. բայց դա նրան չխանգարեց, որ բանաստեղծը զույգ ոտքով ամուր կանգնած մնա ազգային հողի վրա, մինչեւ վերջ մնա ինքնատիպ երգիչ եւ Հայաստանի բարձր լեռներից հայացքն ուղղի համաշխարհային պոեզիայի զագաթներին:

Թումանյանն ատում էր սոցիալական անհավասարության վրա հիմնված բուրժուական հասարակությանը: Միայն իր երկերում չէ, որ նա պայքարում էր կեղեքիչների դեմ, կյանքում էլ

ճնշվածների պաշտպանն էր եւ 1905 թ. հեղափոխության բախող կապում էր հայ ժողովրդի բախտի ու ապագայի հետ:

Մեծ եւ բազմանիստ էր Հովհաննես Թումանյանի տաղանդը. նա միայն անմահ բանաստեղծությունների ու պոեմների հեղինակ չէ: Նրա գրչին են պատկանում սքանչելի արձակ, հրապարակախոսական եւ քննադատական փայլուն հոդվածներ: Նա քաղաքական գործիչ էր, իր ժողովրդի իսկական հոգեւոր առաջնորդը, խելացի խորհրդատու էր եւ իմաստուն պատգամախոս: Դրա համար էլ նրա դերն ու ազդեցությունը չափազանց մեծ էր նոր Հայաստանի քաղաքական եւ գրական կյանքի վրա:

* * *

1969 թ. սեպտեմբերին հայ ժողովուրդը նշեց իր սիրասուն զավակի՝ Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակը: Հայ ժողովրդի մշակութի այդ տոնը ըստ արժանւոյն նշեցին խորհրդային Միության եղբայրական ժողովուրդները, այդ թվում՝ եւ վրաց ժողովուրդը:

Վրաց ժողովուրդը Հովհաննես Թումանյանի հանդեպ առանձնահատուկ վերաբերմունք, խոր հարգանք ու անշեջ սեր ունի: Նա այդ սիրուն արժանացել է ոչ միայն իր ստեղծագործությամբ, այլ նաեւ այն սրտառուչ գործվանքի եւ անկեղծ սիրո համար, որ Վրաստանի նկատմամբ դրսևւորել է թե՛ իր բանաստեղծություններում եւ թե՛ հասարակական գործունեությամբ:

Թումանյանը տասնչորսամյա պատանի էր, որ հանգրվանեց Թիֆլիսում: Վրաստանի մայրաքաղաքում նա անցկացրեց իր ամբողջ գիտակցական կյանքը եւ հենց այստեղ էլ ստեղծեց գրեթե այն ամենը, ինչով այսօր այսպես հպարտանում ենք նրա ստեղծագործության երկրպագուներս: Նա մեկ սքանչելի բանաստեղծություն չէ, որ նվիրել է Վրաստանին: Այս բանաստեղծություններում պոետն անկեղծորեն երգում է բազմատանջ վրաց ժողովրդի հոգու շերտությունն ու անկտորում կամքը, նրա անկասելի երթը դեպի լուսավոր ապագան:

Թումանյանը մտերմություն էր անում իր ժամանակի վրաց նշանավոր գրողների եւ հասարակական գործիչների հետ: Դավիթաշվիլու փողոցում գտնվող նրա տան դուռը միշտ բաց է եղել առաջադեմ վրացիների համար: Նրա ընտանեկան հարկի տակ հյուրերը հանդիպում էին ոչ միայն սրտաբաց անտիիրոջ, այլեւ վրաց կյանքը խորապես ընկալող գրուցակցի, որը եղբայրական Վրաստանի հոգսերն ու ցավերը նույնքան լավ էր ըմբռնում, որքան սեփական ժողովրդինը:

Բանաստեղծը վկա եղավ իր ժողովրդի մեծագույն ողբեր-

գությանը՝ թուրքերի կողմից հայերի բարբարոսական կոտորածին: Նման փորձությունից ամենասառնասիրտ մարդն անգամ կկորցնէր խելամտորեն դատելու ունակությունը: Բայց մինչեւ սրտի խորքն ալեկոծված բանաստեղծն ամենավրդովեցուցիչ պահերին անգամ չկորցրեց հավասարակշռությունը եւ հայ-թուրքական կոտորածի դժնդակ օրերին էլ մարդկայնություն էր փնտրում, որը եւ նրա ամբողջ ստեղծագործության էությունն է:

Նա լավ էր տեսնում, որ անդրկովկասյան ժողովուրդները իրար դեմ պատերազմելու ոչինչ չունեն, եւ որ եղբայրական այդ ամոթալի կոփվների ռեժիսորները նույն այդ ժողովուրդների ընդհանուր թշնամիներն են: Բանաստեղծը ուղքով շրջագայում էր հայկական եւ թուրքաբնակ գյուղերը եւ սպիտակ դրոշն առած՝ կոչ էր անում վերջ տալ արյունահեղությանը: Թումանյանը հավատում էր գրականության մեծ հեղինակությանը եւ անդրկովկասյան պայմաններում առանձնահատուկ նշանակություն էր տալիս նրա դերին:

Չովհաննես Թումանյանը մեծ հումանիստ էր: Նա համարյա գերմարդկային սիրով էր սիրում իր հարազատ ժողովրդին եւ նույնպիսի ատելությամբ էլ ատում էր հայ ժողովրդի թշնամիներին: Բայց բանաստեղծի մարդասեր հոգում բոլոր ժողովուրդներն ունեին իրենց պատվավոր տեղը, դրանց թվում եւ վրաց ժողովուրդը, որի երջանկությունից դուրս Թումանյանը չէր պատկերացնում եւ իր ազգի երջանկությունը:

Վրաց ժողովուրդը մեծապես գնահատում է եղբայրական Հայաստանի մեծ երգչի եւ մտածողի այս առանձնահատուկ սերը: Նա սրբորեն պահպանում է ոչ միայն նրա պայծառ հիշատակը, այլ նաեւ նրա սուրբ շիրիմը, որը միշտ կհիշեցնի մեզ, թե ինչպես պետք է վերաբերվենք մեկմեկու, ինչպես պետք է գնահատենք իրար եւ ինչպես պետք է հպարտանանք մեր բարեկամությամբ:

ԳԵՈՐԳԻ ՍԱՄԽԱՐԱԶԵ

ՄԵՐ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԻՆ

(Շովհաննես Թումանյանի հորեւյանի առթիվ)

Ո՛վ խոսքի մարդիկ ու մարդիկ գրչի,
Ձեզ՝ եղբայրական ողջույններ հազար,
Մեր ժպտուն աչքի խինդը չի կորչի:
Մեր դրոշներն են ծածանվում ազատ:

Երբ էլ ցանկանամ ձեզ մոտ այցի գալ,
Գիտեմ՝ ուղեկցի կարիք չեմ գգալ,
Ինձ կընդառաջի Սեւանը զուլալ,
Ու Ձանգեզուրն ընդառաջ կգալ:

Մեր երգն անմահ է եղել դարեդար
Ու իր հանգով է հնչում վերստին:
Թեկուզ մի բուպե ինչպե՛ս մոռանալ
Հանդարտ Հակոբին, քաղցր Չովհաննեսին...

Կյանքը մի անբաց կակաչ է կոկոն,
Նայե՛ք, թե ինչ է պակաս աշխարհին,
Ու կհիշեք Դուք բորբոքուն հոգով
Բարության երգիչ Իսահակյանին:

Մենք համատեղ ենք ու արհաբար
Կրել մեր կյանքի զրկանքները բյուր:
Բարեկամության ակունքը պայծառ
Ձե՛՞ Շահումյանն է ցեմենտել ամուր:

Չովտեմբերն է մեզ մի կյանքի բերել,
Եղբայրությունն է իջել մեր տանը:
Ողջո՛ւյն Ձեզ, ողջո՛ւյն, մեր բարեկամներ,
Կեցցե՛՛ վարդատույզ վարդ Հայաստանը:

ԳԵՈՐԳԻ ԶԻՒԼԱԶԵ

ՆՈՒՄԱՆՆԵՆ ԹՈՒՍԱՆՅԱՆ

Հայաստանի ողիսականին ոչ քիչ թվով գրողներ են անդրադարձել: Նրանց մեջ քիչ չեն երկրով մեկ հռչակված պատմաբաններ, բանաստեղծներ, արվեստագետներ: Բայց դժվար թե գտնվի ավելի փայլուն դեմք, քան Հովհաննես Թումանյանն է:

Մեծ Գյոթեն մի անգամ էքերմանին ասել է. «Ոչ մի բանաստեղծություն ես չեմ գրել առանց պատճառի»:

Թումանյանը նույնպես առանց պատճառի ոչինչ չի գրել: Բայց ի տարբերություն Գյոթեի, Թումանյանի համար այդ պատճառը հիմնականում մեկն էր՝ Հայաստանը: Միայն իր ժողովրդի իսկական մեծ զավակը կարող էր գրել «Հայոց լեռներում»-ը, «Հայոց վիշտը», «Մեր նախորդներին»-ը, «Անուշը», «Գիջորը», այն ամենը, որ հայրենիքի մասին ստեղծել է Թումանյանի զարմանալիորեն արդար ձեռքը: Այս երկերի յուրաքանչյուր տողը խոր վերքի արտահայտություն է, եւ յուրաքանչյուր վերքից արյունը հոսում է կրկնակի հորձանքով:

Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» եւ Թումանյանի «Հայոց վիշտը» միեւնույն ցավի գեղարվեստական վերարտադրություններն են: Թումանյանի ստեղծագործությունը համազոր ուժով արտացոլում է մայր ժողովրդի անցյալը, ներկան եւ ապագան: Բանաստեղծի մուսային ասես մեծ լիցք է տվել Մաշտոցի, Կորյունի, Խորենացու եւ Դավիթ Անհաղթի տաղանդը, ասպետական շունչ են տվել սասունցիներն ու Մամիկոնյանները, մտահորիզոնը լայնացրել են Գեղամա լեռները, Արագածն ու Ջանգեզուրը, գեղեցկություն են հմայք են հաղորդել Հրազդանի կիրճը, Արարատյան դաշտը, Լոռին ու Սեւանա լիճը:

Թումանյանի ստեղծագործություններից մեզ է նայում Հայաստանը, եւ Հայաստանում ապրում է Թումանյանի հոգին: Միայն մեծ զավակը կարող է այդպես ծուլվել իր ազգի էությանը, եւ ազգը նրան կճանաչի որպես իր ամենամեծ, ամենասիրելի զավակի:

Թումանյանը հայ ժողովրդի մեծ զավակն է, նրա քաջ ասպետը եւ բանաստեղծական շեփորահարը: Որպես ստեղծագործող եւ մտածող՝ նա առաջադիմական է, խորապես ազգային, բայց հենց այդ մեծ ազգայնության մեջ է նրա համամարդկայնությունը:

Հայաստանի անցյալ ողիսականի հենքի վրա ով գեթ մեկ անգամ խորհել է սուլթան Աբդուլ Համիդի՝ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին կատարած զազանությունների մասին, նա լավ կհասկանա, թե ինչ ցավ են ունեցել Հայաստանի մեծ զավակները, նրանց թվում եւ Հովհաննես Թումանյանը, երբ խոցված սրտի երակներով գրում էին բազմատանջ հայրենիքի ճակատագրի մասին:

Դրանով նրանք միշտ նկատի են ունեցել մարդկանց, հումանիզմը, համամարդկային պարտականությունը ժողովուրդների եւ նրանց մեծ զավակների:

Իսկ ինչպե՞ս էր ասվում այս ամենը՝ ամբողջ էությանը, խորությամբ, առաքինությամբ...

Բոլոր երկերում Թումանյանը զարմանալիորեն անմիջական է, պարզ եւ անկեղծ: Ոչինչ մետաֆիզիկայի բնագավառ չի մտցրել, ամեն ինչ բխեցնում է կենսական երեւոյթներից, ամեն ինչ մարդկային է՝ ուրախությունը, տառապանքը, ապրումը, մտածողությունը: Այսպիսի մարդկային Մարդ գրողներ հազվադեպ են ծնվում: Նրա համար ոչինչ այնքան ատելի չէ ստեղծագործության մեջ, որքան փախուստը մարդկային կյանքից, իրականության պասիվ արտացոլումը, մետաֆիզիկան: Երազանքն ու ֆանտազիան մարդկային ստորոգումների սահմաններից են սկսում գործողությունը եւ դրանցով էլ վերջացնում են:

Հովհաննես Թումանյանը դասական քննադատական ռեալիզմի մեծ ներկայացուցիչներից մեկն է ոչ միայն հայ գրականության մեջ, այլեւ եվրոպական մասշտաբով եւ, անկասկած, կանգնած է այն արվեստագետների կողքին, որոնք 19-րդ դարի երկրորդ կեսից այս հոսանքը տրամաբանական վախճանին հասցրին: Ես չէի ասի, թե Թումանյանի գեղարվեստական ձեւը «ռաֆինացված է»: Կարծում եմ՝ ոչինչ այնքան սխալ չի բնութագրի Թումանյանի գեղարվեստական ձեւը, որքան ռաֆինացված բառը: Թումանյանի գեղարվեստական ձեւը ռեալիստական մեծ պարզությամբ անցնում է զարմանալիորեն բնական հղկվածության սահմաններից եւ հասնում անբասիրության:

Միանգամայն արդարացի են ժամանակակից հայ քննադատները, նրանց թվում՝ Կամսար Գրիգորյանը եւ Լեւոն Հախվերդյանը, երբ Հովհաննես Թումանյանին համարում են Խաչատուր Ա-

բովանդակի լուսավորչական-դեմոկրատական ավանդույթների շարունակողը Եւրոպայից, Պոռտուգալից եւ Աղայանից հետո:

Հովհաննէս Թումանյանը 1899 թ. Պերճ Պոռտուգալիս պատահաբար չձոնեց ամբողջ մի բանաստեղծություն՝ նրա գրական գործունեության 40-ամյակի առթիւ. մի հրաշալի բանաստեղծություն, որտեղ ի ցույց հանեց ժողովրդական գրողի բերած ստեղծագործական նորությունը: Այդ նորությունը միայն գաղափարական սկզբունքներով կամ ազգային հայրենասիրական զգացմունքներով չէր պայմանավորված, այլ նաեւ ձեւի առումով, որ այդպէս ամբողջն արմատավորեցին 19-րդ դարի հայ նշանավոր ռեալիստները:

Եթե ցանկանում եք անմիջականորեն հասկանալ Թումանյանի հումանիզմը, պատկերացում կազմել նրա գրական զգացումների ու խոհերի մասին, դրա համար շատ բան հարկավոր է: Կարդացե՛ք նրա արծակ ստեղծագործություններից թելուզ մեկը՝ «Եղջերուն», եւ դուք ամեն ինչ կհասկանաք: Ճիշտ է, Հովակիմ բիծու կարճ խելքով՝ «աշխարհքի երեսին մարդիցն էլ վերը անհրավ շնչավոր չկա», ճիշտ է, պատմվածքում հեղինակ հերոսն ասում է՝ «Ենպէ՛ս տղեղ էր թվում ինձ կյանքը», բայց այս բացասումն անգամ ներթոճված է կյանքի, ապրելու, մարդու հանդէպ մեծագույն սիրով եւ հնչում է իբրեւ սիրով ներշնչված մի հիմն՝ ինչպէս Գերցենի արծակը:

Եթե դուք ցանկանում եք անմիջականորեն հասկանալ Թումանյանի կենսական գիտելիքները կամ՝ թե անխիղճ մարդկանց մի խումբ ինչպէս է կեղեքում պատվարժան աշխատավորին, շատ բան հարկավոր է: Կարդացե՛ք «Աղքատի պատիվը», ծանոթացե՛ք այդ փոքրիկ պատմվածքի հերոսների՝ խեղճուկրակ Սիմոնի, նրա գեղեցկուհի կնոջ, Սարուշ աղջնակի, դարդիման, լոթի Սանդրոյի, վաշխառու աղա Պետրոսի, տանուտերի հետ եւ կհասկանաք աշխատավոր մարդու ողբերգությունը:

Եթե ցանկանում եք անմիջականորեն զգալ Թումանյանի ինտերնացիոնալիստական խոհերի խորությունը, դրա համար շատ բան հարկավոր է: Կարդացե՛ք հին օրագրից առնված նրա փոքրիկ հուշագրությունը՝ «Ահմադ» վերնագրով, եւ դուք կհասկանաք, թե որքա՛ն նրբորեն էր անդրադառնում Թումանյանը ժողովուրդների բարեկամության գաղափարին:

Եթե ցանկանում եք Թումանյանի ստեղծագործության մեջ անմիջականորեն տեսնել ճնշված ժողովրդի ողբերգությունը, դրա համար էլ շատ բան հարկավոր է: Կարդացե՛ք «Նետոյի քարաբաղնիսը» եւ ամեն ինչ կհասկանաք:

Եթե ցանկանում եք անմիջականորեն զգալ Թումանյանի

քնարերգական զգացումները կամ մտածողության ուղղությունը, շատ բան հարկավոր է: Կարդացե՛ք նրա՝ հիսունից ավելի քառյակները եւ դուք կարող եք միանգամից հաղորդակից դառնալ Թումանյանի քնարերգության ջերմությանը, պարզությանը, բանաստեղծական նրբությանն ու փիլիսոփայական հավատամքին:

Ամենուր եւ ամեն ինչում կյանքի շունչն ենք զգում:

Ժողովրդական հեքիաթներում նույնպէս («Անբախտ վաճառականները», «Տերն ու ծառան», «Քաջ Լազարը») կյանքի ճշմարիտ պատկերներն ենք տեսնում. սրանցից յուրաքանչյուրի ճանաչողական արժեքը շատ մեծ է: Հայկական բանահյուսության Լազարը եւ վրացական բանահյուսության Լացարքեքիան նույն կյանքի ճյուղերն են, որ այնպէ՛ս լավ արտահայտում են մարդկային կյանքում հանդիպող պատահականությունները, թուլությունը, հաճախ էլ՝ ծիծաղելի երեւոյթները:

Այս պատմվածքներում որքա՛ն խորն է միտքը, խորն է զգացումը, սրանք ցուցանում են, թե ինչպիսին պետք է լինի մարդը, եւ ինչպէս պետք է կազմավորվի հասարակական կյանքը:

Ոչինչ չենք ասում Թումանյանի երկերի բանաստեղծական բարձր արժանիքների մասին: Այսքան հրապուրիչ, այսքան հասկանալի, այսքան պարզ, այսքան արդար գրողին ընթերցողը միշտ էլ սիրել է, եւ զարմանալի չէ, որ Թումանյանն սկզբից ի վեր արժանացավ համընդհանուր ճանաչման:

Մեծապէս առաքինի ուրիշներին էլ առաքինության կոչ էր անում: Նրա ստեղծագործությունն էլ առաքինության մարմնացում է: Դժվար է սահման գծել Թումանյանի առաքինության եւ հումանիզմի միջեւ: Նրանք մեկմեկու այնպէս են լրացնում, ինչպէս մարգարիտն ու սուտակը ուրիշ թանկարժեք քարերի մեջ:

Եթե արտաքին տեսքը կարող է փոքր-ինչ արտահայտել անհատի ներքին էությունը, ապա դա լավագույնս կարող էր անել Թումանյանի հմայիչ դեմքը: Նա մարդկային մարդու դեմք ուներ, որը բարի սրտի հետ կատարյալ համաձայնության մեջ էր: Ֆիզիկապէս թույլ, բայց ասպետական հոգի ուներ, իսկ բանաստեղծական բանականությունն իր արդարացումն էր գտնում պատմականորեն հավաստված ճշմարտությունները խոստովանելու եւ պաշտպանելու մեջ: Նման փառահեղ մարդիկ հազվադեպ են ծնվում, եւ Թումանյանը ճիշտ այսպիսի երջանիկ հազվագյուտներից էր: Այլ կերպ չէր կարող ծնվել բարեկամության այն մեծ զգացումը, որ հուրհրում էր նրա սրտում, եւ որով նա այդպէս եղբայրորեն էր կապված ինչպէս կովկասյան ժողովուրդների, այնպէս էլ ռուսների հետ: Նա ամեն ինչ հասցրել էր բարեկամության օրհնանքի աստիճանի եւ ամեն ինչ կապում էր մարդկության ա-

ռողջ բանականության հետ:

14-ամյա պատանի՝ նա եկավ Թիֆլիս եւ 24-ամյա երիտասարդ բանաստեղծ էր, երբ համայն վրաց ժողովրդի բարեկամը դարձավ: Նրա ելույթը Բարաթաշվիլու դին տեղափոխելիս՝ 1893 թ. ապրիլին, համընդհանուր հավանության արժանացավ:

Թումանյանի բանաստեղծությունը ջերմացած էր ինչպես վրաց ժողովրդի հանդեպ սիրո, այնպես էլ Բարաթաշվիլու հանճարի նկատմամբ անսահման հարգանքի բարձր զգացմունքով: Հենց այս բարձր զգացումն էլ նրան թելադրեց գրել բանաստեղծական երկու գլուխգործոցներ՝ «Վրաստանին» եւ «Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին»: Կարդացե՛ք այս անզուգական երգերը եւ իսկույն կհասկանաք, թե ինչ բարի, իսկական եղբայրական սեր էր Հոփհաննես Թումանյանին կապում ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ վրաց գրողների, վրաց ժողովրդի հետ, որի ծոցում մեծ բանաստեղծը անցկացրեց իր կյանքի մեծ մասը՝ 30 տարի:

Միայն նա կարողացավ ճակատագրական պահին սպիտակ դրոշը ձեռքին դուրս գալ եւ եղբայրասպան կռվի ելած ժողովուրդներին կրկին բարեկամացնել: Չէ՞ որ ազգերի բարեկամությունը նրա կյանքի եւ ստեղծագործության տարերքն էր: Այս գործին նա ծառայում էր իր ամբողջ մարդկային անմիջականությամբ:

Ահա թե ինչու այլեւս չենք զարմանում, որ յուրաքանչյուր երկում Թումանյանը զարմանալիորեն անկեղծ է, անմիջական եւ անբասիր: Նա մեզ հմայում է նաեւ մաքուր, մանկական արդարամտությամբ: Իր բանաստեղծություններից մեկում նա պատահաբար չի ասում.

Երեխի նըման մըտա ես աշխարհ,

Անվերջ միամիտ, անխելք, անծնրվեր.

Սըրտունըս ինչ կար, ձեռքիս ինչ որ կար՝

Բաժանեցի մարդկանց՝ անսեր, անտարբեր:

Բանաստեղծական խոսքեր են, բայց մեծ ճշմարտություն են արտահայտում. դրանք ավելի լավ բանաստեղծին են պատկերում, որը նույն այդ բանաստեղծության մեջ իր դիմանկարը տալիս է ուղղակի գեղանկարչական կտավի վրա: Երազուն ու խենթ երեխային խաբել են, սերն ու հավատը խաթարել, վրդովել են նրա նուրբ հոգին, քիրտ ուժերը տանջել են, ու թեւ նա ճաշակել է վիշտ ու հոգնություն, բայց անմնացորդ նվիրված է մնացել երկու սկզբունքի՝ բարուն եւ գեղեցկին: Ահա, միայն նման աներեր հոգու տեր անհատը կարող էր մարդկությանը մեծարող այսպիսի խոսքեր ասել.

*Գանձեր ունեմ անտա՛կ, անձո՛ր,
Ես հարուստ եմ, ջա՛ն, ես հարուստ,
Ծով բարություն, շընորիք ու սեր
ճոխ պարգեւ եմ առել վերուստ:*

*Անհուն հանքը իմ գանձերի
Սիրտս է առատ, լեմ ու ազատ.
Ինչքան էլ որ բաշխեմ ձերի-
Սերն անվերջ է, բարին՝ անհատ:*

*Երկյուղ չունեմ, ահ չունեմ ես
Գողից, չարից, չար փորձանքից,
Աշխարհքով մի՛ն՝ ահա եսպես
Շաղ եմ տալիս իմ բարձունքից:*

*Ես հարուստ եմ, ես բախտավոր
Իմ ծընընդյան պայծառ օրեմ,
Էլ աշխարհ չեմ գալու հո նոր,
Իր տըվածն եմ տալիս իրեն:*

Եվ Թումանյանը ամեն ինչ տվեց իր բազմաչարչար հայրենիքին, վերադարձրեց այն, ինչ նրանից ստացել էր, միայն թե հարյուրապատկած, բազմապատկած:

Յուրաքանչյուր բանաստեղծ ունի իր համար շատ սիրելի երկեր: Թումանյանը բացառություն չէ: Ինչպես ասում են՝ նա շատ է սիրել իր քառյակները, որոնք հիմա, եթե ոչ ամբողջությամբ, գոնե կեսը՝ 25-ը, գետեղված է ընտիր երկերի ռուսերեն հրատարակության հորեյանական հատորյակում: Այն, ինչ Գրիշաշվիլին վաղ թարգմանել էր, ինչ գրեթե ամբողջությամբ նորերս լույս տեսավ Նաում Գրեբենի թարգմանությամբ, ընդամենը 53 քառյակ, բանաստեղծական արտասովոր, ինքնատիպ մանրաքանդակներ են՝ հագեցած խոր զգացումներով եւ նույնքան խոր մտքերով: Ինչի ասեք՝ չեք հանդիպի այնտեղ, ցավ անցավոր աշխարհի համար, կորցրածի փնտրտուք, վշտի օվկիան, անցած գեղեցիկ օրերի վերադարձի կարոտ, անկատար հույսեր, չար՝ բարու դիմակով, հոգու անսահման կսկիծ, երկու գերեզման, ունայնություն, մարդկային ընչաքաղցություն, տիեզերքի խորհրդավոր գաղտնիքները իմանալու ցանկություն... Բոլորը չենք էլ կարող բնութագրել: Բայց ամենուր մի բան անփոփոխ է՝ Թումանյանի առաքինությունը, հումանիզմով լեցուն հստակ միտքը: Սեկ-երկու օրինակ այդ քառյակներից, եւ բավական է՝ ասվածում համոզվելու համար: Ճիշտ է՝ դրանք չեն չափվի, ինչպես

վաղօրոք նշել է Գրիշաշվիլին, պարսկական (Օմար Խայամի) քառյակների հետ, բայց ունեն բանաստեղծական ներքին մեծ ջերմություն եւ նրբություն: Ահա՛, սրանք էլ.

*Մի հավք զարկի ես մի օր.
Թրոա՛վ, գընաց վիրավոր:
Թըռչում է միշտ իմ մըտքում
Թելը արնոտ ու մոլոր:*

Կամ՝

*Երազումըս մի մաքի
Մոտըս եկավ հարցմունքի.
- Աստված պահի քո որդին,
Ո՞նց էր համը իմ ծագի...*

Անհնար է, որ մարդ կարդա զարմանալիորեն ճշմարիտ այս տողերը եւ սրտի ցավ չզգա, կյանքի անարդարության հանդեպ անհանդուրժողականության միտք չծնվի մեջը, ժողովրդին օգնելու զգացումով չվառվի:

Մարդասիրությամբ եւ դեմոկրատական ոգով է աչքի ընկնում Թումանյանը նաեւ բանահյուսական թեմաներով գրած երկերում:

Պատմականորեն բոլոր խոշոր արվեստագետներն օրգանական կապի մեջ են ժողովրդական ստեղծագործության հետ: Թումանյանի ժառանգության մեջ եւս բանահյուսությունը պատվավոր տեղ է գրավում: Նրա լեզուններն ու հեքիաթները հայ բանահյուսության ընծյուղներն են, բայց պրոֆեսիոնալ նկարչի վրձնով վրձնված: Նա, ո՛վ կարդացել է «Շունն ու կատուն», «Ախթամարը», «Արծիվն ու կաղնին», «Փարվանան», «Էսպես չի մնա»-ն, «Մի կաթիլ մեղրը», կհամաձայնի մեզ հետ, որ Թումանյանը դրանց բոլորին նոր շունչ է տվել, իսկ այդ շունչը հումանիզմը եւ դեմոկրատիզմն են: Եթե բանահյուսության մեջ բարու եւ չարի պայքարը հիմնականում բովանդակություն է, Թումանյանը անփոփոխ է թողնում այդ գիծը: Բայց ամենուր հասցնում է ներկայացնել այնպես, որ ընթերցողի մեջ վեհ ու վսեմ զգացումներ արթնանան, տրամադրվի չարի դեմ եւ վառվի բարու համար պայքարի ոգով:

Պոեմները գրելիս եւս, որոնց մի մասը բանահյուսական նյութի ստեղծագործական վերամշակում է, բանաստեղծն առաջնորդվում է համանման ելակետով: Բավական է հիշատակել Մարոյի եւ Կարոյի ողբերգությունը «Մարո» պոեմում: Չնայած հետազոտողները պնդում են, թե պոեմի հիմքում իրական դեպք է ընկած, բայց Թումանյանը նրան տալիս է ավանդության, ասքի տեսք, ո-

րով մեկ անգամ եւս հավաստում է, որ ձգտում է իրական փաստերին հաղորդել բանահյուսական հնչեղություն: Այլեւս չենք խոսում «Սասունցի Դավիթ» պոեմի մասին, որտեղ բանաստեղծը գնում է հակառակ ճանապարհով: Այս բոլորը հայտնի կամ շարադրված ֆաբուլաների ստեղծագործական վերամշակում են՝ հասցված բանաստեղծական բարձրության:

Ինչ վերաբերում է «Անուշին», որի վրացերեն հրաշալի թարգմանությունը վաղուց ունենք, պատկանում է դասական պոեմների թվին, եւ Թումանյանի բանաստեղծական վարպետությունն այստեղ իր փառքի գագաթին է հասել: Միայն «Անուշով» էլ Թումանյանը կարող էր մեծ բանաստեղծի համբավ ունենալ, քանզի, իբրեւ վարպետ, նա այնքա՛ն կատարյալ է չափազանց խոր տպավորություն թողնող այս երկում:

«Անուշ» պոեմը պարզապես «որբ մարգարիտ» է ողբերգական սիրո թեմայով Թումանյանի գրած բանաստեղծական երկերի մեջ, եւ նրան պետք է պատվավոր տեղ հատկացվի համաշխարհային պոեզիայի անդաստանում: Գեղարվեստական այսպիսի ուժի պոեմներ՝ հոգեբանորեն արդարացված, ռեալիստորեն քանդակված եւ քնարականությամբ հագեցված, շատ հազվադեպ են ծնվում, եւ հեղինակներին էլ հազվագյուտ անուն են բերում: Շատ բանաստեղծական երկեր չէ, որ կարող են այնպիսի գեղագիտական հաճույք պատճառել մեզ, ինչպիսին պատճառում է «Անուշը»:

Չեւի կատարելությամբ, հակիրճությամբ եւ նրբությամբ «Անուշը» իսկապես բանաստեղծական գլուխգործոց է: Կոլորիտով եւ ազգային ձեւով հո ուղղակի գեղանկարչական կտավ է: Հին Հայաստանն է՝ իր սարերով, ժայռերով ու դաշտերով, ժողովրդական ավանդություններով, սիրով, աշխատանքով ու տառապանքով:

Հովհաննես Թումանյանը միշտ պատանեկան հափշտակությամբ է գրել կամ խոսել հայրենի Լոռվա մասին. բնական է, որ բանաստեղծական այս սյուժե՛ն նույնպես սփռել է Լոռվա համայնապատկերում: Տաղաչափական մի համակարգում չի տեղավորվել, դիմել է բազում ձեւերի, բայց ձեւի բազմատարրությամբ, ասես աններդաշնակությամբ, ճարտարապետական հին վարպետաց վարպետների նման, հասել է բարձրագույն ներդաշնակության:

Անմիջականությամբ, անբասիրությամբ եւ մեծ սիրով են գրված նաեւ Թումանյանի մանկական երկերը: Թարգմանությամբ նրանցից միայն տասին են ծանոթ, եւ տասն էլ դյուրեւ են ինձ: Բայց ամենալավերն, իմ կարծիքով, «Առաջին ծյունն» է, «Կույր

աշուղը», «Ծիտիկի օրորքը», «Առվակը» եւ «Փիսիկի գանգատը»: Պատկերացնում են, թե սրանք ինչպիսին կլինեն բնագրում՝ հայերեն, երբ գիտեն, որ մեծ բանաստեղծի թարգմանությունը հազիվ թե հավասարվի բնագրին:

Կարդում ես թումանյան, եւ խոր զգացմունքներին զուգահեռ ծնվում են մտքեր, որոնք համահունչ են ոչ միայն անցյալին, այլ նաեւ մերօրյա ժամանակներին: Մեծ գրողները հենց դրա համար են միշտ ժամանակակից, որ համարձակ կերպով ձեռք են մեկնում ապագա ժամանակներին եւ հնչում նոր ուժով:

Խոսելով Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործության մասին՝ ուզում են մի բան եւս ասել ընթերցողին. յուրաքանչյուր վրացի պետք է իմանա, որ հայերը հնուց անտի մեր եղբայրներն են, եւ բոլոր նրանք, ովքեր չեն հասկացել այս ճշմարտությունը, մոռացել են սիրել հարազատ եղբորը: Յուրաքանչյուր հայ պետք է իմանա, որ վրացիները հնուց անտի իր եղբայրներն են, եւ բոլոր նրանք, ովքեր չեն հասկացել այս ճշմարտությունը, մոռացել են սիրել հարազատ եղբորը: Ով մեր միջեւ պոտորում է ջուրը, միայն թշնամու ջրադացն է բանեցնում: Նայեցեք Թումանյանին եւ կհասկանաք, թե ինչ է նշանակում հայ եւ վրաց ժողովուրդների բարեկամությունն ու հարազատ եղբայրությունը: Եթե նույնիսկ մնացած ամեն ինչ այժմ դնենք մի կողմ, ապա Հովհաննես Թումանյանը այս մեծ ծառայությամբ էլ կմնա անմահ հայ եւ վրաց ժողովուրդների պատմության մեջ: Բայց այնպիսի մեծ ստեղծագործող, ինչպիսին Թումանյանն է, առհասարակ մնում է անմոռաց...

Հովհաննես Թումանյանը անմոռաց կմնա նաեւ վրաց ժողովրդի պատմության մեջ:

Երբ բոլորովին պատանի, կարդացի «Գիքորը», արցունքներս չկարողացա զսպել: Ինչքան ժամանակ է անցել դրանից հետո, բայց ցայսօր չի ջնջվել այն հուզիչ տպավորությունը, որ իմ հոգում թողել է այդ փոքրիկ պատմվածքը՝ լի տանջանքով, արցունքներով, պատվելի մարդկանց դժբախտությամբ: Այժմ էլ աչքիս առաջ կենդանի կանգնած են աղբատ ու անբասիր Համբոն, փոքրիկ Գիքորը բազազ Արտեմի տանը եւ խանութում: Գրեթե բերանացի հիշում են պատմվածքի վերջին գլուխը, որտեղ պատկերված է թիֆլիսից Համբոյի տուն վերադառնալու իրողությունը՝ վախճանված Գիքորի վերջին իրերով. վերջին գլուխը, որ բաղկացած է ընդամենը մի քանի տողից, բայց մի ամբողջ սցիպակական վեպ արժե: Ո՞ւմ չի ցնցի, կյանքի անարդարության մասին ո՞ւմ դառը խոհերի տեղիք չի տա կամ ո՞ւմ աչքերից արցունք չի հոսեցնի այդ զարմանահրաշ վերջին գլուխը:

«Մի երկու օրից ետը Համբոն գնում էր իրենց գյուղը:

Նա թաղել էր Գիքորին ու գնում էր: Կռան տակին տանում էր շորերը, որ մերը լաց լինի վրեն: Շորերի գրպաններում մի բուռը փայլուն կոծակներ, նախշուն թղթեր, չքի կտորներ ու մի քանի քորոց գտան: Էն էլ, երեւի, քորոջ՝ Ձանիի համար էր հավաքել ու պահել...

Գնում էր Համբոն ու մտածում: Շատ ժամանակ չէր անցել, որ էդ միեւնույն ճամփով քաղաք եկավ իր Գիքորի հետ: Ահա ետեղ էր, որ նա ասավ.

- Ապի, ո՞ւմ ենք ցավում են...

Եվ ահա էն ծառը, որի տակ նստեցին հանգստանալու...

Ահա էնտեղ էր, որ ասավ.

- Ապի, ծարավ եմ...

Ահա էն աղբյուրն էլ, որ ջուր խմեցին...

Ամենը, ամենը կան, մենակ նա չկա...

Մյուս օրը, երբ Համբոն անցնում էր լեռները՝ հեռվում երեւաց իրենց գյուղը:

Գյուղից դուրս կանգնած սպասում էին նաև, Ձանին, Միկիչը, Մոսին, իսկ փոքրիկ Գալուն մոր գրկից կանչում էր.

- Ալի՛, ալի՛, հե՛ Գիքոլ...»:

Ապշեցուցիչ է, թե ինչքան շատ բան է ասված փոքրիկ Գալոյի այս «Ալի՛, ալի՛, հե՛ Գիքոլ»-ում: Ինչքան տանջանք, վիշտ, բախտի ծաղր է ի մի բերված: Սա մի ամբողջ տառապալ կյանք է եւ, կարծում են, ավելի հակիրճ, ավելի ուժգին արտացոլել՝ պարզապես անհնար է:

Հայ գրողներից՝ Արուսյանից, Նալբանդյանից եւ Սուրդուկյանից հետո ինձ համար ոչ ոք այնքան սրտամոտ եւ սիրելի չի եղել, որքան Հովհաննես Թումանյանը: Այս սերն առնչվում է բանաստեղծ Իոսեբ Գրիշաշվիլու հետ, որի հրաշալի թարգմանություններով էլ դեռ շատ վաղ՝ պատանեկան տարիներին, ծանոթացա «Անուշի» հեղինակին: Պատանյակի իմ արթուն հիշողության մեջ անգիր պահպանվել են Թումանյանի մի քանի բանաստեղծություններ՝ վրաց լեզվով, եւ այսօր էլ դրանք կարողանում են մեջքերել առանց գրքի օգնությանը դիմելու: Հետագայում՝ հասուն շրջանում, երբ մտերմացա Գրիշաշվիլուն, իմ թանկագին բարեկամը հաճախ էր հիշում Թումանյանի հետ իր հանդիպումները, գովում էր նրա մարդկայնությունը, առաքինությունը, հմայքը, արդարամտությունը եւ հոգու շռայլությունը:

Ստապիրապես այնպես էի պատկերացրել Թումանյանի կերպարը, ինչպես նրան ներկայացնում է Տիգրան Տաբիծեն իր հուշագրության մեջ: Եվ ես հավատում էի Թումանյանին նվիրված Գրիշաշվիլու բանաստեղծության անկեղծությանը, որտեղ ասված է.

*Եվ սիրտս դաշույնով խոզված՝
Թախծով է հիշում թո դեմքը պայծառ...*

Բոլոր նրանք, ուպեր շփում են ունեցել Թումանյանի հետ. սկսած Վալերի Բրյուսովից ու վերջացրած Սերգեյ Գորոդեցկիով. նրանք այն վկայում են, թե ի՞նչ հրաշալի անհատականություն է եղել նա, ինչպիսի բանաստեղծ է ոչ պակաս հրապուրիչ՝ իբրև մարդ:

Այս ամենն ընծ հրնք էին տալիս ակտիվորեն ձեռնամուխ լինել թիֆլիսում Հովհաննես Թումանյանի տուն-թանգարանի եւ նրա անունը կրող գրադարանի բացմանը: Այնպիսի անհատները, բնչպիսին Թումանյանն էր, ոչ միայն բանաստեղծական ստեղծագործություններով են թանկագին եւ անմոռաց ժողովրդի համար՝ այլեւ առաքելությամբ:

Ազգերի միջեւ բարեկամության քարոզիչները, գերծ շովինիզմը եւ ազգայնամոլական ծաղրական վերաբերմունքից նման Հովհաննես Թումանյանին, անջսցելը ոտսը են թողնում հարազատ եւ հարեւան ժողովուրդների պատմության մեջ: Սեփական ժողովրդին սրբողը ուրիշ ժողովրդի ցավին էլ պետք է հաղորդակից դառնա: Այս բանը շատ լազ գիտեր Հովհաննես Թումանյանը՝ մեծ հայրենասերը, դեմոկրատը եւ մարդասերը:

Հովհաննես Թումանյանն անմահ է որպես մեծ արվեստագետ. անմահությունը նրա ստեղծագործության եւ կյանքի փառապսակն է. որից նույնիսկ ժամանակի անկանգ հոսքը ոչինչ չի սարսուղ պակասեցնել: Անկասկած այս անմահությունը նկատի ունենալով Գրիշաշվիլին, երբ Թումանյանին ծոնված բանաստեղծության մեջ գրում էր.

*Կրացվի ծոցը անդրշիրիմյան,
Կթեքվի արեւն հասկից ավելի,
Եվ քեզ կողջունե փունջն երրորդության,
Ֆիրդուսին, Հոմերն ու Ռուսթավելին:*

Գրիշաշվիլին ցանկացել է շեշտել այն ճշմարտությունը, որ պոեզիայի քրմերի պանթեոնում հանձարների կողքին կան նաեւ մեծ բանաստեղծներ, որոնք նույնպես անմահ են: Իսկ անմահությանը մեծ բանաստեղծներն ու հանձարները միասին են ապրում: Ուստի էլ ունենում. որպեսզի մենք կարողանանք ավելի լավ տեսնել թե մեկին եւ թե մյուսին՝ թե՛ մեծին եւ թե՛ հանձարին:

ԱԼԵԿՍ ԾԵՆԳԵԼԻԱ

ԿԱՊՐԻ՝ ՇԱԿԵՐԸ

Հովհաննես Թումանյան...

Այս անունը հավասարապես սիրելի է եւ հոգեհարազատ թե հային, թե վրացուն եւ թե բոլոր պատվարժան մարդկանց:

Նա բարեկամության անշեջ հուր է, անհանգչելի լույս է ժողովուրդների եղբայրության ճանապարհին:

Հզոր մարդասիրության մեծագույն երգ է նա. Նրա կյանքն էն գլխից կոչված է անմահության, քանզի անմահ է ժողովուրդը, անմահ են բարեկամության ու եղբայրության զգացումները, որոնց նա նվիրեց իր գեղեցիկ կյանքը, իր լավագույն երգը

Ելնենք տեսով ու ճանանչով.

Ընկեր, ախպեր, մեր ու քուր.

Մեր քյամանչով, ուրախ կանչով

Գընանք դեպ կյանքն ընդհանուր՝

Եվ այլն:

Այսպես էր ուսուցանում մեզ մեծ Հովհաննեսը:

Եվ այդ խոսքը իբրև կտակ, սերունդները հանց դրոշ կծածանեն մեծ գաղափարների համար պայքարի լուսավոր ճանապարհին:

Ի սկզբանե հայ եւ վրաց ժողովուրդները անրակուռ եւ անհաղթահարելի մի պատնեշ են եղել թշնամիների դեմ պայքարում եւ հաղթանակների ճակատամարտերում: Երկու ժողովուրդների ազգային բոլոր ուժերը միշտ ուղղված են եղել մի նպատակի եւ մեկ պողոթնի:

Այս երկու ժողովուրդների տաղանդը լուսավորել է Հին արեւելքը փառահեղ ապագայի կերտման ճանապարհին:

Մեր երկու ժողովուրդներն ավանգարդն են Մերձավոր արեւելքի մշակութային վերածննդի:

Սա շատ լավ էր հասկանում Հովհաննես Թումանյանը: Սա

շատ լավ էին հասկանում հայ եւ վրացի մեծ գրողները, հասարակական գործիչները, ուստի պատահական չէր նրանց սերտ համագործակցությունն ու անձնական բարեկամությունը:

*Չէ՛, չի լրոել մեծ Շոթայի
երգի ձենը կաթոգին,
Ու դարավոր ցավն ամեհի
Չի խորտակել էն հոգին:*

Այսպէս է դիմում թունանյանը վրացի բանաստեղծներին...
Հովհաննես թունանյանի խոսքի ուժը դարերի սեփականությունն է:

Դարերի ընթացքում ստեղծված արվեստի ու գրականության փառահեղ հուշարձանները, եթե կարելի է, պայմանականորեն վերագրենք միայն անցյալին: Իսկական ստեղծագործությունը, մարդու բանականության եւ հոգու ճշմարիտ ստեղծածը տարեթիվ չունի: Այն պատկանում է մարդկային ցեղի բոլոր սերունդներին, ինչպես իրենց ժամանակակիցը:

Հովհաննես թունանյանի բոցավառ խոսքը՝ ժողովուրդների բարեկամության մեծ երգը, մեր ուղեկիցն է, մեր պայքարի ու աշխատանքի ուղեցույցը: Նա հայ եւ վրաց ժողովուրդների բարեկամության հետ միասին կապրի՝ հավերժ...

ՌԵՎԱԶ ՄԱՐԳԻԱՆԻ

ԻՍ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻ ՄԵՑ ԲԱՐԵԿԱՄԸ

Վրաց ժողովուրդը մոտ ու սրտակից բարեկամներ շատ է ունեցել, բայց Հովհաննես թունանյանը բոլորովին ուրիշ բարեկամ էր: Միայն եղբայրական Հայաստանին չէ, որ նա պատկանում է: Սեզանում՝ Վրաստանում նույնպես, թեւածում է նրա ջիւնը ու շենշող պոեզիայի ոգին, ահա թե ինչու նա նաեւ մերն է. նաեւ նրա համար, որ ոչ վաղ անցյալում Հովհաննեսը վրաց ժողովրդի բոլոր ցավերը եւ ուրախություններն էր կիսում, Վրաստանը նրա երկրորդ հայրենիքն էր, եւ սիրում էր այդ երկիրը՝ իմ երկիրը, ինչպես սիրում են հարազատ մորը: Այդ մասին են խոսում Վրաստանի հանդեպ մեծագույն սիրով տոգորված նրա բանաստեղծությունները. հրապարակախոսական ջերմաշունչ հողվածները, նամակները եւ վրացիների հետ հոգսի թե ուրախության մեջ անցկացրած նրա կյանքի մեծ մասը:

Նման մարդիկ հազվադեպ են ծնվում:

Հայ մեծ բանաստեղծ ու մտածող Հովհաննես թունանյանն օրգանապես մտել է կովկասյան ժողովուրդների գրականության մեջ: Առավել եւս նա մոտ ու հարազատ է բոլոր վրացիներին, հարազատ է իր մարդասիրական գաղափարներով: Նրա քերթվածները գրավիչ են եւ կատարյալ, դյուրընկալ են եւ խոհածին, պարզ են եւ տարողունակ: Ցավոք, հայերեն չգիտեմ, բայց մենք ունենք Իոսեփ Գրիշաշվիլու սքանչելի թարգմանությունների հատորյակը, որի շնորհիվ վրաց ժողովուրդը սիրեց Հովհաննես թունանյանին: Այդ թարգմանության մասին շատերն են գրել եւ ապագայում դեռ էլի կգրեն: Մասնագետները՝ հայ եւ վրաց գրականությունների լավագույն գիտակները, այդ թարգմանությունը համարում են ձեռքբերում:

Իմ ավագ ժամանակակիցները երջանկություն են ունեցել իրենց աչքով տեսնելու նրան, բարեկամանալու այդ հիասքանչ բանաստեղծի եւ հասարակական վիթխարի գործչի հետ, միասին խորհելու բազմաթիվ ցավոտ ու հրատապ հարցերի, կովկասյան

ժողովուրդների բարեկամության անհրաժեշտության, մասնավորապես՝ հայերի և վրացիների եղբայրական հարաբերությունների մասին: Սամուլում, հրապարակային ելույթներում, անհատական զրույցներում, ամենուր, նախահեղափոխական Հայաստանում և Վրաստանում նրանք մարտնչում էին՝ ցրելու համար ցարական կառավարության առաջացրած մշուշը և ճշմարտության լույս սփռելու ժողովուրդների ճանապարհին:

Բազմաթիվ հուշեր, որոնք տպագրվել են հայկական ու վրացական մամուլի էջերում, ամսագրերում ու զրքերում, անմոռանալի և թանկարժեք շատ բան են պահել մեզ համար: Դրանց շնորհիվ հարուստ տեղեկություններ են քաղել Հովհաննես Թումանյանի՝ իբրև եզակի անհատականության ու քաղաքացու մասին: Հիմա, երբ գրում են այս տողերը, աչքիս առաջ հառնում է հյուրապաշտ տանտիրոջ թիֆլիսյան բնակարանը՝ Դավիթաշվիլու փողոցում, այնտեղ, ուր հիմա նրա անունը կրող գրադարանն է...

Ահա Հովհաննեսի մոտ հյուր է բիբլիական մորուքով Վասիլ Բարնովը: Երկու ալեգարդ և պատկառազու ծերունիների շուրջ հավաքվել են հայ և վրաց երիտասարդ գրողներ: Զրույցի թեմաներն են՝ կովկասյան ժողովուրդների հոգսեր, մտորումներ նրանց ապագայի մասին, հեղափոխություն, եղբայրություն, բարեկամություն... Ընդարձակ սենյակի մթնոլորտը հագեցած է պոեզիայով, անուրջներով, սիրով, և ցավում է երկու քաղցրաբույր ծերուկների, երկու բարեպաշտ հայրերի սրտերը ժողովուրդների դառը ճակատագրի համար: Նրանք խորհում են մեծ ապագայի մասին և կոչ են անում երիտասարդներին, որպեսզի նրանք զնան ժողովրդի մեջ, իրենց բոլոր կարողություններն ի սպաս դնեն թշնամանքն արմատախիլ անելու և փոխարենը սիրո գթառատ սերմեր ցանելու համար...

Այս պատմությունը եզակի չէ. Թիֆլիսը նման հանդիպումներ շատ-շատ է հիշում...

Հովհաննես Թումանյանի հետ իմ ծանոթությունն սկսվել է «Գիքորը» պատմվածքով: Այդ ստեղծագործությունը և կարդացի, երբ երրորդ թե չորրորդ դասարանում էի, և սկսեցի հոնգուր-հոնգուր լաց լինել Գիքորի համար: Վրացի շատ սերունդներ են ինձ նման լաց եղել Գիքորի դառը բախտի պատճառով: Վրացերեն թարգմանելու օրվանից «Գիքորը» դուրս չի եկել մեր դպրոցական դասագրքերից:

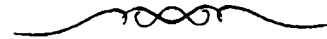
Անցավ ժամանակ, և ես սիրեցի Թումանյանի մեծ պոեզիան, ծանոթացա նրա արձակին, հրապարակախոսական հոդվածներին, և իմ աչքի առաջ հառնեց վիթխարի մի մարդ՝ հզոր և

պատկառելի մի արվեստագետ:

Վերջերս իմ հայ բարեկամների օգնությամբ ես փորձ արեցի և մեծ ակնածանքով թարգմանեցի Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծությունները, որից շատ մեծ հաճույք ստացա:

Մոտ հիսուն տարի առաջ Հովհաննես Թումանյանը ոգևորված շտապում էր՝ մասնակցելու վրաց պոեզիայի օրվան նվիրված ցերեկույթին: Նաև հատուկ հողված նվիրեց վրաց պոեզիային: Նա գրում է. «Գնանք էլ գեղեցիկ օրը մեր եղբայր ժողովրդին այցելելու և նրա պայծառ հանճարը հարգելու»:

Եվ այսօր, երբ մեր մեծ երկրի ժողովուրդները հանդիսավոր կերպով նշում են Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակը, մենք՝ վրացի բանաստեղծներս, կրկնում ենք նրա խոսքերը. դե՛ ուրեմն զնանք Հայաստանի մայրաքաղաք, որպեսզի մասնակցենք պոեզիայի մեծ տոնահանդեսին և երախտիքի մեր խոսքն ասենք Վրաստանի մեծ բարեկամին ու սիրահարին, ժողովուրդների եղբայրության իսկական երգչին, հայ ժողովրդի լուսեղեն հանճարին:

ՍՏԵՓԱՆԵ ՄԽԱՐԳՐԶԵԼԻ

ՀՈՎԿԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՍ

Ինչի՞ նման կլիներ իմ կյանքը,
եթե հանկարծ աշխարհում չլիներ
Քո Անուշի սիրո տանջանքը,
Քո Անուշը՝ ճկուն ու թխահեր:

Տեսնել Հայաստանը եւ իմ հոգին
Մեկնել արեգակին նրա բոսոր,
Թունանյա՛ն, հանճար մեր թանկագին,
Եղբայրության կաղնի դու մեր հզոր:

Սիրում էիր մեղեդին մեր վրաց
Դու Մհերի հոգում ծնված հրե,
Հայաստանի վիշտը դեռ չամոքված
Քեզ վիճակվեց մեր կսկիծն էլ տանել:

Դու հյուր չէիր մեզ մոտ եկել բնավ,
Դու մեր բնիկն էիր, եղբայրն անգին,
Ե՛վ ոչ մի փորձություն, ե՛ւ ոչ մի դավ
Զբաժանեց հայոց, վրաց հոգին:

Ուզում եմ ես անցնել Հայաստանով
Ե՛վ սփռել երգս այնտեղ իբրեւ ողջույն
Հպարտ քո չխամրող հիշատակով
Ե՛վ քո ոգով անմահ ու մշտաբուն:

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ՑԽՐԱԾՂԱՐՈՅՈՒՄ

*Հովհաննես Թումանյանը Բորժոմի լեռնանցքով ու
Բակուրիանիով ելել է Ցխրածղարոյի գագաթը:*

«Այնտեղ կլինեմ արեւածագին,
Կտեսնեմ՝ ինչպես լույս օրը ծնվեց», -

Կիպ մոտենալով սարի գագաթին
Ինքն իրեն խոսեց բանաստեղծը մեծ:

Տեղ հասավ:
Շնչեց օդը լեռնային,
Կանգ առավ հոգնած:
Տեսավ, թե ինչպես
Անշտապ ելավ շողն արեւային
Ու ճեղքեց մուժի քողը կաթներեց...

Բայց շրջակայքը կրկին մշուշվեց,
Ծածկվեց երկնքի ճեղքը կիսաբաց,
Շողերի փունջը վերստին ջնջվեց,
Ու դարձյալ տիրեց մուժը մթամած:

Եվ սակայն սարին նորից լույս իջավ.
Լազուրին նայեց բանաստեղծը լուռ,
Ասես ձեռնափին բռնել էր մի ջահ,
Որ լույս տա անցվոր աշխարհին հանուր:

Ու երբ մեզ ու մուժ մեկեն ցնդեցին,
Լույսը ողողեց ճակատը նրա...
Թվաց՝ նայում է սեզ Արարատին,
Որ լուռ թախծում էր իր գահի վրա:

Արփու շիթերը շատրվանեցին,
Լույսերում շողաց Կովկասը համակ.
Ճառագայթների հեղեղով կրկին
Ցխրածղարոյում արեւ էր տաք...

Գ. ԲԵԺԱՆԻՇՎԻԼԻ

ՄԵՐ ԱՆՎԱՆԻ ՇԱՍՔԱՂԱՔԱՅԻՆ

Տարեց թիֆլիսցիներից շատերը լավ են հիշում գեղադեմ ժպտուն Հովհաննես Թումանյանին՝ հայ տաղանդավոր բանաստեղծին, հասարակական նշանավոր գործչին, ժողովուրդների բարեկամության բոցաշունչ երգչին: Եիշտ է՝ նա Թիֆլիսում չի ծնվել, բայց իր կյանքի լավագույն տարիները մեր մայրաքաղաքում է անցկացրել: Հովհաննես Թումանյանը կրթությունն ստացել է Ներսիսյան դպրոցում, որը գտնվում էր այժմյան Կոլտնտեսականների հրապարակի մոտ: Այդտեղ 1912 թ. նա հիմնադրել է Հայ գրողների ընկերությունը, որտեղ, երկու եղբայրական ժողովուրդների մտավորականներին մերժեցնելու նպատակով հայերի լսարանի առաջ վրաց գրականության մասին դասախոսություններ էին կարդում մեր գրողներն ու գրականագետները: Մինչև 1921 թ. ընկերության անփոփոխ նախագահը Հովհաննես Թումանյանն էր: Նրա բնակարանը, որ գտնվում էր ներկայիս Դավիթաշվիլու փողոցի թիվ 18 տան երրորդ հարկում, ժամանակին ուղղակի գրական սալոնի էր վերածվել:

Հովհաննես Թումանյանը բարեկամական սերտ կապեր ուներ վրաց առաջադեմ հասարակայնության, հատկապես բանաստեղծների հետ: Վրաստանին նա ծոնել է մի քանի բանաստեղծություն:

Դեռևս Թումանյանի կենդանության օրոք՝ 1922 թ., Թիֆլիսի քաղաքային խորհուրդը մայրաքաղաքի նախկին Արղության փողոցը, նրա նրբանցքն ու երեք փակուղիները կոչել է հայ մեծ բանաստեղծի անունով: Այդ փողոցն սկիզբ է առնում Թոնեթի հրապարակից եւ կտրելով Լեսելիձեի փողոցը՝ հասնում է Սետեխի կամրջի մատույցները: Այդ փողոցում երկու եռահարկ շենքից բացի մյուսները երկհարկանի են: Դրանց թիվը քառասունհինգ է. ընդ որում՝ քսաներեքը կենտ են, քսաներկուսը՝ զույգ:

Փողոցի բազմաթիվ շենքեր զարդարված են միայն Թիֆլիսին հատուկ պատշգամբներով, որոնք շատ-շատերին են հրա-

պուրում: Փողոցի երկարությունը երկու հարյուր մեկ մետր է, միջին լայնությունը ութ մետր:

Հովհաննես Թումանյանի անվան փողոցի նրբանցքը եւ երեք փակուղիները մտնում են Կիրովի շրջանի տարածքի մեջ:

Ինչպես նշեցինք, բանաստեղծի բնակարանը (ներկայումս Դավիթաշվիլու փողոց, թիվ 18, գտնվում է Կալինինի շրջանում) նաեւ վրաց գրականագետների ու բանաստեղծների հավաքատեղին էր: Սրտաբաց տանտիրոջ հետ զրուցում էին թե՛ գրականության եւ թե՛ բազմաթիվ կենսական հարցերի մասին:

Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեն այդ տան պատին հուշատախտակ է փակցրել, որի վրա հայերեն, վրացերեն եւ ռուսերեն գրված է. Այս տանը ապրել է հայ մեծ գրող Հովհաննես Թումանյանը:

1952 թվականից բանաստեղծի նախկին բնակարանում բացվել է Հովհաննես Թումանյանի անվան թիվ 16 մասսայական գրադարանը, որտեղ առատորեն ներկայացված են Հովհաննես Թումանյանի երկերը՝ հայոց լեզվով եւ նրանց վրացերեն ու ռուսերեն թարգմանությունները:

Հովհաննես Թումանյանը թաղված է Թիֆլիսում՝ հայ գրողների եւ հասարակական գործիչների պանթեոնում (26 կոմիսարների շրջան): Նրա գերեզմանի մոտ հաճախ են հավաքվում բանաստեղծի տաղանդի երկրպագուները:

ՍԵՐԳՈ ՋՈՐԲԵՆԱԶԵ

ՉՈՎԿԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ ԵՎ ԹԻՖԼԻՍԻ ՇԱՍԱՍԱՐԱՆԸ

Չովհաննես Թումանյանը վրացիների սիրելի գրողն է: Չկա վրացի թեկուզ եւ մեկ աշակերտ, որ արցունք թափած չլինի Գիքորի բախտի համար, հրճված չլինի Քաջ Նազարի արկածներով, սքանչացած չլինի Անուշի անապական սիրով: Այս ամենին, իհարկե, նպաստել է Ի. Գրիշաշվիլու թարգմանությունը: Ի վանե Գոմարթելին գրում է. «Երբ կարդում ենք Գրիշաշվիլու թարգմանությունը, հանգզվում ենք, որ այդտեղ ոչ մի թարգմանություն էլ չկա. ինքը՝ Չովհաննես Թումանյանն է գրում վրացերեն»:

Նշենք, որ բնագրի եւ թարգմանության այդ հարազատությունը սոսկ Գրիշաշվիլու բանաստեղծական-թարգմանչական տաղանդի արդյունք չէ: Կարելորն այն է, որ Չովհաննես Թումանյանը հայ ժողովրդի երգիչն է, նրա իղծերի եւ բաղձանքների ճշմարիտ արտահայտողը: Իսկ հայ եւ վրացի ժողովուրդները եղբայրներ են: Ահա թե ինչու վրացու սրտին մոտ ու հարազատ է Չայաստանի այդ մեծ քնարերգուի գրական ժառանգությունը:

Վրաստանն անկեղծորեն սիրում էր Չովհաննես Թումանյանին: Նա էլ, իր հերթին, հավատարիմ եւ քնքուշ սեր էր տածում Վրաստանի հանդեպ: Եվ դա հաստատվում է ոչ միայն գեղարվեստական երկերով...

Անդրադառնանք լուկ մեկ փաստի, որը հավաստում է, թե որքա՞ն մեծ է եղել Չովհաննես Թումանյանի՝ Վրաստանի հանդեպ տածած սերը:

1917 թվականի փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ի վանե Ջավախիշվիլին կազմակերպչական լայն գործունեություն է ծավալում Թիֆլիսում վրացական համալսարան հիմնադրելու համար: Շովինիստորեն տրամադրված ժամանակավոր կառավարությունն ընդդիմանում էր: Ի վանե Ջավախիշվիլին չընկրկեց անհաջողության մատնվելու վտանգի առաջ եւ պայքարը տեղա-

փոխեց ժողովրդի մեջ: Եվ արդյունավետ: 1917 թ. աշնանից ժողովրդին տիրեց ազգային համալսարան ունենալու բուռն ցանկությունը:

Վրաստանից դուրս ապրող վրացիները նույնպես անմասն չմնացին այդ հանրաշահ գործի հաջողությանը, բայց միայն վրացիները չէ, որ ուրախ ու հպարտ էին ազգային համալսարան բացելու համար: Չիմնադրելու հնարավորությունները որքան մեծանում էին, այնքան ոգեւորվում էին նաեւ մեր բարին ցանկացողներն ու բարեկամները: Բոլորից շուտ եւ բոլորից ավելի անկեղծորեն այդ սերն արտահայտեց հայ մեծ գրող եւ վրաց ժողովրդի ճշմարիտ բարեկամ Չովհաննես Թումանյանը: Այդ ժամանակ վրացական համալսարան բացելու դժվարությունները դեռ առջելում էին, քանզի հայտնի չէր, թե հայրենասեր գիտնականների փոքրիկ ջոկատը կկարողանա՞ արդյոք հասնել իր նվիրական բաղձանքին: Դա ավելի քան մեծացնում է վրաց ժողովրդի ազգային հետաքրքրությունների հանդեպ Չովհաննես Թումանյանի սկզբունքային վերաբերմունքի նշանակությունը:

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին Չովհաննես Թումանյանը վրացական համալսարանի ընկերության վարչությանն է նվիրում հարյուր ռուբլի (ոսկով) եւ ընկերության վարչության ակտիվ անդամներից մեկի՝ Գ. Ն. Դիասամիձեի անունով ուղարկում է չափազանց ջերմաշունչ մի նամակ. «Միայն գիտությունը, գրականությունն ու արվեստն են լցնում ժողովուրդներին բաժանող անդունդը, եւ միայն դրանք կստեղծեն գալիք լավագույն կյանքն ու ճշմարիտ մարդուն»:

Ուստի եւ Դուք կհասկանաք այն ուրախությունը, որ զգացի ես, երբ իմացա վրացական համալսարան բացելու լուրը:

Ես հիացմունքով եմ պատկերացնում մայրենի լեզվով բարձրագույն կրթություն ստացող ուրախ եւ ազնիվ վրացու կյանքը:

Իսկ մենք ե՞րբ պիտի շնորհավորենք Կովկասի մյուս ժողովուրդների բարձրագույն կրթական հաստատությունների բացումը, որպեսզի գիտության եւ արվեստի հողի վրա իրար հանդիպենք եւ փոխադարձ ըմբռնում ու հարգանք հաստատենք:

Խնդրում եմ Ձեզ ընդունել եւ հաղորդել ում հարկն է իմ ցերմ ողջույնը այդ առթիվ, ինչպես նաեւ իմ համեստ լուծան, որը թերեւս դառնա վրաց ժողովրդ կուլտուրայի մեծ շենքի աղյուսներից մեկը:

Խորապես Ձեզ հարգող,

Չեր՝ Չովհաննես Թումանյան:

Չովհաննես Թումանյանին անչափ ուրախություն է պատճառում վրացական համալսարանի հիմնադրումը: Թիֆլիսում՝ այն ժամանակվա Կովկասի վարչական եւ մշակութային կենտրոնում, շատերն էին հակադրվում ազգային համալսարանի հիմնադրմա-

նը, եթե ոչինչ չասենք անգամ հավատները կորցրածների մասին. որոնք ազգային համալսարանի հիմնումը համարում էին ռոմանտիկ գիտնականների օրապակաս ձեռնարկում, իսկ ազգայնամուլական ուժերը առհասարակ չէին ուզում թիֆլիսում ազգային համալսարան ունենալ: Նրանց ծայնակցում էր հայկական պլուտոկրատիան: Այս ուժերը Կովկասում մեծ-միակ համալսարանի կողմնակից էին, բայց միայն ռուսական պետական համալսարանի: Նրանք իրենց կարծիքը հիմնավորում էին գիտության ունիվերսալիզմի անհրաժեշտությամբ եւ, իբր, դրանով մերժում էին ազգային սահմանափակությունը: Նրանք չէին պատկերացնում, որ Կովկասի յուրաքանչյուր ժողովուրդ առանձին կարող է իր ազգային համալսարանն ունենալ:

Յովհաննէս Թումանյանը շրջանցեց հետադիմական եւ շովինիստական այդ ուժերին եւ ակտիվորեն, անթաքույց ու աներեր կանգնեց վրացական համալսարանի ջատագովների կողքին: Աջակցությունը շատ նշանակալից էր եւ ճիշտ ժամանակին:

Վրացական համալսարանի հիմնադրումը Յովհաննէս Թումանյանի կարծիքով պետք է արագացներ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար եւս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հիմնադրման գործը: Նրա համոզմամբ եղբոր եւ բարի հարեւանի օրինակը ոչ թե պիտի դատապարտվի, ոչ թե պիտի դառնա գիտամշակութային սեպարատիզմի պատճառ, այլ ընդօրինակվի: Չենք կարող չնշել նաեւ, որ Յովհաննէս Թումանյանը անխորտակելի էր համարում եւ ճիշտ զնահատում հայ-վրացական բարեկամական եւ բարիդրացիական հզոր ուժը:

Այսօր այնքան էլ դժվար չէ պատկերացնել, թե 1917 թ. որքան զնահատելի էր Յովհաննէս Թումանյանի դիրքորոշումը, որը հրաշալի կերպով մտահայեց վրաց ազգային համալսարանի ստեղծման բարերար ազդեցությունը Կովկասի մյուս ժողովուրդների համար բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հիմնադրելու եւ, առաջին հերթին, հայոց համալսարանի բացման գործում:

Վրացական համալսարանի հիմնադրումը Յովհաննէս Թումանյանը միայն իր անունից չողջունեց. դա հայկական համալսարանի հիմնադրման անմիջական նախաձեռնողի ողջուն էր:

1917 թ. մայիսի 31-ին Յովհաննէս Թումանյանի գլխավորությամբ թիֆլիսում կայացավ Հայկազյան ընկերության հիմնադիր ժողովը, որը հայկական համալսարան ստեղծելու որոշակի պլան մշակեց (այս մասին մանրամասն տես Ա. Ինճիկյան, Յովհաննէս Թումանյանը եւ հայկական համալսարանը, «Քանթեր Երեւանի համալսարանի», 1967, թիվ 2, էջ 185-197): Յովհաննէս Թուման-

յանի համար պարզ էր, թե նպատակին հասնելու համար վրացական համալսարանին օժանդակող ընկերությունը ինչ դժվարություններ պիտի հաղթահարեր: Ահա թե ինչու վրացական համալսարանի հիմնադիրները առանձնապես բարձր էին գնահատում Յովհաննէս Թումանյանի աջակցությունը:

Վրացական համալսարանի հիմնադրող ընկերությունը Յովհաննէս Թումանյանի գործողության մեջ ոչ միայն մեծ գրողի սերն ու օգնությունը տեսավ, այլեւ արդարացիորեն նշեց, որ գրողի բերանով ամբողջ Հայաստանն է ողջունում վրաց ժողովրդին:

1917 թ. նոյեմբերի 7-ին վրացական համալսարանի հիմնադիր ընկերությունը Կ. Ափխազի ստորագրությամբ պատասխան խոսք է հղում Յովհաննէս Թումանյանին.

«Մեծապատիվ տեր, պարոն Յովհաննէս Թադեւոսի,

Վրացական համալսարանի ընկերության վարչությունը բարոյական մեծ բավականությամբ ունկնդրեց Գրիգոր Լիկուրոզի Դիասա-միձեին ուղարկած Ձեր նամակի ընթերցումը վրացական համալսարանի հիմնադրման առթիվ:

Վրաց ժողովրդի եւ Վրաստանում ազգային բարձրագույն կրթության նորից ծնվող տնկարանի առթիվ արտահայտած Ձեր համակրանքի զգացմունքները աշխույժ արձագանք գտան ընկերության վարչության անդամների սրտերում:

Ձեր որպես իր հայրենիքի լավագույն զավակի ու նրա խոհե-րի տաղանդավոր արտահայտչի խորապես սրտաբուխ խոսքերում մենք տեսնում ենք հազարամյակների ընթացքում բարի դրացու ման վրաց ժողովրդի հետ կողք կողքի ապրող եւ նրա հետ մշակութային զարգացման ու հոգեւոր կատարելագործման մշտական ու փոխադարձ հողի վրա գտնվող հայ ժողովրդի քնքշանքն ու ողջույնը:

Վերապրելով Ձեր ողջունի անաջացրած սքանչելի զգացմունքները՝ մենք չենք կարող չկրկնել Ձեր խորապես նշանակալի խոսքը. «Միայն գիտությունը, գրականությունն ու արվեստն են լցնում ժողովուրդներին բաժանող անդունդը, եւ միայն դրանք կստեղծեն գալիք լավագույն կյանքն ու ճշմարիտ մարդուն»:

Ընդունեք վրացական համալսարանի ընկերության վարչության ամբողջ կազմի եւ անձամբ իմ անկեղծ երախտագիտությունը Ձեր սրտաուղչ մաղթանքների եւ վրացական համալսարանի օգտին կատարած նվիրատվության համար:

Իշխ. Կոնստ. Ափխազ»

Յովհաննէս Թումանյանին չէին դավաճանում հավատն ու ինտուիցիան, երբ սրտանց ողջունում էր վրացական համալսարանի ստեղծումը: Ընդամենը հինգ տարի ապրեց նա թիֆլիսի համալսարանի հիմնադրումից հետո: Այդ տարիները հաստատում են նրա խոր հավատի անսխալականությունը:

Իվանե Զավախիշվիլու հրապարակային հայտարարության համաձայն վրացական համալսարանը երբեք պահանջ կամ ցանկություն չի ունեցել վերածվելու համակովկասյան համալսարանի, բայց նրա առաջնահերթ խնդիրներից մեկը եղել է եղբայրական ժողովուրդների մշակույթի և պատմության ուսումնասիրությունը, առանց որի անհնար կլիներ հետազոտել նաև Վրաստանի պատմությունը: Իհարկե, ասվածը նախ և առաջ վերաբերում է հայոց պատմական հարուստ գրականությանը, ինչպես քաղաքիվ պատմիչների առումով, այնպես էլ տեղեկությունների առատությամբ: Համալսարանի հիմնադիր Իվանե Զավախիշվիլին ամենից ավելի խորն էր գիտակցում այդ չափազանց հարուստ պատմական գրականության հասարակական նշանակությունն առանձնապես Վրաստանի պատմության համար:

Ղեռ ուսանողական շրջանից, հետագայում նաև ասպիրանտական տարիներին Իվանե Զավախիշվիլին համընթաց ուսումնասիրել է հայ և վրաց պատմական գրականությունը՝ «հայ պատմական գրականության յուրահատկության և Վրաստանի պատմության համար ունեցած առանձնահատուկ նշանակության պատճառով»:

Հիմնադրման առաջին իսկ օրվանից Թիֆլիսի համալսարանը դարձավ հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն:

Ուսումնական առաջին դասացուցակով նախատեսված էր և համալսարանի հիմնադրման առաջին կիսամյակում Ակակի Շանիծեն կարդում էր հին հայերեն՝ գրաբար: Հենց նրա ղեկավարությամբ հետագայում մի շարք նշանավոր գիտնականներ ուսումնասիրեցին հին հայերենը:

1918 թ. հունիսի 11-ին համալսարանի պրոֆեսորական խորհուրդը հայ պատմագրության բնագավառում աշխատելու համար երաշխավորում է Ն. Մառի տաղանդավոր աշակերտ Գ. Ղիփշիծենին, որը, ցավոք, մեկ տարի անց վախճանվում է բոլորովին երիտասարդ հասակում: Հայ պատմական գրականությունն առարկայի առաջին դասախոսությունը կարդում է Իվանե Զավախիշվիլին:

Նոր-նոր ուղքի կանգնող վրացական համալսարանի ուսումնական պլաններում մեծ տեղ էր հատկացվում Հայաստանի պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրությանը: Իսկական կոչ է հնչում Իվանե Զավախիշվիլու խոսքը. «Յուրաքանչյուր լուսավորյալ վրացի պարտավոր է իր հարեւան եղբայրական ժողովրդի հայերի բազմատանց, բայց չափազանց հետաքրքիր կյանքն իմանալ. Իսկ դրա համար նախ և առաջ պետք է ուսումնասիրել այն սկզբնաղբյուրները, որոնց համաձայն հնարավոր է վերականգնել Հայաստանի պատմությունը»:

Իվանե Զավախիշվիլին գործով ապացուցում էր հայ մտղորդի և նրա հինավուրց մշակույթի հանդեպ ցուցաբերած հարգանքն ու սերը: Երբ հայ հայրենասիրական ուժերը դուռնեցին Թիֆլիսից տեղափոխել ազգագրական ընկալության ուղիվան քանկարծեք հավաքածուները և նյութերը, վրացյանուրց ունակ փորձեցին տեր դառնալ այդ հավաքածուին. Իվանե Զավախիշվիլին իրեւ համալսարանի ներկայացուցիչ, սասուպորեն հարձակվեց եղբայրական ժողովրդի շահերն անուսնելու վե՛, բե՛զ մակողմանիորեն ապացուցեց հայ ժողովրդի իրավունքները, որ պեսզի նա տեր դառնա իր ազգային ուրասությունը, և նույնիսկ արողացավ հասնել դրա իրականացմանը. նման վաստեղին և վե՛լի էին մերժեցնում երկու եղբայրական ժողովուրդներին և կասկած լինել չի կարող, որ ուրախությամբ էր լցվում նաև Հով հաննես Թումանյանի սիրտը

Թիֆլիսի համալսարանն ուրախությամբ էր արձագանքում հայ ժողովրդի ամեն մի հաջողության

Վրաստանում մեծ ուրախությամբ ընդունեցին Գյումրիում համալսարան բացելու լուրը. «Սախալտ սաքմն» թերթը 1920 թ. հունվարի 13-ի համարում գրում է, որ հունվարի 25-ին հանդիսավորապես բացվելու է Հայաստանի պետական համալսարանը Նույն թերթի հունվարի 1-ի համարում կարդում ենք «Երեւեւ եւեւ» վա ժամը 1-ին խմբագրությունում ուղղորդված Հայաստանի նշանագրե բանաստեղծ Գովաննես Թումանյանը: Խմբագրության անդամները շատ հակալություն ուայտնեցին իարկարժան հյուրին և Հայաստանին մալեցին աննայա լավ ու բարին»

1920 թ. հունվարի 22-րն ռեգիստր Իվանե Զավախիշվիլին համալսարանի վարչությանը հայտնում է, որ հունվարի 25 ին Գյումրիում նախատեսվում է բացել համալսարանի իմաստասիրական ֆակուլտետ. վարչությունը խնդրում է պրոֆ. Ակակի Շանիծենին կազմել ուղղույնի հեռագրի տեքստ: Հունվարի 24 ին պրոֆեսորական խորհուրդը հավանություն է տալիս հեռագրու տեքստին և այն գրքերի հետ միասին ուղարկում են Գյումրի համալսարան:

Հայկական առաջին համալսարանի բացման առիթով վրացիների ուրախությունը սրանով չի վերջանում: «Սախալտ սաքմն» լրագրի 1920 թ. հունվարի 25-ի համարում Ակակի Շանիծեն տպագրում է մի հրաշալի հոդված «Բուլքոյն հայկական համալսարանին» վերնագրով: Հոդվածում առկա է այն ուրախությունը, որ պատճառել էր եղբայրական ժողովրդի համալսարանի բացումը:

«Այսօր Գյումրիում, - գրում է Ակակի Շանիծեն, - հիմնադրվում է նոր տիպի հայկական առաջին համալսարանը, որով այսուհետև լայն հնարավորություններ են ընձեռվում հայկական մտքի զարգացման, գիտական աշխատանքներն աշխուժացնելու եւ հայկական գիտությունը բարգավաճ դարձնելու համար:

Ակզգի համար ճիշտ է միայն իմաստասիրական/պատմաբանասիրական ֆակուլտետ բացելը, - շարունակում է Ա. Շանիծեն, - քանզի բազում դժվարությունների կհանդիպի նոր-նոր ութի ելնող համալսարանը, բայց գործի նկատմամբ ունեցած սիրով եւ իրենց ակտիվ աշխատանքով համալսարանի ղեկավարները, որոնց մեջ կան հռչակավոր շատ անձինք, աստիճանաբար կհաղթահարեն բոլոր կարգի դժվարությունները: Ծանր պայմաններում է սկսում հայկական համալսարանն իր կյանքը, բայց համոզված ենք, որ համալսարանի նախաձեռնողները անձնագրի եւ տքնաջան աշխատանքով հրաշալի կերպով կձեռնարկեն ազգաշահ այդ մեծ գործը եւ փառահեղորեն կպսակեն այն:

Օտար երկրների համալսարաններում աշխատող մասնագետները, ինչ խոսք, շուտով կհամախմբվեն ազգային գիտության տաճարի շուրջը, եւ բոլորը միասին կքաշեն ծանր, բայց չափազանց պատվելի լուծը, որ նրանց արժանացրել են պատմությունն ու հայրենիքի ապագան:

Անր հարեւանների մշակույթի տոնահանդեսի օրը մեր սրտերը լցվել են անսահման ուրախությամբ, ուստի ասում ենք.

- Կեցցե՛ հայկական լուսավորության օջախը:
- Կեցցե՛ հայկական համալսարանը»:

Ճիշտ է՝ համալսարանի կյանքը շատ կարճ տևեց, բայց դա չի հակադրվում այն բանին, որպեսզի չնշենք համալսարանի պրոֆեսորայի առաջին կոլեգիայի հիմնական մասի անսահման հայրենասիրությունն ու գիտության համար անձնագրողությունը:

Ակակի Շանիծեի խոսքերն արտահայտում էին ամբողջ վրաց ժողովրդի ձգտումներն ու ոգեւորությունը:

Դեռեւս Յովհաննես Թումանյանի կենդանության օրոք եղբայրական համալսարանները ակտիվորեն պայքարում էին ժողովուրդների միջեւ եղած ճեղքերը վերացնելու համար: Ներկայումս երեւանի եւ Թիֆլիսի պետական համալսարաններն ամեն կերպ ուժեղացնում են երկու ժողովուրդների եղբայրական հարաբերությունները: Նրանք համակողմանիորեն ուսումնասիրում են նաեւ Յովհաննես Թումանյանի գրական հարուստ ժառանգությունը:

ԻՐԱԿԼԻ ԱՐԱՇԻՉԵ

ԽՈՍՔ ԿՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Յովհաննես Թումանյանն այսօր մեզ հավաքել է իր գերեզմանի մոտ, այստեղ՝ Վրաստանի մայրաքաղաքում՝ իր սիրելի Թիֆլիսում, որտեղ նա անց է կացրել իր ամբողջ գիտակցական, ստեղծագործական կյանքը, որտեղ նա, ինչպես երեւում է, գտել է ստեղծագործական աշխատանքի համար ցանկալի պայմաններ եւ որտեղ, իր կտակի համաձայն, հավերժական հանգիստ է վայելում:

Սայաթ-Նովայից հետո հայ եւ վրաց, նաեւ անդրկովկասյան ժողովուրդները իսկապես չեն ունեցել այնպիսի մի ընդհանուր բանաստեղծ, ինչպիսին Յովհաննես Թումանյանն է: Միեւնույն ժամանակ, եթե Սայաթ-Նովան, ի փառս այս ժողովուրդների, չբավարարվեց մեկ լեզվով եւ միանգամից երգեց երեք լեզուներով, ապա Յովհաննես Թումանյանը մեկ լեզվում՝ իր մայրենի հայոց լեզվում, գտավ այն ներքին կախարդական ուժը, որով կարողացավ սիրո բարձր հիմն ասել մեր ժողովուրդներին՝ նրանց ճակատագրի, նրանց անցյալի ու ապագայի մասին:

Այո՛, Յովհաննես Թումանյանը մեր ընդհանուր բանաստեղծն է: Այդպես էին կենդանության օրոք նրան անվանակոչում նրա վրացի բարեկամները, որին նրանք ընդունեցին ու սիրեցին. այսօր նրան այդպես ենք անվանակոչում նաեւ մենք՝ նրա ստեղծագործությունը մեծարողներս:

Որք կասեք, թե յուրաքանչյուր իսկական ստեղծագործող միշտ էլ ընդհանուր է, եւ նա ոչ թե երկու կամ երեք, այլ բոլոր ժողովուրդներին է պատկանում, թե յուրաքանչյուր իսկական ստեղծագործողի ժառանգությունը բոլոր ժողովուրդների հարստությունն է: Դա, ինչ խոսք, այդպես է, բայց Յովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունը, նրա քաղաքացիական գործունեությունն ու ծառայությունը առանձնահատուկ նշանակություն են ունեցել եւ ունեն հատկապես մեր ժողովուրդների համար:

Չովհաննես Թումանյանը, իսկապես, մեծ ավանդ ունի ոչ միայն իբրև ստեղծագործող, երգիչ, այլև ինչպես քաղաքացի, եւ այդ ավանդի համար նրան երախտապարտ է ոչ միայն իր ժողովուրդը, այլև անդրկովկասյան բոլոր ժողովուրդները, վրաց ժողովուրդը:

Այդ մասին բազմիցս խոսվել է նրա հոբելյանական օրերին, բայց եթե հազար անգամ էլ ասվի, մեզ հատկապես քաղաքացիական այն մեծ ծառայության հիշատակումն է հաճելի այսօր, այստեղ՝ նրա շիրիմի մոտ, հենց այն խոշոր ավանդի հիշատակումը, որ Չովհաննես Թումանյանը ժամանակին ներդրել է հայ եւ վրաց ժողովուրդների բարեկամության ու հարաբերությունների խորացման գործում:

Չովհաննես Թումանյանը հատկապես պատասխանում էր այն սիրուն, որ նրա նկատմամբ տածում էր Վրաստանը: Նրան են պատկանում հետեւյալ խոսքերը. «Եթե մի հայացք ձգենք հարեւանների փոխհարաբերությունների վրա ամբողջ աշխարհում, չենք կարող չխոստովանել, որ վրացին, իբրև հարեւան, ամենալավերից մեկն է եղել»:

Սա ասել է մի մարդ, որը տասնյակ տարիներ զգացել է վրացու սրտի ջերմությունը:

Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո՝ Անդրկովկասում ժամանակավոր խառնաշփոթության տարիներին, երբ իմպերիալիստական մեծ տերությունները Ամերիկայի ղեկավարությամբ Կովկասյան լեռներից այս կողմ իրենց ցանցն էին հյուսում եւ փոքրիկ Չայաստանին բարեկամական օգնություն էին խոստանում, հենց Չովհաննես Թումանյանն էր, որ ասաց, թե բոլոր տերությունները միասին վերցրած այնքան չեն օգնել հայերին, որքան փոքրիկ Վրաստանը, թե յուրաքանչյուր ընդհանուր դժբախտության ժամանակ, երբ հարձակումը եղել է հարավից կամ արեւելքից, հայ ժողովուրդը առաջին հերթին հայացքն ուղղել է Վրաստանին եւ Վրաստանում է գտել հուսալի հանգրվան:

Չենց Չովհաննես Թումանյանն է ասել. «Այն հայ գործիչը, որ պաշտպան չի կանգնել Վրաստանին, չի հասկացել իր ժողովրդին ու իր պատմությունը, եւ այն վրացին, որ չի պաշտպանել հայերին ու Չայաստանը, չի հասկացել վրաց ժողովրդին եւ Վրաստանի պատմական ուղիները... Նույն հայը կամ վրացին, որ լավ է իմացել ու հասկացել իր ժողովրդի ճակատագիրն ու բնավորությունը եւ նրա գերագույն շահերը, միշտ պաշտպանել է իր հարեւանին, ինչպես ինքն իրեն»:

Դարձյալ Չովհաննես Թումանյանն է ասել. «Չայ լինի թե վրացի, եթե շեղվում է այս ճանապարհից, դավաճանում է իր ցեղի ոգուն»:

Ճշմարիտ խոսքեր...

Անկասկած է, որ երբ հայ մեծ բանաստեղծն իր երկրին, իր

ժողովրդին արդար ծառայության սուրբ զգացումներ էր ներարկում, երբ իր հարազատ ժողովրդի մեջ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների նկատմամբ եղբայրության եւ համագործակցության հավերժական գաղափարներ էր քարոզում ու սովորեցնում՝ նախ եւ առաջ առաջնորդվում էր այնպիսի զգացումներով, ինչպիսի զգացումներով առաջնորդվում էր մեր Ակակի Ծերեթելին, երբ գրում էր.

*Ես մի վրացի, իսկ դու հայ ես մի,
Բայց մենք երկուսով եղբայր ենք հիմի...*

Մեր իմաստուն նախնիները ժամանակ առ ժամանակ հիշեցնում էին այս մասին մեր ժողովուրդներին. եկեք եւ ոչ մի օր չմոռանանք այս մասին:

Այո՛, ինչպես զառամյալ հայրը խոստովանում է երկու պատանիների, երկու երիտասարդների, որ իրենք եղբայրներ են, ճիշտ այդպես էլ պատմությունը ժամանակին խոստովանել է մեզ՝ հայերիս ու վրացիներին՝ Չայոսին ու Քարթլոսին, որ եղբայրներ ենք, որ պատմության մշուշապատ խորքերում մի ընդհանուր նախահայր ենք ունեցել:

Ահա թե ինչու դաժան փորձության ժամին Չովհաննես Թումանյանն այնպես բուռն դիմեց վրացիներին. «Վրացի եղբայրներ, մեր վաղեմի եղբայրներ, տանջված եղբայրներ, բայց միշտ ազատ ու բարձր հոգու տեր եղբայրներ»:

Մեր իմաստուն հոգեւոր այրերը լավ էին հասկանում, որ սեփական հայրենիքի հանդեպ խելամիտ սերը հարեւանի հետ եղբայրության ու համագործակցության լայն ուղիներ փնտրել է նշանակում, իսկ նրա հանդեպ անխոհեմ սերը հավասար է դավաճանության:

Ամեն ինչին նայել այդ բանական սիրո բարձունքից, սեր, որ վեհացնում է, սեր, որ արարում է, սեր, որ միաբանում եւ ջերմացնում է, միայն բանական սիրո բարձունքից նայենք ու զննենք ամեն ինչ: Ահա թե նրանք ինչ են կտակել մեզ:

Չովհաննես Թումանյանի մեծությունը հենց այն է, որ նա ժամանակին խորությամբ ընկալեց ժողովուրդների իսկական եղբայրության բուն էությունը, դրա համար էլ նրա ստեղծագործությունը ոչ միայն ժողովուրդների բարեկամության սովորական հիմն է, այլ նաեւ՝ իսկական պոեզիա:

Այս ամենն անցյալին՝ պատմությանն է պատկանում, այս ամենը բանաստեղծի շիրիմը հուշեց մեզ: Մենք՝ անդրկովկասյան ժողովուրդներս, տասնյակ տարիներ լեւինյան ազգային քաղաքականության գրանիտե հիմքի վրա, խորհրդային մեծ Միության

միասնական եղբայրական ընտանիքում կառուցել ենք մեր ժողովուրդների բարեկամության փառահեղ շենքը: Մեր ընդհանուր, սքանչելի ապագան անամպ է, քանզի մեզնից յուրաքանչյուրը այդ փառաշուք շենքի մշտաբերուն պահապանն է: Եվ եթե, այդուհանդերձ, այս ամենի մասին այսօր այստեղ հիշատակեցինք, հիշատակեցինք հանուն այն բանի, որպեսզի արժանին հատուցենք մեր վեհապանժ նախնիներին, որոնք այդ երանելի շենքի մասին երազել են դարերով եւ իրենք էլ վաղօրոք օգել են այդ շենքի հիմքը: Փա՞ռք նրանց:

Հովհաննես Թումանյանն ազատագրված Անդրկովկասի իրենց գեղեցիկ ապագան կերտող ժողովուրդների այդպիսի մեծ նախնիներից մեկն է:

Հավե՛րժ հիշատակ նրա պայծառ անվանը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԲԱՐԱՄԻՉԵ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԵՆՏԱԿՈՒՄԸ ՕՎԿԻԱՆՈՒՄ

1969 թ. աշնանը նավով ճամփորդում էինք Արեւմտյան Աֆրիկայի շուրջը: Երկտեղանոց խցիկում էինք ես եւ Իլյա Թավաձեն: Մեր հարեւաններն էին Վահան Մամասախլիսովը եւ Բորիս Փուրցխվանիձեն: Անցել էինք Ջիբրալթարի նեղուցը եւ մտել Ատլանտյան օվկիանոս: Խաղաղ, հանգստավետ օր էր... Նախաճաշին Իլյա Թավաձեն, Վահան Մամասախլիսովը եւ ես մտանք բար: Ձբաղեցրինք անկյունի սեղանը, պատվիրեցինք գարեջուր եւ սուրճ: Հանկարծ մեզ մոտեցավ անծանոթ մի երիտասարդ՝ մոտ քսանհինգ տարեկան, պնդակազմ, թխադեմ, նկատելիորեն շառագունած: Ձգացվում էր, որ վրդովված է: Գլուխն անբնականորեն բարձր էր պահում: Բավական գրգռիչ տոնով ռուսերեն հարցրեց, թե մեզանից ով է արեւելագետը (Վահանն ականջիս տակ շշմջաց՝ երիտասարդը խմած է, զգո՛ւյշ եղիր):

- Արեւելագետի հավակնություն չունեմ, բայց պատրաստ եմ բավարարել ձեր հետաքրքրասիրությունը, - պատասխանեցի համեստաբար եւ, մատնացույց անելով ազատ աթոռը, խնդրեցի նստել: Սուրճ առաջարկեցի: Մերժեց թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը:

- Հովհաննես Թումանյանի հոբելյանը նշեցի՞ք Վրաստանում, - կոպտորեն հարցրեց անծանոթը:

- Իհարկե՛, - պատասխանեցի, - ամբողջ Վրաստանը տոնեց Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան հարյուրամյակը: Քիչ-միչ էլ իմ ներդրումը կար: Անցյալ ամսվա՝ սեպտեմբերի 20-ին «Ձարյա Վոստոկա» ռուսալեզու թերթում Թումանյանի մասին հոդված հրատարակեցի, իսկ ռադիոյի հայկական հաղորդումների ծրագրով եթեր տրվեց մեծ Թումանյանի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող հատուկ հաղորդում (սեպտեմբերի 24-ին), որին մասնակցեցի նաեւ ես: Իսկ դուք գիտե՞ք, - իմ հերթին հարցրի ես, - որ Հովհաննես Թումանյանն իր ողջ կյանքն անցկացրել է Վրաստա-

նում, եղել է Վրաստանի մեծ բարեկամը, հրաշալի բանաստեղծություն է նվիրել վրաց պոետներին, թողված է Թիֆլիսում, նրա նախկին տան պատին փակցված է հուշատախտակ, Երեւանի Թումանյանի տուն-թանգարանում վերականգնված է թիֆլիսյան նրա բնակարանի կատարելապես ճշգրիտ կրկնակը՝ համապատասխան կահկարասիով:

Անծանոթը մի քանի անգամ գույն տվեց, գույն առավ:

- Ի նշանավորումն Յովհաննես Թումանյանի հիշատակի, շարունակեցի ես, - Շոթա Ռուսթավելու անվան վրաց գրականության պատմության ինստիտուտում անցկացվեց գիտական նստաշրջան: Թիֆլիսում եւ շրջաններում կազմակերպվեցին գրական ելույթներ: Մեր ներկայացուցիչները մասնակցեցին հորելյանական հանդիսություններին թե Երեւանում եւ թե Մոսկվայում: Եվ, վերջապես, Յովհաննես Թումանյանի հորելյանական հանդիսավոր եզրափակիչ նիստը տեղի ունեցավ Թիֆլիսում՝ Չաքարիա Փալիաշվիլու անվան պետական ակադեմիական թատրոնի շենքում: Այդ նիստին ներկա էին հանդիսության բոլոր մասնակիցները՝ արտասահմանից, միութենական հանրապետություններից եւ Հայաստանի մայրաքաղաքից:

Անծանոթը քար էր կտրել: Պարզորոշ զգացվում էր, որ նա ոչինչ չգիտեր Յովհաննես Թումանյանի՝ Վրաստանի հետ ունեցած առնչությունների մասին:

- Դուք ո՞վ եք, - հարցրեց ցածր ծայնով:

Չերկնչեցի ու պատասխանեցի.

- Ես պրոֆեսոր եմ, Վրաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, գրականության գիտահետազոտական ինստիտուտի տնօրենը: Ծանոթացրի նաեւ սեղանակից գործընկերներին, - սա պրոֆեսոր Իլյա Թավաձեն է՝ թատերական ինստիտուտի տնօրենը, իսկ մյուսը Վահան Մամասախիսովն է, հանրահայտ գիտնական է՝ ֆիզիկոս, պրոֆեսոր, ակադեմիկոս: Մամասախիսովը վրացի գիտնական է, բայց ծագումով հայ է:

Վերջին խոսքերն առավել եւս զարմացրին անծանոթ երիտասարդին: Առժամանակ ապշահար նայեց մեզ, ապա մրմնջաց.

- Մամասախիսովը հայկական ազգանուն չի:

Ձրույցին խառնվեց Վահանը:

- Ճիշտ է, - բացատրեց նա, - Մամասախիսով (Մամասախիսի) բառը ստուգաբանորեն վրացական է: Ամենայն հավանականությամբ այդ ազգանունը պահպանել է գրիգորյանական հավատքի մեր վրացի նախնին:

Վահանը մեկ-երկու նախադասություն էլ հայերեն ասաց: Հայերեն խոսեց նաեւ տարօրինակ հյուրը: Նա ամբողջովին կոտր

ընկավ: Ո՞ր մնաց նրա վեհանձն կեցվածքը. ամոթահար մարդու ժպիտ դրոշմվեց շրթունքներին: Այլայլվեց. այլեւս չգիտեր՝ ինչ անի կամ ինչ ասի:

- Իսկ դո՞ւք ով եք, - ես նույնպես սկսեցի հարցեր տալ:

- Կարելուր չէ, - մի քանի վայրկյան լռելուց հետո պատասխանեց նա, ապա ավելացրեց, - ես առեւտրի ցանցի աշխատող եմ:

Այլեւս ոչինչ չխոսեցինք, ոչ էլ անունը հարցրինք:

- Ներեցե՛ք, խնդրում եմ: Ես մի թույլ եմ թողնում եմ ձեզ...

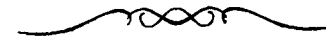
Իսկույն կգամ:

Իրոք, երկու թույլ չանցած, վերադարձավ՝ բարեկամական ժպիտը դեմքին: Հայկական լավագույն մակնիշի մի շիշ կոնյակ դրեց մեր սեղանին:

- Սա՛ Յովհաննես Թումանյանի հիշատակին, - ասաց:

Մերժել չէր կարելի: Գավաթները լցրինք եւ անկեղծ սրտով խմեցինք հայ ազգային մեծ բանաստեղծի՝ Յովհաննես Թումանյանի կենացը:

Իսկ հեռու հորիզոնում մայր մտնող արեգակի վիթխարի կարմիր սկավառակը սուզվում էր օվկիանոսի մեջ:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՀԵՌԱԳՐԵՐ, ԵՐԿՏՈՂԵՐ

Մեծապատիվ տեր, պարոն Հովհաննես Թադևոսի

Վրացական համալսարանի ընկերության վարչությունը բարոյական մեծ բավականությամբ ունկնդրեց Գրիգոր Նիկողոզի Դիասամիծեին ուղարկած Ձեր նամակի ընթերցումը վրացական համալսարանի հիմնադրման առթիվ:

Վրաց ժողովրդի եւ Վրաստանում ազգային բարձրագույն կրթության նորից ծնվող տնկարանի առթիվ արտահայտած Ձեր համակրանքի զգացմունքները աշխույժ արձագանք գտան ընկերության վարչության անդամների սրտերում:

Ձեր որպես իր հայրենիքի լավագույն զավակի ու նրա խոհերի տաղանդավոր արտահայտչի խորապես սրտաբուխ խոսքերում մենք տեսնում ենք հազարամյակների ընթացքում բարի դրացու նման վրաց ժողովրդի հետ կողք կողքի ապրող եւ նրա հետ մշակութային զարգացման ու հոգեւոր կատարելագործման մշտական ու փոխադարձ հողի վրա գտնվող հայ ժողովրդի քնքշանքն ու ողջույնը:

Վերապրելով Ձեր ողջույնի առաջացրած սքանչելի զգացմունքները՝ մենք չենք կարող չկրկնել Ձեր խորապես նշանակալի խոսքերը. *«Միայն գիտությունը, գրականությունն ու արվեստն են լցնում ժողովուրդներին բաժանող անդունդը, եւ միայն դրանք կստեղծեն գալիք լավագույն կյանքն ու ճշմարիտ մարդուն»:*

Ընդունեք վրացական համալսարանի ընկերության վարչության ամբողջ կազմի եւ անձամբ իմ անկեղծ երախտագիտությունը Ձեր սրտառույզ մաղթանքների եւ վրացական համալսարանի օգտին կատարած նվիրատվության համար:

Իշխ. Կոնստ. Ափխազ

7 նոյեմբեր 1917 թ.

ք. Թիֆլիս

Թանկագին եղբայր եւ բարեկամ Հովհաննես

Շնորհավորում եմ քո, քո թանկագին հայրենիքի եւ քո սիրելի հայրենի գրականության Նոր տարին, ցանկանում եմ համակողմանի հաջողություն եւ երջանկություն: Համոզված եմ գրականությունն է այն ամուր, աներեր անկյունաքարը նոր ազատ կյանքի, որը հիմք դրեց մեր ժողովուրդների վերածննդին: Հայերի եւ վրացիների այսօրվա տոնահանդեսը նախ եւ առաջ մեր գրականությունների գործունեության արդյունքն է:

Ահա թե ինչու ողջունում եմ հայ գրողների միությանը՝ քո տաղանդավոր եւ ազնվաբարո ղեկավարությամբ: Մաղթում եմ երկար կյանք եւ արգասավոր գործունեություն: Հավատում եմ նրա փառահեղ ապագային:

Իմ՝ իբրեւ վրացի համախոհի կողմից խնդրում եմ՝ գործող գումարը ավելացնելու համար միությանը փոխանցես այս փոքրիկ լուման. հնարավորություն ունեմ այդքանը նվիրելու:

Միշտ քեզ սիրող ու հարգող
Գրիգոր Դիասամիծե

Հ. Գ. Կցված է հինգ հարյուր ռուբլի (500 ռուբ.) :

Գր. Դիաս.

Մեծարգո

եւ թանկագին Հովհաննես

Վրաց գրողների խորհուրդը խորապես ցավում է, որ ստիպված ենք վրաց պոեզիայի տոնահանդեսը հետաձգել: Գլխավոր պատճառն այն է, որ այսօր վրաց ամբողջ հասարակությունը վշտացած է ուժ հերոսների հուղարկավորությամբ, որոնք զոհվել են Փոլիսի եւ Արտահանի ռազմածակատներում:

Հայրենի սուգը, բնականաբար, խանգարում է մեզ ըստ արժանվույն տոնել «Պոեզիայի օրը»:

Գրողների երեկվա նիստում մենք որոշել ենք անցկացնել հայ-վրացական մշակութային միության երեկո, որի ժամանակ, հուսով ենք, կհորդեն սիրո եւ բարեկամության այն զգացումները, որոնցով այնպե՛ս լցվել են մեր սրտերը:

Խնդրում ենք՝ եղբայրական ողջույն հաղորդեք բոլոր հավաքվածներին եւ հավաստիացնեք, որ վրացի գրողներն անսահման նվիրված են Ձեզ:

խորապես Ձեզ սիրող վրաց գրողների խորհրդի անդամներ
Պ. Իաշվիլի, Տիցիան Տաթևի

Մայիս 1920 թ.

◆
Թանկագին եղբայր,
սիրելի՛ Յովհաննես

Քո ընկերներով հավաքվելով Պատու Իաշվիլու բնակարանում, որ գտնվում է այն հիվանդանոցին մերձ, որտեղ պառկած ես դու, սիրով եւ ուրախությամբ իմացանք վիրահատությունւ հաջողությամբ իրականացնելու մասին: Մենք մեծագույն ուշադրությամբ հետեւում էինք քո հիվանդության ընթացքին եւ շատ էինք ափսոսում, որ հնարավորություն չունեինք այցի գալու քեզ: Վստահ ենք, որ շուտով կհանդիպենք:

Համբուրում ենք եւ սպասում այն երանելի օրվան, երբ վերջապես կթույլատրվի մեզ տեսակցության գալ:

Եղբայրական սիրով՝

*Վ. Գափրիճյանի
Տիգրան Տարիմե
Ա. Ար<անընթ>
Ն. Միծիշվիլի
Գրիգոր Ռոբաքիմե*

◆
Ես եւ դուստրս սպասում ենք այն երջանիկ օրվան, երբ Դուք կառնեք նրան Ձեր սուրբ ձեռքերին եւ կտանեք օծելու ու մեռոն ընդունելու:

ՆԻՆՈ

◆
Ձեր առջեւ խոնարհվում է դեռեւս Ձեզ անծանոթ բարեկամ
Թամար (Սերեբրյակովա)
Իաշվիլին:

◆
Թիֆլիս, Վոզնեսենկայա . 18
Յովհաննես Թումանյանի ընտանիքին

Վրաստանի լուսավորության կոմիսարիատը խորապես զգալով աշխատավորական զանգվածների եւ ազատ լեռների մեծավաստակ երգիչ, ժողովրդական բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանի վաղաժամ մահը՝ այս տխուր պահին Ձեզ է հղում անկեղծ ցավակցություններ՝ Ձեզ հասած վշտի կապակցությամբ: Թող մեզ մխիթարի բուրիս կողմից ընդունելի այն միտքը, որ հարգարժան բանաստեղծի համաճարդկային մոտիվները, կովկասյան ժողովուրդների համերաշխության այդ պատվարժան քարոզչի քերթվածները դեռ երկար ու երկար պիտի ջերմացնեն իր եր-

գած աշխատավոր դասակարգի սրտերը:
Վրաստանի ժողովրդական լուսավորության կոմիսար՝
Դ. Կանդելակի

9 մարտ 1923 թ.

◆
Թիֆլիս, Պետրոս Մեծի փ., թիվ 6
Հայարտուն

Խորապես ցնցված ենք մեծ բանաստեղծի, մարդու եւ իդեալիստի՝ Յովհաննես Թումանյանի մահով: Թիֆլիսի թիվ 20 տեխնիկումի՝ նախկին երրորդ իզական գիմնազիայի ուսանողներն ու ուսանողուհիները սրտի կակիծով սգում են հայ ժողովրդի վշտերի եւ ուրախությունների անփոխարինելի երգչի կորուստը:

Տեխնիկումի վարիչ՝ Չոգոշվիլի

9 ապրիլ 1923 թ.

◆
Յովհաննես Թումանյանի այրուն
Պատճենը՝ Արտուն
Ամաղլերի փ., թիվ 18
Տրոցկու փ., թիվ 6

Յովհաննես Թումանյանի մահը մենք զգում ենք իբրեւ ավագ եղբոր կորուստ, որի հետ մեզ կապում էր ստեղծագործության ողբերգական սանդուղքը:

Հիվանդ բանաստեղծի հետ միասին վախճանվեց նաեւ համաշխարհային մարդը, որը սիրում էր իր հարազատ հայ ժողովրդին, միեւնույն ժամանակ սիրահարված էր իր հոգուն այնքան հարազատ Վրաստանին:

Մենք սգում ենք վրաց նոր պոեզիայի ամենահավատարիմ բարեկամի կորուստը:
Այսուհետ նրա անունը մեր սրտերում կմնա իբրեւ «Լուսեղեն Յովհաննես»:
Խմբագրություններ՝ «Ռուբիկոնի», «Ցիսփերի դանձեբի», «Մեոցներե նիամորեբի», «Բարիկադի»

Համավրացական նոր գրականության միության խորհրդի նախագահ՝ Գրիգոր Ռոբաքիմե

8 ապրիլ 1923 թ.

◆
Համայն Վրաստանի արվեստագետների միության գլխավոր կոմիտեն, որը միավորում է վրաց գրականության, թատրոնի, երաժշտության եւ գեղանկարչության, առհասարակ միության բոլոր գործիչներին, իր մեծագույն վիշտն է արտահայտում բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանի մահվան առթիվ:

Գլխավոր կոմիտեն հիշում է, որ բանաստեղծի կենդանության օրոք մենք հաճախ ենք արտահայտել նրան մեր սերն ու հիացմունքը վրաց ժողովրդի հանդեպ տածած այն անկաշառ սիրո եւ նշքայրության համար, որի առաքյալն էր Հովհաննես Թումանյանը:

Հայրենիքի սերը եւ իսկական հայրենասիրությունը, որը չի խանգարում մեկ ուրիշ ազգի ազատությանը, հենքն է մարդկային իդեալի:

Հովհաննես Թումանյանն այս դեպքում ուսանելի օրինակ էր երկու բարեկամ ազգերի համար: Նրա հիշատակը թող մեր երկու եղբայրական ազգերի դաշինքի խորհրդանիշը լինի ապագայում:

Հովհաննես Թումանյանի նման երախտավոր մարդն ու բանաստեղծը արդարացնում է ազգությունը: Ցավում ենք, որ նա չկարողացավ շատ բան անել իր ստեղծագործությամբ ու պատվելի սրտով:

Գլխավոր կոմիտեի նախագահ՝ Կոտե Մաղաչյալի

8 ապրիլ 1923 թ., «Ռուբիկոնի»

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Իմ փառապանծ բարեկամ

Վերջին անգամ մենք միմյանց տեսանք այն ժամանակ, երբ դու տկար էիր, բայց հոգով ամուր էիր եւ գեղեցիկ: Մենք զրուցեցինք հայրենի գրականության մասին, եւ դու հայտնեցիր մի անմահ կարծիք: «Հայ եւ վրաց ժողովուրդները պատրաստվում են դիմավորելու հանճարի գալուստ: Մեսիան պիտի գա, իսկ մենք բոլորս նախավկաներն ենք»:

Թանկագին Հովհաննես,

Դու այժմ զնացիր մեզնից հեռու, բայց ես հավատում եմ, եւ սա իմ համոզմունքն է աներեր, որ երգչի եւ հայրենիքի զավակի քո վսեմ հոգին սավառնում է ոչ միայն քո հարազատ ազգի, այլ նաեւ վրաց ազգի գլխավերելում, որին դու նվիրեցիր քո գեղեցիկ ժպիտը, քո մեծ սերը:

Եվ երբ այս երկու եղբայրները՝ հայն ու վրացին, կունենան շնորհաշատ մի զավակ, որի ծայնը կանցնի սահմանները եւ կիշխի ժամանակի վրա, քո հրճվանքը խի՞նդ կպատճառի դրախտին անգամ, որտեղ, համոզված եմ, կանաչագեղ վայրում դու հանգիստ ես առնում ֆիզիկական խոնջանքից, սակայն բարեկամներիդ համար պահպանում ես արյունամած սիրտդ...

Ողջո՛ւյն քեզ, իմ թանկագին բարեկամ:

Ողջ լե՛ր եւ երջանիկ:

Սանդրո Դանչելի

8 ապրիլ 1923 թ., «Ռուբիկոնի»

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծությունների, հոդվածների եւ նամակների ծանոթագրությունները հիմնականում քաղել ենք երկերի գիտական հրատարակությունների 6-հատրյակից (1940-1959) եւ 10-հատրյակից (հրատարակվում է 1988-ից, լույս են տեսել հ.հ. 1-7, 9): Երբեմն անհրաժեշտաբար արել ենք մասնակի լրացումներ:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ԳԵ** - Հովհաննես Թումանյան, Գեղարվեստական երկեր, Երեւան, 1934:
- ԵԺ 1-6** - Հովհաննես Թումանյան, Երկերի ժողովածու, գիտական հրատարակություն 6 հատորով, Երեւան, 1940-1959:
- ԵԼԺ 1-7, 9** - Հովհաննես Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, Երեւան, 1988-1998 (հրատարակությունը շարունակվում է):
- ԹԺԿ** - Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, տեքստը պատրաստեց եւ ծանոթագրեց՝ Լ. Մ. Կարապետյան, Երեւան, 1969:
- ՈՒԿ 2** - Թումանյան, Ուսումնասիրություններ եւ հրապարակումներ, հ. 2, Երեւան, 1969:
- ԲԵԿ** - Բանբեր Երեւանի համալսարանի (եռամսյա հանդես):
- ԳԲԺ** - Գրական թերթ, Երեւան:
- ԵԿ ԳԻԿ** - Երեւանի համալսարան (գիտափնջորմացիոն քառամսյա հանդես):
- ԹԵԳ** - Թեատրի դա ցիտվոբեա (Թատրոն եւ կյանք), Թբիլիսի:
- ԺԺ** - Ժողովրդի ձայն, օրաթերթ, Թբիլիսի:
- ԼԳ** - Լիտերատուրուկի գազեթի (Գրական թերթ), Թբիլիսի:
- ԼԽ** - Լիտերատուրա դա խելովնեբա (Գրականություն եւ արվեստ), Թբիլիսի:
- ԼՍ** - Լիտերատուրուկի Սաբարթվելո (Գրական Վրաստան), շաբաթաթերթ, Թբիլիսի:
- ԽԳ** - Խորհրդային գրականություն, ամսագիր, Երեւան:
- ԽԿ** - Խորհրդային Հայաստան, օրաթերթ, Երեւան:
- ԿԶ** - Կամուրջ, ավանսայն (Վրաստանի գրողների միության հայկական մասնաճյուղի հրատարակություն), Թբիլիսի:
- ՀԳԸ** - Հայ գրողների ընկերություն, Թբիլիսի:

- ՇԵ** - Հանդես Երեւանի համալսարանի (գիտաինֆորմացիոն լրատու):
- ՈԲ** - Ուրբիկոնի (համավրացական նոր գրականության շաբաթաթերթ): Թիֆլիս:
- ՍԳ** - Սովետական գրականություն, ամսագիր, Երեւան:
- ՍԶ** - Սրտի ծայն, ժողովածու (վրաց բանաստեղծները Հայաստանին եւ հայերին), Երեւան, Թիֆլիսի, 1978:
- ՍՍ** - Սախալիտ սաքմե (ժողովրդական գործ), Թիֆլիս:
- ՍԱ** - Սովետական Վրաստան, օրաթերթ, Թիֆլիսի:
- ԶՍ** - Զարթուլի մծերութա (վրաց գրականություն), ամսագիր, Թիֆլիս:

ՆՈՎՇԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ - Հաշտություն - Գրել է 1892 թ.: Առաջին անգամ հրատարակվել է Գե, էջ 114, այնուհետև՝ Եժ-1, էջ 449-450, ապա՝ ԵԼԺ-1, էջ 132, որտեղից եւ արտատպվում է:

Ն. Բարաթաշվիլու դամբանի վերա - Գրել է 1893 թ. ապրիլի 25-ին վրաց վաղամեռիկ բանաստեղծ Նիկոլոզ Բարաթաշվիլու աճյունը Գանձակից Թիֆլիս տեղափոխելու առթիվ: Թումանյանն այն կարդացել է սգո արարողության ժամանակ, իսկ վրացերեն զուգափեռ ընթերցել է թարգմանիչ, լրագրող Արտեմ Հախնազարովը: Առաջին անգամ տպագրվել է «Մուրժ», 1893, թիվ 4, էջ 520, ապա՝ Եժ-1, էջ 105, այնուհետև՝ ԵԼԺ-1, էջ 136: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Վրաստանի համար (հողվածի փոխարեն) - Գրել է 1916 թ. (թվագրվում է ըստ առաջին հրատարակության): Տպագրվել է «Հորիզոն», 1916, 18 սեպտեմբերի, ապա՝ ԵԼԺ-1, էջ 286, որտեղից եւ արտատպվում է:

Ս. Նունեի պատկերի առաջ - Գրել է 1918 թ.: Հայտնի է նաեւ «Վրաստանի ոգին» վերնագրով: Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր աշխատավոր», 1920, 7 մայիսի, ապա՝ ԵԼԺ-1, էջ 302: Արտատպվում է ԵԼԺ-1-ից:

Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին - Գրվել է 1919 թ. ապրիլի առաջին օրերին (տե՛ս Տիցիան Տաթևեի հուշերը սույն ժողովածուում): Առաջին անգամ տպագրվել է «Պրովետար», 1929, 15 հուլիսի, ապա՝ ԵԼԺ-1, էջ 313, որտեղից եւ արտատպվում է:

Ի՞նչ դալուկ ես... - Գրվել է 1922 թ. (թվագրվում է ենթադրաբար): Նվիրված է արձակագիր, բանաստեղծ, դրամատուրգ Գրիգոլ Որբաքիճեհին: Թումանյանի՝ վրացի գրական մտերիմներից մեկին (տե՛ս Որբաքիճեհի նամակը, հուշերը եւ բանաստեղծությունը սույն ժողովածուում): Առաջին անգամ հրատարակվել է ԵԼԺ-2, էջ 86: Արտատպվում է ԵԼԺ-2-ից:

Անգիտակից թշնամիներ - Գրվել է 1913 թ.: Առաջին անգամ հրատարակվել է «Հորիզոն», 1913, 4 դեկտեմբերի, ապա՝ Եժ-6, էջ 199-201,

այնուհետև՝ ԵԼԺ-7, էջ 108-110, որտեղից եւ արտատպվում է:

խոսք վրացի գործչին - Ասվել է 1916 թ. դեկտեմբերի 16-ին, Իլյա Նակաշիճեի՝ ՀԳԸ-ում վրաց գրականության մասին կարդացած դասախոսության առթիվ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հորիզոն», 1916, 18 դեկտեմբերի, ապա՝ Եժ-4, էջ 466, այնուհետև՝ ԵԼԺ-7, էջ 299: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Ողջույնի խոսք վրաց ժողովրդին - Հայերեն, հապավումներով, տպագրվել է Եժ-4, էջ 448, ապա՝ անբողոքությամբ՝ ԵԼԺ-7, էջ 642, որտեղից եւ արտատպվում է:

Ի՞նչ կարող է անել Վրաստանը - Ուսերեն տպագրվել է «Республика» թերթում (1918, 11 մարտի), ապա՝ թարգմանաբար՝ ԵԼԺ-7, էջ 644-647: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Վերջին տեղատվությունը - Առաջին անգամ հրատարակվել է ԺԶ, 1918, 14 նոյեմբերի, ապա՝ ԵԼԺ-7, էջ 358-365: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Եվզենի Գեգեճկորուն - Գրվել է 1918 թ. դեկտեմբերին՝ հայ-վրացական պատերազմի վերջին օրերին: Տպագրվել է Եժ-5, էջ 435: Արտատպվում է Եժ-ից:

Պատասխան Տիցիան Տաթևեին - Գրվել է 1919 թ. հունվարի վերջերին: Առաջին անգամ հապավումներով տպագրվել է ՍԳ, 1962, թիվ 3, էջ 110-113, ապա՝ ՈՒՀ-2, էջ 397-402, այնուհետև՝ ԵԼԺ-7, էջ 370-377: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

«Սաքարթվելոյի» խմբագրությանը - Բանաստեղծի պատասխան խոսքն է իր ծննդյան 50-ամյակի առթիվ խմբագրության անունից Տիցիան Տաթևեի՝ 1919 թ. փետրվարի 20-ին հղած հեռագրի (հեռագրի տեքստը տես սույն ժողովածուում՝ էջ 57): Տպագրվել է 1919 թ. մարտի 11-ին՝ Թիֆլիսի հայկական թերթերից մի քանիսում միաժամանակ («Հառաչ», «Սշակ» եւ այլն), ապա՝ ԵԼԺ-7, էջ 387-388: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Գրիգոլ Դիասամիճեին - Գրվել է 1919 թ.: Տպագրվել է Եժ-5, էջ 443-444: Արտատպվում է Եժ-ից:

Իմ պատասխանը Լեւան Դիփիանուն - Թարգմանաբար տպագրվել է «Кавказское слово», 1919, 10 ապրիլի: Հայերեն առաջին անգամ հրատարակվել է ԽԳ, 1935, թիվ 4, էջ 75-77, ապա՝ Եժ-4, էջ 414-418, այնուհետև՝ ԵԼԺ-7, էջ 389-393: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Դավիթ Կլդիաշվիլուն - Գրվել է 1920 թ. փետրվարի 15-ին: Տպագրվել է Եժ-5, էջ 445-446: Արտատպվում է Եժ-ից:

ԳճԱՆՔ - Գրվել է վրաց պոեզիայի օրվա առթիվ, որ նախատեսված էր անցկացնել 1920 թ. մայիսի 7-ին: Տպագրվել է «Նոր աշխատավոր», 1920, 6 մայիսի, այնուհետև՝ ԵԺ-4, էջ 425, ապա՝ ԵԼԺ-7, էջ 398-399: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Վրաց բանաստեղծությունը - Հայերեն տպագրվել է ԵԺ-4, էջ 424, ապա՝ ԵԼԺ-7, էջ 400: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Պայծառ էջեր - Գրվել է 1920 թ.: Հայերեն առաջին անգամ հրատարակվել է՝ ԽՀ, 1938, 23 մարտի, ապա՝ ԽԳ, 1938, թիվ 3-4, էջ 133-135, նաև՝ ԵԺ-4, էջ 421-424, ԵԼԺ-7, էջ 659-663: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Սոսիկ հարեանը եւ հեռու բարեկամը - Գրվել է 1920 թ. դեկտեմբերին: Առաջին անգամ հապավումներով տպագրվել է՝ ՍԳ, 1943, թիվ 3, էջ 89, ապա՝ ՈՒՀ-2, էջ 403-404: Արտատպվում է ՈՒՀ-ից:

Վրաստանի գրողներին - Տպագրվել է՝ ԵԺ-5, էջ 463: Տպագրվում է ԵԺ-ից:

Ճշմարտությունը վերականգնելու համար - Գրվել է 1921 թ. մայիսին: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԹ, 1932, 10 սեպտեմբերի, ապա՝ ԵԼԺ-7, էջ 518-522: Արտատպվում է ԵԼԺ-ից:

Սիկո Փաշալիշվիլուն - Գրվել է 1921 թ. հուլիսի 14-ին: Տպագրվել է մի քանի անգամ, նաև՝ ԵԺ-5, էջ 459 (մանրամասն տես Փաշալիշվիլու հուշերը սույն ժողովածուում): Արտատպվում է ԵԺ-ից:

Իակոբ Նիկոլաձեին - Գրվել է 1921 թ. դեկտեմբերի 11-ին՝ քանդակագործ Նիկոլաձեի գործունեության 25-ամյա հոբելյանի առթիվ: Տպագրվել է՝ ԵԺ-5, էջ 479: Արտատպվում է ԵԺ-ից:

Տիցիս ՏԱՔԻՉԵ - **Յովհաննես Թումանյանին ուղղված բաց նամակն** առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Սաքարթվելո», 1919, թիվ 1 (վրացերեն), ապա՝ հայերեն՝ ԺԶ, 1919, 10 հունվարի: Մեր թարգմանությամբ եւ ներածականով հրատարակվել է՝ ԵՀՀ, 1992, թիվ 2, էջ 46-47, որտեղից եւ արտատպվում է:

«**Յովհաննես Թումանյան**» (հատված հուշերից) վրացերեն առաջին անգամ տպագրվել է՝ Որ, 1923, 8 ապրիլի (այս համարի նյութերի զգալի մասը նվիրված է հայ մեծ բանաստեղծի հիշատակին), ապա՝ փոփոխված՝ ԶՄ, 1927, թիվ 1, այնուհետև՝ հեղինակի երկերի հրատարակություններում: Հուշերի՝ ռուսերեն տարբերակի թարգմանությունները տպագրվել են՝ ԹԺՀ, էջ 728-729, ապա՝ «Նորք», 1989, թիվ 5, էջ 148-150: Սույն թարգմանությունը կատարել ենք Որ-ից: Հայերեն ամբողջությամբ տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Տարիձեն շփոթում է Թումանյանը Վրաստանը «Կովկասի Ֆրանսիա» է կոչել «Ի՞նչ կարող է անել Վրաստանը» հոդվածում, որը լույս է տեսել ոչ թե «Слово», այլ «Республика» օրաթերթում (տես համապատասխան հոդվածի ծանոթագրությունը):

«**Պոետների երազանքը մարմնացած**» բանաստեղծությունը տպագրվել է՝ Տարիձեն, «Բանաստեղծություններ, պոեմներ» (Թիֆլիս, 1933, էջ 26-27), ապա՝ հեղինակի երկերի հետագա գրեթե բոլոր հրատարակություններում՝ 1955, 1959, 1966 եւ այլն):

ՆԻՆՈ ՏԱՔԻՉԵ - «**Յովհաննես Թումանյան**» հուշերը գրի են առնվել 1936 թ., տպագրվել է՝ «Տիցիանը եւ իր ընկերները», Թբիլիսի, 1975, էջ 29-37: Հայերեն թարգմանությամբ մասնակի փոփոխություններով տպագրվել են՝ ԿԶ, 1961, ապա՝ ԹԺՀ, էջ 731-733: Թարգմանվել եւ տպագրվում է «Տիցիանը եւ իր ընկերները» գրքից՝ Թումանյանին չառնչվող վերջին մի քանի էջերի հապավումներով:

ՍԱՅԱ - Սոնետը գրվել է 1919 թ. մարտի 12-ին: Այն մեզ է տրամադրել Մարտին Զարամյանը՝ իր թարգմանությամբ: Վրաց լեզվով չի հրատարակվել: Մեզ չհաջողվեց պարզել հեղինակի ինքնությունը: Հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:

ՍԱՍՆՈՒ ՓԻՐԵՆԱԼԱՎԱ - «**Յովհաննես Թումանյան**» հոդվածը տպագրվել է ՍՍ պարբերականի մարտյան համարում: Մեր թարգմանությամբ եւ նախաբանով հրատարակվել է՝ ԵՀՀ, 1992, թիվ 2, էջ 47-49, որտեղից եւ արտատպվում է:

ԳՐԻԳՈՆ ՈՐՈՒՄԵԻՉԵ - «**Սիրելի Յովհաննես**» նամակի ռուսերեն բնագիրը եւ հայերեն թարգմանությունն առաջին անգամ հրատարակել է ՀՀ ԳԱՎ ակադեմիկոս Էդվարդ Զրբաշյանը (ԳԹ, 1990, 7 դեկտեմբերի, «Սի նամակի հետքերով»): Արտատպվում է ԳԹ-ից:

«**Լուսեղեն Յովհաննես**» հուշերը վրացերեն առաջին անգամ տպագրվել են՝ Որ, 1923, 8 ապրիլի: Մեր թարգմանությամբ հայերեն հրատարակվել է՝ «Նորք», 1989, թիվ 5, էջ 150-151, ապա՝ ԵՀՀ, 1992, թիվ 2, էջ 51-53, որտեղից եւ արտատպվում է:

1. Հավանաբար խոսքը «Սիրելի Յովհաննես» նամակի մասին է: (մանրամասն տես ԳԹ-ի հիշյալ հրապարակումը):

«**Յովհաննես Թումանյան**» բանաստեղծությունը տպագրվել է Որ-ի հիշատակված համարում: Հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ Մարտին Զարամյանի թարգմանությամբ:

ՎԱՍԻԼ ԲԱՐՆՈՎ - «**Յովհաննես Թումանյան**» հուշերը տպագրվել են՝ Վասիլ Բարնով, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Թբիլիսի, 1964, էջ

417.420: Մեր թարգմանությամբ եւ հակիրճ նախաբանով հրատարակվել է ԵՅՅ, 1992, թիվ 2, էջ 49-51, որտեղից եւ արտատպվում է:

ԻՈՍԵՔ ԳՐԻՀԱՅՎԻԼԻ - «*Հովհաննես Թումանյան*» հուշ-ակնարկը վրացերեն առաջին անգամ լույս է տեսել՝ Հովհաննես Թումանյան, Ընտիր երկեր (Իոսեք Գրիշաշվիլու թարգմանությամբ), Թիֆլիս, 1924, էջ 13-21: Հետագայում առանձին հատվածներ արտատպվել են հայկական եւ վրացական մամուլի էջերում: Մեր թարգմանությամբ եւ ներածականով ամբողջությամբ հրատարակվել է՝ ՀԵՅ, 1997, թիվ 1, էջ 63-71, որտեղից եւ արտատպվում է:

«Վրաստանի բարեկամին» (բնագրում՝ «Հովհաննես Թումանյանին» - Հ. Բ.) բանաստեղծությունը գրվել է Թումանյանի մահվան կապակցությամբ եւ տպագրվել է հիշյալ Ընտիր երկերում (էջ 2): Հրատարակվում է Սողոմոն Տարոնցու թարգմանությամբ:

ԻՎԱՆԵ ԳՈՍԱՐԹԵԼԻ - «*Հովհաննես Թումանյան*» հոդվածը հայ բանաստեղծի Ընտիր երկերի 1924 թ. վրացերեն հրատարակության գրախոսականն է: Տպագրվել է՝ ԹՅ, 1924, թիվ 17, էջ 2-4: Թարգմանվել եւ տպագրվում է առանց հապավումների:

ՅԱԿԱ ՂԱԴԻԱՆԻ - «*Անվեհեր հոգու տեր պոետը*» հուշերը գրի են առնվել 1936 թ. մարտի 3-ին: Հայերեն առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԹ, 1939, 15 ապրիլի, որտեղից եւ արտատպվում է: Վրացերեն թե ուսերեն բնագիրը մեզ հայտնի չէ:

ՊԱՍՈՒ ԻԱՅՎԻԼԻ - «*Հովհաննես Թումանյանին*» բանաստեղծությունը գրել է 1923 թ. ապրիլի 6-ին՝ բանաստեղծի մահվան կապակցությամբ: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ոք, 1923, 8 ապրիլի, ապա՝ հեղինակի երկերի հետագա հրատարակություններում: Գուրգեն Մահարու թարգմանությամբ հրատարակվել է վրաց գրականության անթրոլոգիաներում, այլեւայլ ժողովածուներում:

ԼԱՂՈ ԳՈՒԴԻԱՅՎԻԼԻ - Հուշերը գրի են առնվել 1936 թ.: Հայերեն առաջին անգամ հրատարակվել է ԹԺՀ-ում, որտեղից եւ արտատպվում է: Բնագիրը մեզ հայտնի չէ:

ՎԱԼԵՐԻԱՆ ԻՍԵՂԱՅԵ - «*Վրաց-հայ մշակութային առնչությունների անցյալից*» ակնարկը տպագրվել է վրաց. «Կոմունիստի» լրագրում (1939, 15 ապրիլի): Թարգմանվել եւ տպագրվում է առանց հապավումների:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ (ԻՍԱԿԱ) ԱՐԱՇԵԼԻ - «*Հովհաննես Թումանյանի հիշատակին*» բանաստեղծությունը վրացերեն առաջին ան-

գամ տպագրվել է՝ ԼԽ, 1948, 26 մարտի: Տպագրվել է նաեւ «Հովհաննես Թումանյանին», «Քաղցր Հովհաննես» վերնագրերով: Հրատարակվել է հայկական մամուլում, վրաց գրականության անթրոլոգիաներում եւ ժողովածուներում՝ Մարտին Քարամյանի թարգմանությամբ:

ԻՈՍԵՔ ԻՍԵՂԱՅՎԻԼԻ - «*Վարդի թերթեր*» հուշապատումի 25 մեքենագիր էջից բաղկացած պատճենահան բնագիրը մեզ է տրամադրել հեղինակի որդին: Այն գրի է առնվել Թբիլիսիում, 1941 թ. հունիսի 16-ին: Առանձին հատվածներ՝ «*Իմ հուշերը*» վերտառությամբ, հրատարակվել է ԹԺՀ-ում (էջ 586-591): Մեր թարգմանությամբ եւ ներածականով ամբողջությամբ առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԲԵՅ, 1994, թիվ 1, էջ 101-110: Արտատպվում է ԲԵՅ-ից:

ՎԱՍՈ ԳՈՐԳԱՅԵ - «*Հայոց լեռներում*» բանաստեղծությունը վրացերեն առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԼԳ, 1953, 27 մարտի: Կա այս բանաստեղծության Հովհաննես Կարայանի թարգմանությունը եւ՝ տպագրված ՍՉ, էջ 47-48, որտեղ վերջին հատվածը բոլորովին այլ բովանդակություն ունի: Ահա՝ այն.

*Երնե՛կ տեսնեիր՝ ի՞նչ խինդով են արդ սրտերը լցվել,
Ինչպե՛ս է ըմպում հողն Հովտեմբերի լույսը կենարար,
Տե՛ս, եղբայրության երթին ենք ահա խանդավառ լծվել,
Արեւում է մեզ դրոշն Իլլիչի հավիտյան անմար:
Գիտենք՝ չի հանգի այդ լույսը երբեք, լույսն ազատության,
Որ բազմաչարչար ազգերի համար դարձավ բախտի դուռ.
Ա՛լ դրոշ դարձած կծփա նա միշտ, հար ու հավիտյան
Աստղերին հասած անպարտ Կոմկուսի ձեռքով ամրակուռ.
Հայոց լեռներում,
Չմրուխտ լեռներում...*

Տպագրվում է Մարտին Քարամյանի թարգմանությամբ:

ԼԵՎԱՆ ԱՄԱԹԻԱՆԻ - Գրախոսականը գրվել է Հովհաննես Թումանյանի երկերի ժողովածուի երկրորդ հրատարակության (Թբիլիսի, 1948) առթիվ: Տպագրվել է՝ ԼԽ, 1948, 11 հուլիսի, որտեղից եւ կատարվել է թարգմանությունը:

ԳԵՐՈԳԻ ԼԵՈՆԻԶԵ - «*Հովհաննես Թումանյան*» հուշ-ակնարկը հրատարակվել է՝ ԼԳ, 1953, 27 մարտի (նվիրված է հայ մեծ բանաստեղծի մահվան 30-ամյակին), ապա՝ Իոսեք Գրիշաշվիլի, Գեորգի Լեոնիձե, Հայաստանի եւ հայ կուլտուրայի մասին, Երևան, 1983, էջ 163-164: Հայերեն ամբողջությամբ տպագրվում է առաջին անգամ:

ՍԻԿՈ ՓԱՇԱԽՉԿԻԼԻ - «*ժողովուրդների եղբայրության երգիչը*» հուշերի ընդարձակ տարբերակը տպագրվել է հեղինակի «Հանդիպումներ անմոռանալի մարդկանց հետ» ժողովածուում (Թբիլիսի, 1961, էջ 113-121): «Հատվածներ հուշերից» վերտառությամբ առաջին անգամ վրացերեն հրատարակվել է «Կոմունիստի», 1939, 15 ապրիլի, նաեւ՝ այլ թերթերում ու պարբերականներում: Հայերեն մի հատված տպագրվել է «Արշավ», 1938, թիվ 2: Մեր թարգմանությամբ ամբողջությամբ լույս է տեսել ՀԵՅ, 1997, թիվ 1, էջ 74-80: Արտատպվում է ՀԵՅ-ից:

«Հովհաննես Թումանյան» բանաստեղծությունը գրվել է 1923 թ.: Տպագրվել է Փաշալիշվիլու երկերի հատորյակում (Թբիլիսի, 1959, էջ 204-205): Հայերեն հրատարակվում է առաջին անգամ՝ Մարտին Քարամյանի թարգմանությամբ:

ԳՐԻԳՈՒ ԱՔԱՇԻՉԵ - «*Վրաց ժողովրդի բարեկամը*» հոդվածը «Գովք Հովհաննես Թումանյանին» դիմակար-ակնարկի տարբերակն է, որ կրճատումներով հայերեն տպագրվել է՝ ՍՎ, 1969, 16 օգոստոսի: Թարգմանվել է գրողի երկերի ժողովածուից (Թբիլիսի, 1984, էջ 182-188): Ամբողջությամբ հրատարակվում է առաջին անգամ:

ԳԵՌՈՒԿԻ ՍԱՄՆԱՐԱՉԵ - «*Մեր բարեկամներին*» բանաստեղծությունը գրվել է Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ: Տպագրվել է «Թբիլիսի», 1969, 26 սեպտեմբերի: Տպագրվում է Մարտին Քարամյանի թարգմանությամբ:

ԳԵՌՈՒԿԻ ԶԻՔԱՉԵ - «*Հովհաննես Թումանյան*» հոդվածը տպագրվել է գիտնականի «Արվեստի վարպետները» գրքում (էջ 268-278): Մեր թարգմանությամբ ամբողջությամբ հրատարակվել է՝ ՀԵՅ, 1994, թիվ 1-2, էջ 200-208: Արտատպվում է ՀԵՅ-ից:

ԱԼԵԿՍ ԾԵՆԳԵԼԻԱ - «*Կապրի հավերժ*» խոսքը (Հովհաննես Թումանյանի 100-ամյակի առթիվ) տպագրվել է՝ ԼՍ, 1969, 19 սեպտեմբերի, որտեղից եւ թարգմանվել է:

ՌԵՎԱՆ ՄԱՐԳԻԱՆԻ - «*Իմ ժողովրդի մեծ բարեկամը*» հոդվածը (Թումանյանի 100-ամյակի առթիվ) հրատարակվել է՝ ԼՍ, 1969, 19 սեպտեմբերի: Մեր թարգմանությամբ տպագրվել է «Գարուն», 1997, թիվ 5, էջ 89, որտեղից եւ արտատպվում է:

ՍՏԵՓԱՆԵ ՄՆԱՐԳՐՉԵԼԻ - «*Հովհաննես Թումանյանին*» բանաստեղծությունը (գրվել է 1969 թ.) Շմավոն Թորոսյանի թարգմանությամբ, արտատպվում է հեղինակի «Կենաց եղբայրության» ժողովածուից (Երևան, 1980):

«*Թումանյանը Ցխրածղարոյում*» ոտանավորի թարգմանությունը մեզ է տրամադրել Մարտին Քարամյանը:

Գ. ԲԵՃԱՆԻՉԿԻԼԻ - «*Մեր անվանի համաքաղաքացին*» հոդվածը գրվել է Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ, տպագրվել է՝ «Թբիլիսի», 1969, 27 սեպտեմբերի, որտեղից եւ կատարվել է թարգմանությունը:

ՍԵՐՈՍ ԶՈՐԲԵՆԱՉԵ - «*Հովհաննես Թումանյանը եւ Թբիլիսիի համալսարանը*» հոդվածը վրացերեն տպագրվել է՝ «Մնաթրի», 1969, թիվ 9, էջ 118-121: Նույնը կրճատումներով հրատարակվել է՝ ՀԵՅ, 1969, թիվ 5: Նոր թարգմանությամբ տպագրվում է առանց հապավումների:

ԻՐԱԿԻ ԱՔԱՇԻՉԵ - Թումանյանի մասին խոսքը տպագրվել է ԼՍ, 1969, 3 հոկտեմբերի: Մեր թարգմանությամբ հրատարակվել է՝ ՀԵՅ, 1997, թիվ 1, էջ 71-73: Արտատպվում է ՀԵՅ-ից:

ԱԼԵՔՍԱՆՐ ԲԱՐԱՄԻՉԵ - «*Հովհաննես Թումանյանի հիշատակումը...*» գրի է առնվել 1979 թ.: Տպագրվել է գիտնականի «Մոտիկ անցյալից» գրքում (Թբիլիսի, 1987, էջ 387-388): Այն մեր թարգմանությամբ եւ ներածականով տպագրվել է՝ «Գարուն», 1997, թիվ 5, էջ 86-88: Արտատպվում է «Գարունից»:

Ա Ն Վ Ա Ն Ա Ց Ա Ն Կ

- Արաշեի Ալեքսանդր (1884-1954)** - բանաստեղծ - 8, 75, 102:
Արաշիձե Գրիգոր (1914-1994) - բանաստեղծ, արձակագիր, դրամապոետ - 141:
Արաշիձե Իրակլի (1909-1992) - բանաստեղծ, գրական քննադատ, հասարակական գործիչ - 175:
Արաշիձե Կիտա (1870-1917) - գրականագետ, տեսաբան, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ - 113:
Արդու Համիդ (1842-1918) - Ռուսաստանի սուլթան (1876-1909) - 149:
Արուսյան Խաչատուր (1809-1848) - գրող, մանկավարժ, լուսավորիչ - 21, 82, 143, 148-150, 157:
Ահարոնյան Ավետիս (1866-1948) - գրող, կուսակցական գործիչ - 61, 82:
Աղա-Մահմեդ խան (1742-1797) - Պարսից շահ (1796-ից), դաջարների հարստության հիմնադիրը - 22, 25:
Աղայան Ղազարոս (1840-1911) - գրող, մանկավարժ, հրապարակախոս - 150:
Ամիրեջիբի Փացիա (Եկատերինա, ?-1984) - 59:
Անդրանիկ (Անդրանիկ Օզանյան, 1865-1927) - հայ ազգային-ազատագրական շարժման և ռազմական գործիչ - 115:
Աշոտ թագավոր - 46:
Ասաթիանի Լեւան (1900-1955) - գրական քննադատ - 123:
Ավդեև - ռուս ինժեներ - 64:
Արագվիսպիրելի Շիո (1867-1926) - գրող - 62:
Ափխազ Կոնստանտին (1860-1922) - հասարակական գործիչ - 112, 171, 182:
Բագրատ (?-1013) - Արխազաց (978-ից) և Վիրապխազաց (1008-ից) թագավոր - 46:
Բաժրեուկ-Մելիքյան Ալեքսանդր (1891-1966) - գեղանկարիչ - 96:
Բալմուտ Կոնստանտին (1867-1942) - ռուս բանաստեղծ, թարգմանիչ - 59, 113, 134-135:

- Բայրոն Զորջ Նոյեկ Գորդոն (1788-1824)** - լորդ, անգլիացի բանաստեղծ - 81:
Բաշինջաղյան Գեորգ (1857-1925) - գեղանկարիչ, գրող, հասարակական գործիչ - 88, 113:
Բարաթաշվիլի Նիկոլոզ (1817-1845) - բանաստեղծ - 104, 108, 123, 129, 152:
Բարաթով Սուլթան (1821-1866) - վրաց պարմարան - 46:
Բարամիձե Ալեքսանդր (1902-1994) - գրականագետ, բանասեր - 179:
Բարնով Վասիլի (1856-1934) - վրաց գրող - 9, 62, 77, 119, 162:
Բեժանիշվիլի Գ. - ինժեներ - 166:
Բիսմարկ Օտտո (1815-1898) - իշխան, գերմանական կայսրության առաջին ռայխսկանցլեր - 37:
Բրանդես Գեորգ (1842-1927) - դանիացի գրաքննադատ, հրապարակախոս - 84:
Բրյուսով Վալերի (1873-1923) - ռուս բանաստեղծ, գրականագետ, թարգմանիչ - 113, 158:
Գափրինդաշվիլի Վալերիան (1895-1941) - բանաստեղծ, թարգմանիչ - 62, 64, 75, 184:
Գեգեճկորի Եվգենի (1881-1954) - վրաց մենջելիյան կուսակցության ղեկավարներից, պետական գործիչ - 26, 32:
Գերմանով - ռուս դերասան - 66:
Գեորգյան Մամիկոն (1877-1962) - բարերարական գործիչ, գրականագետ, թարգմանիչ, բառարանագիր - 62:
Գյոթե Վոլֆգանգ (1749-1832) - գերմանացի բանաստեղծ, մրաժող, բնագետ - 148:
Գոմարթելի Իվան (1889-1938) - վրացի բժիշկ, գրող, գրականագետ, հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ - 90, 168:
Գորգաձե Վաստ (1895-1973) - բանաստեղծ - 121:
Գորոդեցկի Սերգեյ (1884-1967) - ռուս բանաստեղծ, թարգմանիչ - 61, 65-66, 158:
Գրեբեն Նաոմ (ծն. 1921) - ռուս բանաստեղծ, թարգմանիչ - 153:
Գրիգորյան Կամսար (ծն. 1911) - գրականագետ - 149:
Գրիշաշվիլի Իոսեթ (1889-1965) - բանաստեղծ, գրականագետ, թարգմանիչ - 8-9, 75, 80, 90, 92, 112, 119-120, 124-125, 127, 129, 133, 153-154, 157-158, 161, 168:
Գուդիաշվիլի Լադո (1896-1980) - գեղանկարիչ - 64-65, 96:

Գաղիանի Շարվա (1874-1959) - գրող, դրամատուրգ, թատերական գործիչ - 93:

Գավիթ Անհաղթ (V-VI դդ.) - հայ գիտնական, փիլիսոփա - 148:

Գավիթ IV Շինարար (1073-1125) - վրաց թագավոր (1089-ից) - 30, 46, 100, 142:

Գեմիրճյան Գերենիկ (1877-1956) - գրող, դրամատուրգ, հրապարակախոս - 50, 82:

Գիսսամիձե Գրիգոր - հրապարակախոս, լրագրող, հասարակական գործիչ - 38, 75, 169, 171, 182-183:

Դոնաուրի Գարրիել (XI դ.) - Կախեթի բորեպիսկոպոս - 46:

Դրո (Կանայան Գրաստամատ, 1884-1956) - քաղաքական և ուսանողական գործիչ - 48:

Երնդան Ն. - 110:

Ջղանեիչ Իյա - ուսուցիչ - 65:

Էրիսթավի Նիկոլայ - 111:

Էրերման Յոհան Պետեր (1792-1854) - մեմուարիստ, «Ջրույցներ Գյոթեի հետ» գրքի հեղինակը - 148:

Թամար Թագուհի (մոտ. 1165-1213) - վրաց արքայազնուհի (1184-1213) - 30:

Թավաձե Իյա (1905-1973) - գիտնական, փիլիսոփա - 179-180:

Թոփձե Մոսե (1871-1953) - գեղանկարիչ - 64:

Թումանյան Թադեոս (1839-1898) - Հովհաննես Թումանյանի հայրը - 81:

Թումանյան Նվարդ (1892-1957) - Հովհաննես Թումանյանի դուստրը, գրականագետ - 8, 68, 83:

Ժորդանիա Նոյ (1869-1953) - վրաց մենջելիյան կուսակցության ղեկավարներից, 1921-ից՝ վարարանդի - 26:

Իաշվիլի Պաոլո (1894-1937) - բանաստեղծ, արձակագիր - 8-9, 61-62, 64-65, 67, 75, 95, 183-184:

Իմեդաձե Վալերիան - գրականագետ - 98:

Իմեդաշվիլի Իոսեփ (1876-1952) - գրող, հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական գործիչ - 103:

Ինճիլյան Արամ (1910-1975) - գրականագետ, տեքստիլային արտադրության 170:

Իոսելիանի Պլատոն (1805-1875) - պատմաբան - 84:

Իսահակյան Ավետիք (1875-1957) - բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ - 8, 108:

Լեյլի (Տեր-Մկրտչյան Փառանձեմ, 1892-1951) - բանաստեղծուհի - 82:

Լեոնիձե Գեորգի (1899-1966) - բանաստեղծ, արձակագիր, գրականագետ - 112:

Լերմոնտով Միխայիլ (1814-1841) - ռուս բանաստեղծ, դրամատուրգ, արձակագիր - 81:

Խախանով (Խախանաշվիլի) Ալեքսանդր (1866-1912) - վրաց գրականագետ, պատմաբան, հնագետ - 22:

Ճատուրյան Ալեքսանդր (1865-1917) - բանաստեղծ, թարգմանիչ - 82:

Ծերերթեի Ակակի (1840-1915) - բանաստեղծ, արձակագիր, ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարական ստաջնորդ - 53, 87, 108, 119-120, 123-124, 133, 143, 177:

Ծերերթեի Գեորգի (1842-1900) - գրող, հրապարակիչ, խմբագիր, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ - 123:

Ծերերթեի Իրակլի (1881-1959) - մենջելիյան կուսակցության ղեկավարներից, 1921-ից՝ վարարանդի - 26:

Ծիկլատրի Գեորգի - 6:

Կանդելակի Գ. - 185:

Կաչալով Վասիլի (1875-1948) - ռուս դերասան - 66-67:

Կարա-Գարվիչ (Գենջյան Հակոբ, 1872-1932) - հայ գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ - 75, 82, 120:

Կարամզին (1766-1826) - ռուս գրող, հրապարակախոս, պատմաբան, հրապարակիչ, խմբագիր - 82:

Կրիշաշվիլի Գավիթ (1862-1931) - գրող, հասարակական գործիչ - 42-43:

Կնեպեր-Չեխովա Օլգա (1868-1959) - ռուս դերասանուհի - 66:

Կոլոցով Ալեքսեյ (1809-1842) - ռուս բանաստեղծ - 81:

Կոտեռիշվիլի Վախթանգ (1893-1937) - գրական քննադատ, բանահավաք, արվեստաբան, բանդակագործ - 53:

Կոլոյուն (մոտ. 380-450) - հայ պատմիչ, թարգմանչաց շարժման գործիչ - 148:

Հազիր (Աբրահամյան Աբրահամ, 1845-1922) - հայ գուսան, աշուղ, սերնդագործել է հայերեն և վրացերեն - 104:

Հախավերդյան Լեոն (ծն. 1924) - գրականագետ, թատերագետ, թարգմանիչ - 149:

Հերակլ II (1720-1798) - վրաց թագավոր, պետական ուսանողական գործիչ, դիվանագետ - 22:

Հյուգո Վիկտոր (1802-1885) - ֆրանսիացի գրող, դրամատուրգ,

բանաստեղծ – 34:

Հոմերոս (IX դ. Ք. ծ. ա.) - հույն լեզվագիտության բանաստեղծ – 81:

Հովհաննիսյան Հովհաննես (1864-1929) - բանաստեղծ, թարգմանիչ – 82:

Հակոբյան Հակոբ (1866-1937) - պրոլետարական բանաստեղծ – 82:

Ղանչեղի Սանդրո (1875-1948) - գրող, թարգմանիչ – 9, 59, 75, 186:

Ղիփիանի Դմիտրի (1814-1887) - գրող, թարգմանիչ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ – 135:

Ղիփիանի Կոտե (1849-1921) - դերասան, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ, բառարանագիր – 135-136:

Ղիփիանի Լեան - բանաստեղծ, հրապարակախոս, լրագրող – 39-40:

Ղիփշիձե Դավիթ (1890-1919) - պարմարան, բանասեր – 172:

Ճավճավաձե Իլյա (1837-1907) - գրող, բանաստեղծ, դրամատուրգ, հրապարակախոս, մշակութային գործիչ, հրապարակիչ, մրատոմ, ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարական առաջնորդ – 60, 98, 108, 112, 119, 123, 129, 143:

Մաղաշվիլի Կոտե (1875-1928) - բանաստեղծ, հասարակական գործիչ – 62, 75, 111, 138, 186:

Մամասխիստվ Վահան (1907-1972) - հայագիտի գիտնական, ֆիզիկոս – 179-180:

Մայա – 68:

Մառ Նիկողայոս (1864-1934) - լեզվաբան, արևելագետ – 172:

Մատթեոս Ուոհայեցի (XI-XII դդ.) - հայ ժամանակագիր – 46:

Մարգիանի Ռեազ (1916-1984) - բանաստեղծ, թարգմանիչ – 161:

Մարիջան (Ալեքսիձե, 1889-1978) - բանաստեղծուհի, թարգմանչուհի – 88:

Մաչարեղի Իվան (1854-1898) - թարգմանիչ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ – 82:

Մելիքսեթ-Քեկ Լեոն (1890-1963) - պարմարան, բանասեր, մաթեմատիկոս – 113:

Մեսիսի Կոտե (1857-1914) - դերասան, ուժիտոր – 104:

Մեսրոպ Մաշտոց (362-440) - հայկ գրի ստեղծող, հայ ինքնուրույն եւ թարգմանական գրականության սկզբնավորող, հայ գրչության եւ հայկական դպրոցի հիմնադիր, լուսավորիչ, հասարակական գործիչ, Հայաստանյայց եկեղեցու վարդապետ – 148:

Միծիշվիլի (Սիրբիլաձե) Նիկոլոզ (1896-1937) - բանաստեղծ, գրական-մշակութային գործիչ – 65, 75, 184:

Մխարգրձեի Ստեփանն (ծն. 1924) - բանաստեղծ, թարգմանիչ – 164:

Մուլալե Գր. – 34:

Մովսես Խորենացի (V դ.) - հայ պարմիչ, միջնադարյան պարմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչ (պարմահայր, բերթոդահայր) – 148:

Նազարյան Տիգրան (1858-1926) - հրապարակիչ, խմբագիր, հասարակական գործիչ – 103-105:

Նալբանդյան Միքայել (1829-1866) - գրող, հրապարակախոս, գեղագետ, քննադատ, փիլիսոփա – 150, 157:

Նակաշիձե Իլյա (1866-1923) - գրող, գրական քննադատ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ – 22:

Նիկոլայ Երկրորդ (1868-1919) - Ռուսաստանի վերջին կայսր – 107, 113:

Նիկոլաձե Իսկոբ (1876-1951) - վրաց ռեալիստական բանագրագործության հիմնադիր – 53, 72, 74-75:

Շանիձե Ակակի (1887-1987) - գիտնական, լեզվաբան, բանասեր – 172-174:

Շենգելիա Ալեկո (1914-1975) - վրաց բանաստեղծ – 159:

Շիրվանզադե Ալեքսանդր (1858-1935) - հայ գրող, դրամատուրգ – 82, 96, 106:

Չարենց Եղիշե (1897-1937) - բանաստեղծ, արձակագիր, գրական քննադատ, մշակութային գործիչ – 8, 82:

Չիղյան Արտեմ - լրագրող, թարգմանիչ – 131-132:

Չխեիձե Նիկոլայ (1864-1926) - մենշեվիկյան կուսակցության ղեկավարներից, 1921-ից՝ վարսանդի – 26:

Չխենկելի Ակակի (1874-1959) - վրաց մենշեվիկյան կուսակցության ղեկավարներից, 1921-ից՝ վարսանդի – 26:

Պատկանյան Ռափայել (1830-1892) - բանաստեղծ, արձակագիր, հասարակական գործիչ – 82:

Պոռոյան Պերձ (1837-1907) - գրող, թարգմանիչ, թարգմանական գործիչ, մանկավարժ – 150:

Պոշկին Ալեքսանդր (1799-1837) - ռուս բանաստեղծ, արձակագիր, դրամատուրգ – 81:

Ջավախիշվիլի Իվան (1876-1940) - պարմարան, բանասեր – 168, 172-173:

Ջավախիձե Լեկի – 75:

Ջիրլաձե Գեորգի (1913-1989) - գեղագետ, գրաքննադատ, բանասեր – 148:

Ջորբենաձե Սեբոս (ծն. 1926) - իրավագետ – 168:

Ջրբաշյան Էդվարդ (ծն. 1923) - գրականագետ, տեսարան - 10:

Ռազիկաշվիլի Սանդրո - Վաժա Փշավելայի եղբայրը - 99:

Ռոբարթիձե Գրիգոր (1880-1962) - արձակագիր, բանաստեղծ, դրամատուրգ, գրականագետ, Թոմանյանի մրերիմներից, 1930-ական թթ. սկզբից մինչև մահը եղել է վարարանդի - 5, 8-9, 50, 52-53, 61-62, 72, 184-185:

Ռոսթավելի Շոթա (XII-XIII դդ.) - բանաստեղծ, «Ընձենավորի» հեղինակը - 43-44, 50-52, 81, 100, 108-109, 113-114, 129, 133:

Սայաթ-Նովա (1722-1795) - հայ բանաստեղծ, աշուղ, սերտծա- գործել է հայերեն, վրացերեն և թուրքերեն - 8, 21-22, 44, 83-85, 104, 109-113, 175:

Սամխարաձե Գեորգի (1910-1985) - բանաստեղծ, գրական քննադատ - 147:

Սարաջիշվիլի Վանո (1879-1924) - վրաց երգիչ - 137:

Սոկոլով Ն. Գ. - 52:

Սողեյկին Սերգեյ (1882-1942) - ռուս նկարիչ - 65:

Սունդուկյան Գաբրիել (1825-1912) - դրամատուրգ, արձակա- գիր, հասարակական գործիչ - 83, 106, 119-120, 143-157:

Վաժա Փշավելա (1860-1915) - վրաց բանաստեղծ, արձակա- գիր - 53, 99, 129-130:

Վարդան Մամիկոնյան (մոտ. 390-451) - հայոց սպարապետ, հայ ազատագրական շարժման առաջնորդ - 142:

Վերգիլիոս Պուրլիոս (70-19 Ք. ճ. ա.) - հռոմեացի բանա- տեղծ - 141:

Վիլսոն Թոմաս Վուդրո (1856-1924) - ԱՄՆ-ի 38-րդ նախա- գահի պետական գործիչ - 28, 32:

Վորոնցով-Դաշկով Իլարիոն (1837-1916) - կոմս, ռուսական պետական գործիչ, Կովկասի փոխարքա (1905-1915) - 132:

Տարիձե Նինո (1900-1965) - մեմուարիստ - 8, 10, 64-66, 75, 184:

Տարիձե Նիոս (ծն. 1921) - Տիգիան և Նինո Տարիձեների դուստ- րը - 8, 67, 75:

Տարիձե Տիգիան (1893-1937) - բանաստեղծ, գրականագետ, հասարակական գործիչ, թարգմանիչ, Թոմանյանի մրերիմներից - 8- 10, 32-33, 38, 57, 65-67, 74-75, 157, 183-184:

Տերյան Վահան (1885-1920) - բանաստեղծ, պետական և հա- սարակական գործիչ - 82:

Տոլստոյ Լև (1828-1910) - կոմս, ռուս գրող - 37:

Րաֆֆի (Հակոբ Մելիք-Հակոբյան, 1835-1888) - գրող, հրա- պարակախոս, հասարակական գործիչ - 82:

Ցիցերոն Մարկոս Տուլիոս (106-43 Ք. ճ. ա.) - հռոմեացի քաղաքական գործիչ, գրող - 37:

Փաշայիշվիլի Շաքրո - 131:

Փաշայիշվիլի Սիկո (1894-1970) - բանաստեղծ, լրագրող, հա- սարակական գործիչ - 8, 53, 131, 137:

Փիրցխալավա Սամսոն (1872-1952) - գրող, խմբագիր, հասա- րակական գործիչ - 69:

Փորցխավանիձե Բորիս (1901-1984) - գիտնական, իրավագետ - 179:

Քարամյան Մարտին (1912-1993) - բանաստեղծ, թարգմանիչ - 10:

Քաջազնունի Հովհաննես (1868-1938) - քաղաքական գոր- ծիչ, գրող, գրականագետ, ճարտարապետ - 61:

Օմար Խայամ (մոտ. 1048-1122) - պարսիկ բանաստեղծ, մա- րեմատիկոս, փիլիսոփա - 154:

Ֆիրդուսի (934-1020) - պարսիկ բանաստեղծ, «Շահնամի» հե- ղինակը - 81:

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՉՅԱԲԱՅՐԱՄՅԱՆ

Գնահատարանը՝ լուսեղեն հանձարին 5

ՀՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ

ՎՐԱՅՍԱՆԻ ԵՎ ՎՐԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՄԱՍԻՆ

Հաշտություն 13

Ն. Բարաթաշվիլու դամբանի վերա 14

Վրաստանի համար 15

Ս. Նունեի պատկերի առաջ 17

Նվեր Վրաստանի բանաստեղծներին 18

Ինչ դառնիք ես 20

Անգիարակից բռնամիներ 21

Խոսք Ի. Պ. Նակաշիձեին 22

Ողջոյնի խոսք վրաց ժողովրդին 23

Ի՞նչ կարող է անել Վրաստանը 24

Վերջին րեդապոությունը 27

Եվզենի Գեզեձկորուն 32

Տիցիան Տաբիձեին 32

Պարասխան Տիցիան Տաբիձեին 33

«Սարարթվելոյի» խմբագրությանը 38

Գրիգոլ Դիասամիձեին 38

Իմ պարասխանը Լեան Դիփիանուն 39

Դավիթ Կոյիաշվիլուն 42

Գնանք 43

Վրաց բանաստեղծությունը 44

Պայծառ էջեր 44

Մորիկ հարեանը եւ հեռու բարեկամը 48

Վրաստանի գրողներին 49

Ճշմարտությունը վերականգնելու համար 50

Սիկո Փաշայիշվիլուն 53

Իակոբ Նիկոլաձեին 53

ՎՐԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

ՀՈՎԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԻՑԻԱՆ ՏԱԲԻՉԵ

Հովհաննես Թումանյանին 57

Բաց նամակ Հովհաննես Թումանյանին 57

Հովհաննես Թումանյան 59

Պոեզիաների երազանքը մարմնացած 62

ՆԻՆՈ ՏԱԲԻՉԵ

Հովհաննես Թումանյան 64

ՄԱՅԱ

Սունեպ 68

ՍԱՄԱՆՈՆ ՓԻՐՑԻՍԱ ԱԿԱ

Հովհաննես Թումանյան 69

ԳՐԻԳՈՒ ՌՈՐԱԲԻՉԵ

Սիրելի Հովհաննես 72

Լուսեղեն Հովհաննեսը 72

Հովհաննես Թումանյանին 76

ՎԱՍԻԼ ԲԱՐՆՈՎ

Հովհաննես Թումանյան 77

ԻՈՍԵՔ ԳՐԻՇԱՇՎԻԼԻ

Հովհաննես Թումանյան 80

Վրաստանի բարեկամին 89

ԻՎԱՆԵ ԳՈՄԱՐԹԵԼԻ

Հովհաննես Թումանյան 90

ՇԱՎԱ ԴԱՐԻՍԵԼԻ

Անվեհեր հոգու րեք պոեպը 93

ՊԱՌՈՒ ԻԱՇՎԻԼԻ

Հովհաննես Թումանյանին 95

ԼԱՐՈՒ ԳՈՒԴԻԱՇՎԻԼԻ

Իմ հանդիպումը և ծանոթությունը բանաստեղծ Հովհաննես

Թումանյանի հետ 96

ՎԱՆԵՐԻԱՆ ԻՄԵԴԱՇԵ

Հայ-վրաց մշակութային առնչությունների անցյալից 98

ԱՆԵՐՍԱՆ ԴՐ ԱՐԱՇԵԼԻ

Հովհաննես Թումանյանի հիշատակին 102

ԻՈՍԵՔ ԻՄԵԴԱՇՎԻԼԻ

Հովհաննես Թումանյան 103

ՎԱՍՈ ԳՈՐԳԱՇԵ

Հայոց լեռներում 121

ԼԵՎՈՆ ԱՍԱԹԻԱՆԻ

Հովհաննես Թումանյանի ընտիր երկերը 123

ԳԵՈՐԳԻ ԼԵՈՆԻՉԵ

Հովհաննես Թումանյան 128

ՄԻԿՈ ՓԱՇԱԻՇՎԻԼԻ

Ժողովուրդների բարեկամության երգիչը 131

Հովհաննես Թումանյանին	139
<i>ԳՐԻԳՈՒ ԱՐԱՇԻՉԵ</i>	
Վրաց ժողովրդի բարեկամը	141
<i>ԳԵՈՐԳԻ ՍԱՄԽԱՐԱՉԵ</i>	
Մեր բարեկամներին	147
<i>ԳԵՈՐԳԻ ՋԻՐԱՉԵ</i>	
Հովհաննես Թումանյան	148
<i>ԱԼԵԿՍ ԸՆՆԳՆԼԻԱ</i>	
Կապրի հավերժ	159
<i>ՌԵՎԱԶ ՄԱՐԳԻՆԻ</i>	
Իմ ժողովրդի մեծ բարեկամը	161
<i>ԱՏԵՓՈՆԵ ՄԽԱՐԳՐՉՆԼԻ</i>	
Հովհաննես Թումանյանին	164
Թումանյանը Յլարածդարոյում	164
<i>Գ.ԲԵԺՄԻՇՎԻԼԻ</i>	
Մեր անվանի համաքաղաքացին	166
<i>ՍԵՐԳՈ ՋՈՐԲԵՆԱՉԵ</i>	
Հովհաննես Թումանյանը և Թբիլիսիի համալսարանը	168
<i>ԻՐԱՎԼԻ ԱՐԱՇԻՉԵ</i>	
Խոսք Հովհաննես Թումանյանի մասին	175
<i>ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԲԱՐՍԻՆՉԵ</i>	
Հովհաննես Թումանյանի հիշարակումը օվկիանոսում	179
ՆԱՄԱԿՆԵՐ, ՀԵՌԱԳՐԵՐ, ԵՐԿՏՈՂԵՐ	182
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	187
ԱՆՎԱՆՑԱՆԿ	196

Ժողովածու. Ուղեցույց աստղը
(վրաց մտավորականները Հովհաննես Թումանյանի մասին)

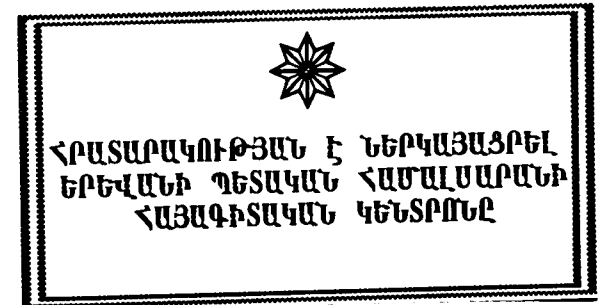
ՊԱՆԱՅՑՅԱՅՐՈ ՅԱՐԵՎԱՆՅՈ

(ქართული ინტელექტუალთა
ოფანეს თუმანიანის შესახებ)

Сборник: Путеводная звезда
(грузинская интеллигенция об Ованесе Туманяне)

(на армянском языке)

Ереван - 1999

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ԱՍՏՂԸ

Վրաց մտավորականները
Հովհաննես Թումանյանի մասին
(Նյութերի ժողովածու)

Կազմեց, վրացերենից թարգմանեց և ծանոթագրեց
Հրաչյա Բայրամյանը

Путеводная звезда

Грузинская интеллигенция об Ованесе Туманяне
(Сборник материалов)
(на арм. языке)

Հրատարակիչ-տնօրեն՝	Սոկրատ Սկրտչյան
Հրատարակ. խմբագիր՝	Մաշա Մնացականյան
Գեղ. խմբագիր և նկարիչ՝	Արա Բաղդասարյան
Սրբագրիչ՝	Ելենա Բայրամյան
Համակարգչ. շարվածքը՝	Սամվել Խաչատրյանի
Տպագրությունը՝	օֆսեթ
Չափսը՝	84x108 1/32
Թուղթը՝	օֆսեթ 1
Ծավալը՝	6.5 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝	500 օրին.
Գինը՝	պայմանագր.

«Ձանգակ-97» հրատարակչություն,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 3

Տպագրված է «Ձանգակ-97» հրատ. տպարանում,
Երևան, Վարդանանց փակ. 8